

ΜΑΡΙΑ ΓΑΒΡΑ

**ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ
ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ-ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΙΔΙΩΣ ΣΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ
ΣΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΜΠΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: «ΝΟΜΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

Εξεταστική Επιτροπή

Λέκτ. Στυλιανός- Ιωάννης Κουτνατζής (επιβλέπων)

Καθηγ. Ανδρομάχη Μαρκαντωνάτου-Σκαλτσά

Ομ. Καθηγ. Βλάσιος Παπαγρηγορίου

Αθήνα, Απρίλιος 2013

**Αφιερωμένο
στην Καθηγήτριά μου
κ. Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	5
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
2. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ	8
3. Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ	10
3.1. Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ	13
3.1.1. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ	14
3.1.2. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΑΣΚΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.....	17
3.1.3. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΙΔΙΚΑ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	19
3.2. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ	22
3.2.1. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΓΕΝΙΚΑ	22
3.2.2. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΙΔΙΚΑ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	24
3.2.2.1. ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΓΕΝΙΚΑ.....	24
3.2.2.2. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....	26
3.3. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ	35
3.3.1. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΓΕΝΙΚΑ	35
3.3.2. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΙΔΙΚΑ ΣΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	43
3.4. ΕΝΔΙΑΜΕΣΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	50

4. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ.....	52
4.1. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ.....	52
4.1.1. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ.....	52
4.1.2. Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΟ ΧΑΡΤΗ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ.....	53
4.1.3. Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	55
4.2. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ.....	57
4.2.1. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	57
4.2.2. Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΑ ΤΗΣ.....	59
4.2.2.1. ΤΟ ΑΡΘΡΟ 9 ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.....	61
4.2.2.2. ΤΟ ΑΡΘΡΟ 2 ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΠΡΟΣΘΕΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.....	69
4.2.3. Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΙΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ	72
4.2.3.1. ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΔΔΑ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 9 ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.....	73
4.2.3.2. ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΔΔΑ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 2 ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΠΡΟΣΘΕΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ	89
4.3. ΕΝΔΙΑΜΕΣΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	96

5. ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΓΕΝΙΚΑ	98
5.1. ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΠΕΡΙ ΣΧΕΣΕΩΝ ΚΡΑΤΟΥΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ	99
5.2. ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΧΩΡΟ	102
5.3. ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	109
5.3.1. ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ- ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ Η ΙΔΙΟΜΟΡΦΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ.....	110
5.3.2. ΑΝΑΓΚΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ ΣΕ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ;.....	112
5.4. ΕΝΔΙΑΜΕΣΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	117
6. ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	119
7. ΠΗΓΕΣ.....	120

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΕΙ	Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα
ΤΕΙ	Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα
ΑΠ	Άρειος Πάγος
ΔΣΑΠΔ.....	Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΔΔΑ...	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο για την προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΣΔΑ	Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ν.π.δ.δ.	Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου
ΝΔΝομοθετικό Διάταγμα
Ν.	Νόμος
ΟΔΔΑ	Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΠΔ	Προεδρικό Διάταγμα
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
Σ.	Σύνταγμα
ΧΘΔ	Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία έχει θέμα «τη θρησκευτική ελευθερία και τις σχέσεις κράτους-εκκλησίας ιδίως στο σχολικό περιβάλλον στο ευρωπαϊκό δίκαιο των θεμελιωδών δικαιωμάτων». Αποτελείται από τέσσερις βασικές ενότητες.

Στην πρώτη ενότητα αρχικά θα κάνουμε μια σύντομη ιστορική αναδρομή της εμφάνισης της θρησκευτικής ελευθερίας και της αναγωγής της σε θεμελιώδες δικαίωμα.

Στη δεύτερη ενότητα, θα αναφερθούμε στην κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας γενικά στην ελληνική έννομη τάξη σε συνταγματικό, υπερνομοθετικό – μέσω των διεθνών συνθηκών που έχει συνάψει η Ελλάς- και σε νομοθετικό επίπεδο καθώς και τη δικαστηριακή πρακτική. Παράλληλα θα επικεντρωθούμε στην έννοια και προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας ειδικά στο χώρο της εκπαίδευσης- πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας- αφού γίνει πρώτα μνεία στα συστήματα θρησκευτικής εκπαίδευσης. Αυτονόητη είναι η αναφορά στο μάθημα των θρησκευτικών, στον εκκλησιασμό και την προσευχή καθώς και στα θρησκευτικά σύμβολα που υπάρχουν στους χώρους εκπαίδευσης και στη σχέση τους με τη θρησκευτική ελευθερία.

Στη τρίτη ενότητα θα γίνει λόγος για τη θρησκευτική ελευθερία στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη όπως αυτή κατοχυρώνεται στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ιδίως από το Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και στο δίκαιο του Συμβουλίου της Ευρώπης από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τα Πρωτοκολλά της. Ενδεικτική νομολογία των δικαιοδοτικών οργάνων τους (του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων- καθώς και της παλαιάς Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων) κρίνεται απαραίτητη προκειμένου να αντιληφθούμε πώς αναγνωρίζεται έμπρακτα από τον εφαρμοστή του ευρωπαϊκού δικαίου.

Η τέταρτη ενότητα έχει αντικείμενο τις σχέσεις κράτους –εκκλησίας. Δε θα παραλειφθούν τα θεωρητικά συστήματα περί σχέσεων κράτους- εκκλησίας και οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας όπως πραγματικά εμφανίζονται στον ευρωπαϊκό χώρο σε αδρές γραμμές καθώς και η συνταγματική κατοχύρωση και η ιδιομορφία των σχέσεων αυτών στη χώρα μας. Τέλος, στο σημείο αυτό ενόψει ότι, σήμερα το 2013, πέντε χρόνια μετά την τελευταία αναθεώρηση του Συντάγματος, είναι δυνατόν να

τεθεί σε κίνηση η αναθεωρητική διαδικασία θα αναρωτηθούμε αν υπάρχει ανάγκη αναθεώρησης συγκεκριμένων συνταγματικών διατάξεων που αφορούν τη θρησκευτική ελευθερία και τις σχέσεις κράτους –εκκλησίας.

2. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Η θρησκευτική ελευθερία είναι η ρίζα των ατομικών ελευθεριών. Πολύ πριν από την αναγνώριση της απαραβίαστης ιδιωτικής σφαίρας του ατόμου και γενικά την επικράτηση του φιλελεύθερου ατομοκεντρισμού (αργότερα ανθρωποκεντρισμού) η γενική αποδοχή της υπεροχής του θείου έναντι του ανθρώπινου δικαίου και των αντίστοιχων περιορισμών της κατά άλλα απεριόριστης ηγεμονικής κυριαρχίας είχε δημιουργήσει το θεμέλιο για την αντίταξη ατομικών θρησκευτικών υποχρεώσεων στην κρατική επιταγή.¹ Και στην αρχαιότητα, που ήταν ξένη η έννοια του ατομικού δικαιώματος, η Αντιγόνη αντέταξε στον Κρέοντα (το κράτος δηλαδή) το θρησκευτικό της καθήκον.

Ιστορικά², οι εννοιολογικές προϋποθέσεις της θρησκευτικής ελευθερίας άρχισαν να δημιουργούνται τον 16ο αιώνα με τη θρησκευτική μεταρρύθμιση ως αντίδραση στο δικαίωμα του ηγεμόνα να ορίζει τη θρησκεία των υπηκόων του.

Η θρησκευτική ελευθερία διακηρύχθηκε όμως τον 18ο αιώνα, πρώτα στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής σε συνταγματικό κείμενο (άρθρο 16 του Bill of Rights της Πολιτείας Virginia του 1776, και αργότερα την πρώτη τροποποίηση του 1789 του ομοσπονδιακού Συντάγματος του 1787) και έπειτα στη Γαλλία (άρθρο 10 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789)³. Όσοι αμφισβητούν την «πρωτοτοκία» της θρησκευτικής ελευθερίας ως ατομικού δικαιώματος λησμονούν, ότι αυτή η ίδια η ίδρυση των Ηνωμένων Πολιτειών άρχισε με τον πρώτο εποικισμό των 100 πουριτανών που έφτασαν το 1620 με το πλοίο «Mayflower» στην αμερικανική ακτή για να εξασφαλίσουν τη θρησκευτική τους ελευθερία. Αλλά και σήμερα η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί τη λυδία λίθο. Ακριβώς γιατί η θρησκεία έχει εξ ορισμού απόλυτες αξιώσεις η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί αλάνθαστο σήμα μιας ελεύθερης κοινωνίας. Όπου αντιθέτως δεν αναγνωρίζεται η θρησκευτική ελευθερία (στα αντιθρησκευτικά ή θεοκρατικά καθεστώτα) δεν υπάρχει ελευθερία.

¹ Βλ. Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α, σελ. 441επ.

² Βλ. Δαγτόγλου Π., ο.π., σελ. 441επ. Για την ιστορική εξέλιξη του ατομικού δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία σε παγκόσμιο επίπεδο και στη χώρα μας βλ. Μαρίνου Α., Η θρησκευτική ελευθερία σελ.20επ και σελ.78επ. αντίστοιχα.

³ Συγκεκριμένα, η Γαλλική Διακήρυξη του 1789 διακήρυξε την ανεξιθρησκία, η οποία αποτελεί προβαθμίδα της θρησκευτικής ελευθερίας βλ. περισσότερα σε Μαρίνου Α., Η θρησκευτική ελευθερία σελ.60επ. Για την έννοια της ανεξιθρησκίας που είναι στενότερη της θρησκευτικής ελευθερίας βλ. σελ4 του ιδίου.

Ύστερα από τις διακηρύξεις στην Αμερική και τη Γαλλία, η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώθηκε σε όλα τα ευρωπαϊκά συντάγματα του 19ου και του 20ου αιώνα⁴.

⁴ Άρθρα 14-16 βελγ. Σ., 4 γερμ. Σ., 67-70 δαν. Σ., 44 ιρλανδ. Σ., 16 ισπ. Σ., 8,19 και 20 ιταλ. Σ., 19 και 20 λουξ. Σ., 6 ολλανδ. Σ., 41 πορτογ. Σ. βλ. σε Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α, σελ. 441επ.

3. Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ

Η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται στον υπέρτατο νόμο του Κράτους, το Σύνταγμα μας. Η βασική διάταξη του Συντάγματος, που προβλέπει την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας είναι το άρθρ.13, την οποία θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε. Παράλληλα, είτε άμεσα από διάσπαρτες συνταγματικές διατάξεις (μεμονωμένα ή σε συνδυασμό μεταξύ τους) είτε έμμεσα από όλο το δημοκρατικό πνεύμα και φιλελεύθερο χαρακτήρα του Συντάγματος προκύπτει ότι προστατεύεται η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και της εκδήλωσής της.

Η θρησκευτική ελευθερία προστατεύεται και σε υπερνομοθετικό επίπεδο, από νέες και παλαιές διεθνείς συμβάσεις⁵⁶ που κατά το άρθρο 28 §1 του Συντάγματος υπερέχουν των ελληνικών νόμων. Μεγάλη σπουδαιότητα έχει καταρχάς ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών της 26^{ης} Ιουνίου 1945, στο άρθρο 1 του οποίου, ορίζεται ότι «Σκοποί των Ηνωμένων Εθνών είναι να επιτυγχάνωσιν διεθνήν συνεργασίαν... ενθαρρύνοντας τον σεβασμόν προς τα δικαιώματα του ανθρώπου και τας θεμελιώδεις ελευθερίας δια πάντας άνευ διακρίσεως φυλής, φύλου, γλώσσης ή θρησκείας». Ωστόσο θέση υπεροχής μεταξύ των διεθνών κειμένων κατέχει η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που περιβλήθηκε τον τύπο του ψηφίσματος από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών την 10^η Δεκεμβρίου 1948, η οποία (άρθρο 18) αναφέρει ότι «Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας». Η διακήρυξη αυτή παρόλο που δεν έχει άμεση νομική δεσμευτικότητα, ειδικά η διατύπωση των σχετικών με τη

⁵Βλ. Άρθρο Τρωιάνου Σ. «Ελευθερία Θρησκευτικής Συνείδησης και Επικρατούσα Θρησκεία» διαθέσιμο σε http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/troianos_eleftheria.html, Ανδρουτσόπουλου Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου σελ. 70επ., Κονιδάρη Ι., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου σελ.47επ. Μια πλήρη εικόνα για την ιστορική εξέλιξη του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας βλ. διδακτορική διατριβή του Συμβούλου της Επικρατείας Μαρίνου Α., «Η θρησκευτική ελευθερία», σελ. 20επ και την κατοχύρωσή της σε διεθνή κείμενα του 20αι σελ.67επ.

⁶ Κατά τον Δαγτόγλου η προστασία την οποία παρέχουν τα διεθνή κείμενα είναι ευρύτερη από εκείνη που εγγυάται το Σύνταγμα. «Ωστόσο το ότι το Σύνταγμα κατοχυρώνει στο άρθρο 13 την ελευθερία της θρησκευτικής μόνο συνείδησης δεν σημαίνει ότι αφήνει ακατοχύρωτη την ελευθερία της συνείδησης εν γένει. Αντιθέτως, όταν το Σύνταγμα διακηρύσσει στο άρθρο 2 παρ.1 ότι «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχικήν υποχρέωσιν της πολιτείας», περιλαμβάνει στην κατοχύρωση αυτή και την ελευθερία της συνείδησης που πρέπει να θεωρηθεί ως συστατικό στοιχείο της αξίας του ανθρώπου. Οι επιμέρους εκδηλώσεις της εν γένει συνείδησης προστατεύονται με άλλες διατάξεις που κατοχυρώνουν π.χ. το δικαίωμα ανάπτυξης της προσωπικότητας» βλ. Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α, σελ.440επ.

θρησκευτική ελευθερία διατάξεων, επηρέασε ευθέως σειρά διεθνών κειμένων που ακολούθησαν, όπως για παράδειγμα την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου⁷.

Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου του 1950 στο άρθρο 9 προστατεύει την «ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας», στο άρθρο 14 απαγορεύει τις διακρίσεις λόγω θρησκείας. Επίσης, το Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο των Παρισίων της 20^{ης} Μαρτίου 1952 αυτής και συγκεκριμένα το άρθρο 2 §1, αναφέρεται στο σεβασμό των θρησκευτικών πεποιθήσεων στο πλαίσιο της εκπαίδευσης, το περιεχόμενο των οποίων θα προσεγγίσουμε στην τρίτη ενότητα. Αξίζει επίσης να σημειωθούν το Διεθνές Σύμφωνο του ΟΗΕ του 1966 για τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα (το άρθρο 18 που κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία και το άρθρο 25 ΔΣΑΠΔ αναγνωρίζει ότι η θρησκεία δεν αποτελεί θεμιτό κριτήριο διαφοροποίησης κατά την αναγνώριση, παραχώρηση, στέρηση ή περιορισμό δικαιωμάτων) που κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον Ν. 2462/1997 (ΦΕΚ τεύχος Α 25), καθώς και εκείνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα που υπογράφηκε στη Νέα Υόρκη στις 19 Δεκεμβρίου 1966 και κυρώθηκε με τον ν. 1532/1985 (ΦΕΚ τεύχος Α 45), από την Ελλάδα (άρθρ.13 παρ.3 του Ν.1532/85: «Τα συμβαλλόμενα κράτη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να σέβονται την ελευθερία των γονέων και, ενδεχόμενα των νόμιμων κηδεμόνων, να εκλέγουν για τα παιδιά τους ιδρύματα που δεν ανήκουν ή δεν υπάγονται στο Δημόσιο, αλλά ανταποκρίνονται στα οριζόμενα από το κράτος ή εγκεκριμένα ελάχιστα όρια εκπαίδευσης και να εξασφαλίζουν τη θρησκευτική και ηθική μόρφωση των παιδιών τους σύμφωνα προς τις ίδιες τους πεποιθήσεις», και το άρθρ.2 παρ.2: «Τα Συμβαλλόμενα Κράτη αναλαμβάνουν να εγγυηθούν ότι τα δικαιώματα που περιέχονται σ' αυτό θα ασκούνται χωρίς οποιαδήποτε διάκριση φυλής, χρώματος, γένους, γλώσσας, θρησκευματος, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης, περιουσίας, γεννήσεως ή κάθε άλλης καταστάσεως»). Ακόμη, σχετική με την θρησκευτική ελευθερία είναι και η «Γελική Πράξη της Διασκέψεως για την ασφάλεια και συνεργασία στην Ευρώπη» του 1975 στο Ελσίνκι και η Δήλωση της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών της 25^{ης} Νοεμβρίου 1981 «περί καταργήσεως κάθε είδους αδιαλλαξίας και διακρίσεων βάσει

⁷ Βλ. Ανδρουτσόπουλου Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου σελ. 70επ

της θρησκείας ή της κοσμοθεωρίας»⁸. Εδώ πρέπει να αναφερθούν επίσης παλαιότερες διεθνείς συμβάσεις⁹ που περιέχουν διατάξεις για την προστασία των θρησκευτικών μειονοτήτων στην Ελλάδα. Το άρθρο 28§ 1 εφαρμόζεται όμως σε όσες από αυτές υπογράφηκαν από την ίδια την Ελλάδα.

Επίσης, ένα νέο διεθνές κείμενο που κατοχυρώνει θεμελιώδη δικαιώματα σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που υπογράφηκε στη Νίκαια στις 7 Δεκεμβρίου 2000. Κατοχυρώνει στο άρθρο 10 τη θρησκευτική ελευθερία και στο άρθρο 21§1 την απαγόρευση διακρίσεων και λόγω θρησκείας. Σχετικό με τη θρησκευτική ελευθερία είναι και το άρθρο 14 §3 που προβλέπει ότι «η ελευθερία ίδρυσης εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με σεβασμό των δημοκρατικών αρχών καθώς και το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν την εκπαίδευση και τη μόρφωση των τέκνων τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές και παιδαγωγικές πεποιθήσεις τους, γίνονται σεβαστά σύμφωνα με τις εθνικές νομοθεσίες που διέπουν την άσκησή τους». Ιδιαίτερη σημασία έχει η διάταξη του άρθρ.22, όπου κατοχυρώνεται μεταξύ άλλων η θρησκευτική και γλωσσική πολυμορφία.

Τέλος, η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται και σε νομοθετικό επίπεδο. Ο κοινός νομοθέτης έχει υποχρέωση σε κάθε περίπτωση είτε άμεσα είτε έμμεσα να θεσπίζει νόμους οι οποίοι θα είναι σε αρμονία με τις ανώτερες από αυτόν συνταγματικές και υπερνομοθετικές διατάξεις.

⁸ Για την ερμηνεία της σύμβασης αναλυτικά καθώς και το ιστορικό προσκλήνιο αυτής βλ. Evans M., *Religious liberty and international law in Europe* σελ.227επ. Για τη σύγκρισή της με την ΕΣΔΑ, βλ. σελ.366επ. του ιδίου

⁹ Ενδεικτικές διεθνείς συμβάσεις που περιέχουν διατάξεις για την προστασία των θρησκευτικών μειονοτήτων στην Ελλάδα είναι: η Συνθήκη των Σεβρών του 1920, η οποία αναφέρεται στη θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων, η Συνθήκη της Λοζάνης του 1923, η οποία αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο στην προστασία μειονοτήτων, μη μουσουλμανικών στην Τουρκία και μουσουλμανικών στην Ελλάδα κ.α. Βλ. Ανδρουτσόπουλου Γ., *Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου*, σελ.147επ. Για την ισχύ τους βλ. Τσιτσελίκη Κ., *Η θέση του μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη, που εμπεριέχεται στο συλλογικό τόμο Χριστόπουλου Δ., Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα*, σελ. 279επ.

3.1. Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Η θρησκευτική ελευθερία συνταγματικώς ερείδεται στο άρθρο 13 του ελληνικού Συντάγματος. Η καθιερωμένη άποψη¹⁰ είναι ότι το Σύνταγμα κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία υπό τις δύο εκδηλώσεις της. Στην πρώτη παράγραφο προβλέπεται η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης. Σύμφωνα με αυτήν «Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός». Στην δεύτερη παράγραφο προστατεύεται η άλλη μορφή της θρησκευτικής ελευθερίας η ελευθερία άσκησης της θρησκείας, σύμφωνα με την οποία: «Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται».

Παράλληλα αξίζει να σημειωθεί ότι το Σύνταγμα αναφέρεται στη θρησκευτική ελευθερία και στα άρθρα 5 §2 και 16 §2, τα οποία δεν περιλαμβάνονται στις διατάξεις που κατά το άρθρο 48 §1¹¹ του Συντάγματος μπορούν να ανασταλούν σε περίπτωση κήρυξης της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας. Συγκεκριμένα, το άρθρο 5§2 του Συντάγματος ορίζει: «Όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων. Εξαιρέσεις επιτρέπονται στις περιπτώσεις που προβλέπει το διεθνές δίκαιο. Απαγορεύεται η έκδοση αλλοδαπού που διώκεται για τη δράση του υπέρ της ελευθερίας» και το άρθρο 16§2 του Συντάγματος προβλέπει: «Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική

¹⁰ Βλ. Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α, σελ.444

¹¹ Άρθρο 48§1 του Συντάγματος: «Σε περίπτωση πολέμου, επιστράτευσης εξαιτίας εξωτερικών κινδύνων ή άμεσης απειλής της εθνικής ασφάλειας, καθώς και αν εκδηλωθεί ένοπλο κίνημα για την ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος, η Βουλή, με απόφασή της, που λαμβάνεται ύστερα από πρόταση της Κυβέρνησης, θέτει σε εφαρμογή, σε ολόκληρη την Επικράτεια ή σε τμήμα της, το νόμο για την κατάσταση πολιορκίας, συνιστά εξαιρετικά δικαστήρια και αναστέλλει την ισχύ του συνόλου ή μέρους των διατάξεων των άρθρων 5 παράγραφος 4, 6, 8, 9, 11, 12 παράγραφοι 1 έως και 4, 14, 19, 22 παράγραφος 3, 23, 96 παράγραφος 4 και 97. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δημοσιεύει την απόφαση της Βουλής. Με την απόφαση της Βουλής ορίζεται η διάρκεια ισχύος των επιβαλλόμενων μέτρων, η οποία δεν μπορεί να υπερβεί τις δεκαπέντε ημέρες», <http://www.dsnet.gr>

και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες».

Στην επόμενη ενότητα θα δούμε τις δύο εκδηλώσεις της θρησκευτικής ελευθερίας δηλαδή την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και την ελευθερία της άσκησης της θρησκείας όπως αυτές κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα.

3.1.1. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης κατοχυρώνεται στην παράγραφο 1 του άρθρου 13 του Συντάγματος, η οποία δεν υπόκειται σε αναθεώρηση σύμφωνα με το άρθρο 110 §1 του Συντάγματος¹². Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, όπως γενικώς γίνεται δεκτό, αναλύεται στα παρακάτω επιμέρους δικαιώματα¹³: α) Το δικαίωμα να πρεσβεύει κανείς οποιαδήποτε θρησκεία και να την μεταβάλλει οποτεδήποτε, β) το δικαίωμα να εκδηλώνει και να διακηρύσσει κανείς τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή, αντιθέτως, να μην τις αποκαλύπτει, γ) το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας, δ) το δικαίωμα καθενός να αποκρούει οποιαδήποτε ενέργεια που έρχεται σε αντίθεση με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, και ε) το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Αναλυτικότερα:

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνει την ελευθερία επιλογής, διατήρησης, αλλαγής ή εγκατάλειψης μίας συγκεκριμένης θρησκείας, καθώς και της επιλογής ή εγκατάλειψης της θρησκείας εν γένει, της αθρησκείας ή της αθεΐας, χωρίς δυσμενείς συνέπειες. Η θρησκευτική ελευθερία υπό τη μορφή αυτή είναι ανεπίδεκτη περιορισμών. Δεν έχει σημασία η διάκριση σε θρησκεία επικρατούσα και σε θρησκείες γνωστές ή μη γνωστές, γιατί η ελευθερία αυτή υπάρχει και για κάποιον που επιλέγει θρησκεία «μη γνωστή» κατά τη συνταγματική έννοια¹⁴. Επομένως, ο καθένας μπορεί να επιλέξει οποιαδήποτε θρησκεία¹⁵, ακόμα και

¹² Άρθρο 110 §1 του Συντάγματος (Αναθεώρηση του Συντάγματος): «Οι διατάξεις του Συντάγματος υπόκεινται σε αναθεώρηση, εκτός από εκείνες που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, ως Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία, καθώς και από τις διατάξεις των άρθρων 2 παράγραφος 1, 4 παράγραφοι 1, 4 και 7, 5 παράγραφοι 1 και 3, 13 παράγραφος 1 και 26», <http://www.dsnet.gr>

¹³ Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α, σελ. 445επ.

¹⁴ Αναφορά σε γνωστές θρησκείες γίνεται στο άρθρο 13 παρ.2 του Συντάγματος και μάλιστα σε συσχετισμό με την άσκηση λατρείας και όχι με την ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης.

¹⁵ Κατά την παλαιά κρατούσα άποψη θρησκεία νοείται το σύνολο των συναισθημάτων, των πεποιθήσεων και των κατά παράδοση τελούμενων πράξεων οι οποίες αναφέρονται στο Θεό. Σήμερα –

θηρσκεία της οποίας η λατρεία προσκρούει στη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη και είναι, κατά συνέπεια, απαγορευμένη. Απλώς, η επιλογή μίας τέτοιας θηρσκείας δεν απαλλάσσει από την υποχρέωση εκπλήρωσης των υποχρεώσεων προς το κράτος και συμμόρφωσης προς τους νόμους. Η ελευθερία αυτή καλύπτει και οποιαδήποτε αποκλίνουσα διδασκαλία, είτε είναι σχισματική είτε είναι αιρετική, καθώς επίσης και την απόρριψη της θηρσκείας καθεαυτή και την άρνηση της ύπαρξης του Θεού.

Εξυπακούεται βέβαια, αλλά αυτό δεν αφορά τη θεωρία περί ατομικών δικαιωμάτων, ότι για την εισδοχή σε ένα θρήσκευμα και την εγκατάλειψή του με την αποδοχή ενός άλλου ή και κανενός πρέπει να πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις, καθοριζόμενες από το εσωτερικό δίκαιο του οικείου θρησκευματος. Εκείνο πάντως είναι βέβαιο, ότι το κύρος των ενεργειών αυτών δεν μπορεί να συνδεθεί από την πλευρά της πολιτείας με την τήρηση ορισμένων τύπων.

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνει επίσης το δικαίωμα του ατόμου να εκδηλώνει με οποιονδήποτε τρόπο ή να αποσιωπά τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Καθένας δικαιούται να διακηρύσσει ατομικά ή ομαδικά, γραπτά ή προφορικά τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Το δικαίωμα της ελεύθερης εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων προστατεύεται και με την αρνητική του μορφή, δηλαδή ως δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, εκτός αν από αυτές εξαρτώνται δικαιώματα ή υποχρεώσεις ή αν πρόκειται για ερωτήσεις που απευθύνονται για στατιστικούς σκοπούς. Στην τελευταία αυτή περίπτωση πρέπει να γίνεται η δήλωση υπό συνθήκες που εγγυώνται την εμπιστευτική τους μεταχείριση¹⁶. Στην περίπτωση που κατ' εξαίρεση¹⁷ μια ορισμένη

από το 1972 σίγουρα- όμως η έννοια έχει λάβει ευρύτερη μορφή και τείνει να περιλάβει πεποιθήσεις που δεν αναφέρονται σε συγκεκριμένο Θεό αλλά σε μια Υπέρτατη Δύναμη την ύπαρξη της οποίας καταλήγει να παραδεχθεί ή να απορρίψει ο άνθρωπος δια του φιλοσοφικού στοχασμού, έχοντας ορισμένη κοσμοθεωρία που επιβάλλει σε αυτόν υποχρέωση ενέργειας ή υποχρέωσης. Έτσι σε αυτήν την κατηγορία ανήκει και ο αγνωστικισμός, ο ορθολογισμός, ο αθεϊσμός, η ελεύθερη σκέψη. Βλ. Μαρίνου Α., Η θρησκευτική ελευθερία σελ.18επ

¹⁶ Έτσι δημιουργούσε προβλήματα η υποχρεωτική δήλωση του θρησκευματος σε δημόσια έγγραφα. Σχετικό είναι το ζήτημα που είχε ανακύψει στο παρελθόν, ως προς την αναγραφή του θρησκευματος στα δελτία ταυτότητας. βλ περιεκτικά. Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α σελ. 445, και κείμενο Σταθόπουλου Μ., Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις πολιτείας- κράτους, που εμπεριέχεται στο συλλογικό τόμο Χριστόπουλου Δ., Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα σελ.218. Αναλυτικότερα (όπως ιστορική αναδρομή, πολιτικό παρασκήνιο, νομοθετικό καθεστώς και επιχειρήματα υπέρ και κατά της υποχρεωτικής αναγραφής του θρησκευματος στις ταυτότητες) βλ. το κατατοπιστικό άρθρο της Παπαδοπούλου Λ., Περί του θρησκευματος των ταυτοτήτων, περιοδικό «Το Σύνταγμα», τεύχος 4/ 2000, σελ.675επ. Ο Τρωιάνος συντασσόταν με εκείνους που πρότειναν την προαιρετική αναγραφή, σύμφωνα με τη ρητώς δηλούμενη βούληση του πολίτη, γιατί η μη καταχώρηση του στοιχείου αυτού εξίσου προσβάλλει το

απασχόληση προϋποθέτει από τη φύση της ορισμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις είναι εύλογο να γίνει δεκτό, ότι η μη αποδοχή ή η εγκατάλειψη των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή η άρνηση παροχής της σχετικής πληροφορίας δεν καλύπτεται από το δικαίωμα δήλωσης ή αποσιώπησης.

Το δεύτερο εδάφιο της συνταγματικής διάταξης του άρθρ.13§1 κατοχυρώνει την θρησκευτική ισότητα¹⁸. Αυτό σημαίνει ότι απαγορεύονται οι διακρίσεις λόγω θρησκείας, δηλαδή η άνιση μεταχείριση μεμονωμένων ατόμων ή ομάδων ατόμων με θρησκευτικά κριτήρια. Σύμφωνα με αυτό δεν αποτελεί η θρησκεία θεμιτό κριτήριο διαφοροποίησης κατά την αναγνώριση, παραχώρηση, στέρηση ή περιορισμό δικαιωμάτων. Εξάλλου το άρθρο 5 §2 Σ περιέχει απαγόρευση διακρίσεων λόγω θρησκείας. Εξαιρέσεις επιτρέπονται μόνο στο μέτρο που επιβάλλονται από το περιεχόμενο του δικαιώματος¹⁹. Πρωταρχική σημασία έχει το δικαίωμα αυτό στον τρόπο κατάληψης δημόσιων θέσεων και αξιωμάτων, με την έννοια ότι αυτά πρέπει να είναι προσιτά στον οποιονδήποτε, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, εκτός αν κάποιες συγκεκριμένες θέσεις ή αξιώματα συνδέονται στενά με ορισμένο θρήσκευμα, και ειδικότερα με την επικρατούσα θρησκεία.

Γενικώς είναι δυνατό να διατυπωθεί το συμπέρασμα²⁰, ότι θρησκευτική ισότητα σημαίνει πως κανενός οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορεί να αποτελέσουν κώλυμα για την απόλαυση οποιουδήποτε ατομικού (λ.χ. περιορισμός στην ελεύθερη διακίνηση), πολιτικού (λ.χ. στέρηση εκλογικού δικαιώματος), αστικού (λ.χ. περιορισμός κληρονομικού δικαιώματος), δικονομικού, φορολογικού κλπ. δικαιώματος. Σημαίνει ακόμα ότι η Πολιτεία οφείλει να απέχει από οποιασδήποτε μορφής άνιση, είτε ευνοϊκή, είτε δυσμενή, μεταχείριση ατόμων ή ομάδων σε θέματα θρησκευτικά, με μόνη εξαίρεση ορισμένα μέτρα αρωγής της επικρατούσας θρησκείας.

Στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης αντίκειται κατ' αρχήν κάθε είδος εξαναγκασμού σε πράξη ή παράλειψη που δεν συμπορεύεται με τις

συνταγματικώς κατοχυρωμένο δικαίωμα, αν υπάρχει η βούληση, όπως και η παρά τη θέληση του ενδιαφερομένου αναγραφή του. Βλ. άρθρο Τρωιάνου :

http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/troianos_elftheria.html

¹⁷ Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α σελ. 446επ

¹⁸ Ο Τρωιάνος υποστηρίζει ότι το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας απορρέει και από το άρθρ.13§1 εδάφιο β, και από το γενικό για την ισότητα άρθρ. 4 Σ. Βλ. άρθρο Τρωιάνου: http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/troianos_elftheria.html.

¹⁹ Βλ. Δαγτόγλου Π., ο.π., σελ. 450επ

²⁰Βλ. άρθρο Τρωιάνου, ο.π.

θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου. Απαγορεύεται λοιπόν ο εξαναγκασμός σε θρησκευτική πράξη ή αποχή, ή η αναγκαστική παρακώλυση συμπεριφοράς που επιβάλλεται από τη θρησκεία ενός ατόμου²¹. Έτσι αλλόθρησκοι ή ετερόδοξοι στρατιώτες ή τρόφιμοι ιδρυμάτων δεν επιτρέπεται να υποχρεωθούν να λάβουν μέρος σε αλλόθρησκη ή αλλόδοξη πρωινή προσευχή ή σε εκκλησιασμό κατά το τυπικό της επικρατούσας ή διαφορετικής από τη δική τους θρησκείας/ δόγματος ή να καταναλώσουν τροφή απαγορευμένη από το θρήσκευμά τους ούτε να τους επιβληθεί θρησκευτική αμφίεση, κόμμωση ή δίαιτα. Ούτε επιτρέπεται να παρακωλυθεί η συμμετοχή σε ομόθρησκη και ομόδοξη διδασκαλία ή πράξη λατρείας ή θρησκευτική αμφίεση, κόμμωση ή δίαιτα. Εδώ φαίνεται ο σύνδεσμος της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης με την ελευθερία άσκησης της θρησκείας²². Το δικαίωμα αυτό, του οποίου η γενική διατύπωση αποβλέπει ακριβώς στο να περιλάβει όλες τις ειδικότερες περιπτώσεις που τυχόν δεν καλύπτονται από τα άλλα επιμέρους δικαιώματα, υποχωρεί όταν η ενέργεια εμπίπτει στους περιορισμούς της θρησκευτικής ελευθερίας που προβλέπει το Σύνταγμα.

Τέλος, το δικαίωμα στην παθητική θρησκευτική πληροφόρηση και θρησκευτική εκπαίδευση και μόρφωση των ανηλίκων όπως αυτό κατοχυρώνεται στο άρθρ.13 §1Σ θα αναλυθεί παρακάτω στην υποενότητα 3.1.3.

3.1.2. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΑΣΚΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Η άλλη πλευρά της θρησκευτικής ελευθερίας είναι η ελευθερία της άσκησης της θρησκείας. Το Σύνταγμα την προστατεύει τόσο ως ατομικό όσο και ως συλλογικό δικαίωμα. Το κράτος είναι ο εγγυητής της άσκησης της θρησκείας και έχει την υποχρέωση προς θρησκευτική ουδετερότητα. Το εν λόγω δικαίωμα αφορά τις «γνωστές» θρησκείες - κατοχυρώνεται η ισότητα όλων των γνωστών θρησκειών- και αφορά την ανέγερση ναών και ευκτήριων οίκων και την προστασία της λατρείας και της τήρησης των θρησκευτικών υποχρεώσεων. Περιέχει ακόμη το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και του συνέρχεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς, και το δικαίωμα θρησκευτικής διδασκαλίας.

²¹ Αντισυνταγματικό εξαναγκασμό για παράδειγμα σε θρησκευτική πράξη αποτελούσε μέχρι το 1982 ο υποχρεωτικός θρησκευτικός γάμος. Αντισυνταγματική πρέπει να θεωρηθεί και η ανεξάρτητη επιβολή όρκου.

²² Βλ. Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α σελ. 449επ

Οι διάφορες μορφές άσκησης της θρησκείας δεν αναφέρονται όλες ρητώς στο άρθρ.13§2 Σ, η οποία διακηρύσσει το ακώλυτο της άσκησης της λατρείας υπό την προϋπόθεση ότι αυτή δεν προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Από την ερμηνεία της διάταξης αυτής σε συνδυασμό με το άρθρ.3 Σ προκύπτει η κατοχύρωση όλων των πλευρών άσκησης της θρησκείας²³. Ειδικότερα:

Στο Σύνταγμα μας (άρθρ.13§2 Σ) ορίζεται ότι όλες οι γνωστές θρησκείες είναι όχι απλώς ανεκτές αλλά ελεύθερες. Όσον αφορά τον προσδιορισμό²⁴ του όρου «γνωστής» θρησκείας σημειώνουμε ότι γνωστή είναι κάθε θρησκεία με φανερά δόγματα, λατρεία, οργάνωση και σκοπούς. Δε σημαίνει ότι πρέπει να είναι γνωστή στις αρχές ούτε να έχει εγκριθεί από αυτές αφού καμία έγκριση, άδεια ή συναίνεση απαιτείται. Επίσης δεν απαιτείται η εγγραφή της σε ειδικό βιβλίο απόκτησης νομικής προσωπικότητας. Κατά τεκμήριο κάθε θρησκεία είναι γνωστή εκτός αν αποδεικνύεται από τις αρχές ο κρυφός της χαρακτήρας ή αντίθεση της λατρείας της στη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη.

Στην ίδια διάταξη κατοχυρώνεται το ακώλυτο της λατρείας η οποία αποτελεί τη σπουδαιότερη μορφή άσκησης της θρησκείας. Η άσκηση της θρησκείας είναι είτε ατομική είτε συλλογική, είτε ιδιωτική είτε δημόσια²⁵. Έτσι, η ελευθερία της άσκησης της θρησκείας μπορεί να αναφέρεται για παράδειγμα σε ένα άτομο που θέλει να γίνει θρησκευτικός λειτουργός ή στην ομαδική συλλογική εκδήλωση δηλαδή στη λατρεία, τη θρησκευτική ένωση και συνάθροιση, και τη συμμετοχή σε αυτή κάθε ατόμου είτε ως μέλους είτε ως στελέχους. Η ανέγερση συνεπώς κατά το Σύνταγμα και η λειτουργία ναών και ευκτήριων οίκων είναι ελεύθερη και το αυτό θα πρέπει να εξασφαλίζουν οι σχετικοί ειδικοί νόμοι. Παράλληλα το ίδιο άρθρο ορίζει ότι τα της λατρείας τελούνται ακωλύτως υπό την προστασία των νόμων. Αυτή επιταγή ισχύει τόσο προς τον κοινό νομοθέτη όσο και προς τον ερμηνευτή του νόμου να ερμηνεύει το νόμο με τρόπο που να προστατεύεται η λατρεία. Εδώ παρατηρούμε ότι ενώ η

²³ Βλ. Δαγτόγλου Π., ο.π., σελ. 453επ

²⁴ Βλ. Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α σελ. 458επ. Ο όρος πρωτοεμφανίστηκε στο Σύνταγμα του 1844. Πρόκειται για αόριστη νομική έννοια που εξειδικεύτηκε κυρίως από το Συμβούλιο της Επικρατείας. βλ. σχετική νομολογία καθώς θέσεις νομομαθών για τον προσδιορισμό της έννοιας σε Ανδρουτσόπουλο Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, σελ.246επ.

²⁵ Βλ. Δαγτόγλου Π., ο.π., σελ. 460επ.

διακήρυξη της θρησκευτικής ελευθερίας απαιτεί την αποχή του κράτους, η επιταγή της προστασίας αποτελεί ορισμένη παροχή²⁶.

Όσον αφορά στο δικαίωμα της θρησκευτικής ένωσης σημειώνουμε ότι είτε θετικώς είτε αρνητικώς, δεν είναι απόρροια της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, αλλά της ελευθερίας άσκησης της θρησκείας²⁷. Γίνεται γενικά δεκτό από όλους, ότι τα δικαιώματα αυτά κατοχυρώνονται από το άρθρο 13, και όχι τα άρθρα 11 και 12, επειδή αφορούν και τους αλλοδαπούς, και όχι μόνο τους Έλληνες υπηκόους. Το δικαίωμα της ένωσης είναι σημαντικό για κάθε θρησκεία και αφορά την κύρια οργάνωση όσο και άλλες επιμέρους θρησκευτικές οργανώσεις κληρικών ή λαϊκών. Το άρθρο 13§2 Σ καθώς και οι άλλες διατάξεις του Συντάγματος προστατεύουν και το δικαίωμα θρησκευτικής συνάθροισης π.χ. για την τέλεση μιας λιτανείας ή θείας λειτουργίας. Και αυτό το δικαίωμα αφορά και τους Έλληνες, τους αλλοδαπούς και τους ανιθαγενείς²⁸.

Τέλος, όταν πρόκειται για κήρυγμα στο πλαίσιο της θείας λειτουργίας ή άλλης θρησκευτικής τελετής εφαρμοστέα είναι η συνταγματική κατοχύρωση στο άρθρ. 13§2 Σ της ελευθερίας της λατρείας. Εκτός από το πλαίσιο της λατρείας το δικαίωμα θρησκευτικής διδασκαλίας υπό τη μορφή τόσο της εκπαίδευσης των απίστων όσο και της ιεραποστολής έναντι των «απίστων» αποτελεί εκδήλωση της άσκησης της θρησκείας²⁹. Η θρησκευτική διδασκαλία μπορεί να γίνει με όλα τα μέσα προφορικά ή γραπτά όπως με διαφημίσεις, μέσω του τύπου, με κλειστές ή υπαίθριες συναθροίσεις.

3.1.3. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΙΔΙΚΑ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης που κατοχυρώνεται στο άρθρ.13§1 Σ περιλαμβάνει³⁰ και τις ελευθερίες του πληροφορείσθαι και του εκπαιδευέσθαι που μόνες επιτρέπουν τη σωστή διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης. Η αποδοχή θρησκευτικών πληροφοριών και εκπαίδευσης ουδέποτε είναι παράνομη, αλλά

²⁶ Βλ. Δαγτόγλου Π., ο.π., σελ. 461επ.

²⁷ Βλ. Δαγτόγλου Π., ο.π., σελ. 463επ. Κατά τον Τρωιάνο επειδή διακρίνει την ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης από την ελευθερία της λατρείας, υπάγει το δικαίωμα της θρησκευτικής ένωσης και της θρησκευτικής συνάθροισης στην πρώτη κατηγορία. Βλ.:

http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/troianos_eleftheria.html

²⁸ Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α σελ. 465

²⁹ Δαγτόγλου Π., ο.π., σελ. 466

³⁰ Δαγτόγλου Π., ο.π., σελ. 447επ

αντιθέτως προστατεύεται από την κατοχύρωση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης. Η ελευθερία αυτή περιλαμβάνει και την ελευθερία άρνησης κάθε θρησκευτικής πληροφόρησης.

Ειδικό θέμα σπουδαιότητας αποτελεί η θρησκευτική εκπαίδευση ανηλίκων. Το δικαίωμα επιλογής θρησκείας (βάπτισμα κλπ) και θρησκευτικής εκπαίδευσης των ανηλίκων ανήκει στους γονείς τους. Το δικαίωμα αυτό που είναι συγχρόνως και καθήκον, αποτελεί σπουδαίο μέρος της γονικής μέριμνας όπως αυτή προσδιορίζεται ειδικότερα στα άρθρα 1512 και 1517 ΑΚ. Η θρησκευτική εκπαίδευση των ανηλίκων περιλαμβάνει όχι μόνο την τυπική διδασκαλία η οποία μπορεί να είναι ιδιωτική ή δημόσια αλλά και την εν γένει μόρφωση του ανηλίκου.

Ζητήματα μπορεί να προκύψουν από τη συνταγματική πρόβλεψη στο άρθρο 16 §2 Σ της κρατικής υποχρέωσης να παρέχει παιδεία που έχει σκοπό μεταξύ άλλων και την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων. Η εκπλήρωση αυτής της κρατικής υποχρέωσης μπορεί ενδεχομένως να έρθει σε σύγκρουση με το δικαίωμα των γονέων να ορίζουν τη θρησκευτική εκπαίδευση των ανήλικων τέκνων τους. Μια τέτοια σύγκρουση μπορεί να αποφευχθεί μόνο, αν θεωρηθεί ότι η κρατική υποχρέωση εκπληρώνεται με την πρόβλεψη της θρησκευτικής διδασκαλίας και αναγνωριστεί στους γονείς το δικαίωμα να αποσύρουν τα παιδιά τους από τη θρησκευτική εκπαίδευση όπως και από τον σχολικό εκκλησιασμό και τη σχολική προσευχή. Εξάλλου όπως είπαμε στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης αντίκειται κατ' αρχήν κάθε είδος εξαναγκασμού σε πράξη ή παράλειψη που δεν συμπορεύεται με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου. Το δικαίωμα αυτό των γονέων προκύπτει από την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης που οι γονείς ασκούν και εν ονόματι του ανήλικου τέκνου τους. Η υποχρέωση του κράτους να παρέχει παιδεία προς ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών δε μπορεί να νοηθεί ως ανταγωνιζόμενη την ελευθερία των γονέων να αποφασίζουν αν και ποια θρησκευτική εκπαίδευση θα δώσουν στο παιδί τους³¹.

³¹ Η άποψη αυτή ενισχύεται και από τη ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος των γονέων να καθορίζουν τη θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών τους, που περιέχεται στις διεθνείς διακηρύξεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ιδιαίτερα η ΕΣΔΑ είχε υπογραφεί και επικυρωθεί από την Ελλάδα χωρίς εν προκειμένω επιφύλαξη πολύ πριν από τη ψήφιση του ισχύοντος Συντάγματος και δεν είναι εύλογο να δεχθεί κανείς ότι ο συντακτικός νομοθέτης ήθελε να έλθει σε σύγκρουση με τη διακήρυξη αυτή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και να παραβιάσει τις διεθνείς συμβατικές υποχρεώσεις της χώρας μας. Βλ. Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α σελ. 448επ

Η θρησκευτική ανατροφή αναφέρεται μόνο σε ανηλίκους και καθορίζεται από τους γονείς. Με την ενηλικίωσή του το άτομο μπορεί να ασκήσει το δικαίωμα εγκατάλειψης ή αλλαγής της θρησκείας που επέλεξαν οι γονείς του.

Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι το Σύνταγμα εγγυάται τη θρησκεία ως θεσμό. Η θεσμική εγγύηση δεν προκύπτει από το άρθρ.13§ 2 αλλά προϋποτίθεται και από το άρθρ.16 § 2 που ορίζει ανάμεσα στους σκοπούς της κρατικής παιδείας την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων. Η απαγόρευση της θρησκείας από το κράτος ή η άσκηση αντιθρησκευτικής ή αθεϊστικής προπαγάνδας και διδασκαλίας θα ήταν αντισυνταγματική³².

Τέλος, σπουδαία εκδήλωση της θρησκευτικής διδασκαλίας που κατοχυρώνεται στο άρθρ.13§ 2Σ είναι η ίδρυση και λειτουργία ιδιωτικών θρησκευτικών ή θρησκευτικά προσανατολισμένων εκπαιδευτηρίων. Τα εκπαιδευτήρια αυτά δεδομένης της υποχρέωσης του κράτους να αναπτύξει τη θρησκευτική συνείδηση των Ελλήνων οφείλουν να παρέχουν θρησκευτική παιδεία³³. Από το συνταγματικό καθορισμό της παιδείας ως βασικής αποστολής του κράτους με σκοπό μεταξύ άλλων την ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης (άρθρ.16§ 2Σ) συνάγεται ότι το Σύνταγμα δεν επιτρέπει τη διδασκαλία αθεϊστικής ή αντιθρησκευτικής διδασκαλίας ή δραστηριότητας στα κρατικά ή ιδιωτικά εκπαιδευτήρια και ότι επιβάλλει την υποχρεωτική παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών από μαθητές εκτός και αν δεν το επιθυμούν λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων³⁴.

³² Βλ. Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α σελ. 454επ και σελ.467

³³ Βλ. Δαγτόγλου Π., ο.π., σελ. 466επ

³⁴ Κρίθηκε υποχρεωτική η συμμετοχή των ορθόδοξων μαθητών στο μάθημα των θρησκευτικών και δεν επιτρέπεται απαλλαγή τους. Αυτό ορίζει το Σύνταγμα και ο νόμος και αυτά έχει νομολογήσει το Συμβούλιο Επικρατείας. Απόρριψη ενστάσεως της Διοικήσεως, ότι δήθεν η προαιρετικότητα του μαθήματος των θρησκευτικών προκύπτει από αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Παράθεση επί λέξει αποσπασμάτων ad hoc αποφάσεων του εν λόγω Ευρωπαϊκού Δικαίου, οι οποίες αναφέρουν ρητώς, ότι το πώς θα διδάσκεται και υπό ποιους όρους το μάθημα των θρησκευτικών, ανάγεται στην αποκλειστική αρμοδιότητα των ευρωπαϊκών κρατών και το ΕΔΔΑ δε λαμβάνει θέση επ αυτού, ούτε και επεμβαίνει. Ορθόδοξοι μαθητές αιτούνται απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών και επικαλούνται λόγους συνειδήσεως, τεκμαίρεται, ότι υποβάλλουν ψευδή δήλωση ενώπιον δημοσίας αρχής διωκόμενη ποινικώς. Βλ. πρόσφατη απόφαση 115/2012 Δ.ΕΦ.ΧΑΝΙΩΝ. [Http:// http://www.nomotelia.gr](http://www.nomotelia.gr)

3.2 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

Στην ενότητα αυτή θα αναφερθούμε ενδεικτικά στους νόμους που προστατεύουν το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία καθώς και στη μεταξική νομοθεσία που εφαρμόζεται ακόμη και σήμερα όσον αφορά στην ανέγερση ναών και προσηλυτισμό. Στη συνέχεια θα γίνει ειδική μνεία των νόμων που σχετίζονται με τη θρησκευτική ελευθερία σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.

3.2.1. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΓΕΝΙΚΑ

Το άρθρο 13§2 Σ ορίζει ότι τα της λατρείας τελούνται ακωλύτως υπό την προστασία των νόμων. Εδώ παρατηρούμε ότι η επιταγή της προστασίας θρησκευτικής ελευθερίας απαιτεί ορισμένη παροχή³⁵.

Ανταποκρινόμενος στη συνταγματική επιταγή προστασίας της λατρείας ο νομοθέτης προβαίνει πράγματι σε ιδιαίτερη προστασία της λατρείας και γενικότερα της άσκησης της θρησκείας διατηρώντας κατά τα λοιπά την ουδετερότητά του έναντι των διαφόρων θρησκειών. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Ποινικό Κώδικα. Πρόκειται ιδίως για τον ποινικό κολασμό των εγκλημάτων κατά της θρησκευτικής ειρήνης. Συγκεκριμένα στα άρθρα 198, 199, 200 και 201 του ποινικού μας κώδικα ποινικοποιούνται η κακόβουλη βλασφημία, η καθύβριση θρησκευμάτων, η διατάραξη θρησκευτικών συναθροίσεων και η περιύβριση νεκρών αντίστοιχα. Επίσης διακεκριμένη κλοπή που τιμωρείται βαρύτερα από τη συνηθισμένη (άρθρ.374ΠΚ) είναι η κλοπή πράγματος αφιερωμένου στη θρησκευτική λατρεία από τον τόπο προορισμένο σε αυτήν. Ακόμη τιμωρείται στον ίδιο κώδικα στο άρθρ. 175§2 η αντιποίηση άσκησης υπηρεσίας λειτουργού της ορθόδοξης ή άλλης γνωστής θρησκείας, και η χωρίς δικαίωμα χρησιμοποίηση της περιβολής ή άλλου διακριτικού σημείου θρησκευτικού λειτουργού στο άρθρ. 176.

Επιπροσθέτως, ο νόμος απαλλάσσει από την υποχρέωση στράτευσης τους θρησκευτικούς λειτουργούς, μοναχούς ή δόκιμους μοναχούς κάθε γνωστής θρησκείας εφόσον το επιθυμούν σύμφωνα με το άρθρ. 6§1 του Ν. 1763/1988. Και ο Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας στο άρθρ.1049 §2 απαγορεύει τη σύλληψη προς εκτέλεση αποφάσεων προσωποκράτησης σε καθιερωμένο τόπο ιεραουργίας γνωστής θρησκείας

³⁵ Βλ. Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α σελ. 461επ

και όσο διαρκεί η ιερουργία και ο Κώδικας Ποινικής Δικονομίας στο άρθρ.278 απαγορεύει τη σύλληψη σε οίκημα που προορίζεται για τη θεία λατρεία και όσο διαρκεί η ιερουργία. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί και ο αστικός Κώδικας και συγκεκριμένα τα άρθρα 914 και 1108 που παρέχουν αστική προστασία σε περίπτωση παρακώλυσης της άσκησης της θρησκείας.

Ακόμη, με το Ν. 927/1979 «Περί κολασμού πράξεων ή ενεργειών αποσκοπούσων εις φυλετικές διακρίσεις» τιμωρείται με διάφορες ποινές φυλάκισης (κατά περίπτωση) όποιος δημοσίως με οποιοδήποτε τρόπο εκ προθέσεως προτρέπει σε πράξεις ή ενέργειες που μπορεί να προκαλέσουν διακρίσεις κατά ατόμων ή ομάδων λόγω φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, ή διαδίδει ανάλογες ιδέες. Με το άρθρο 24 του Ν.1419/1984 «Τροποποιήσεις διατάξεων του Ποινικού Κώδικα, του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α' 28), ορίστηκε ότι: «Όπου στο Ν. 927/1979 (...) αναφέρεται η φυλετική ή εθνική καταγωγή, προστίθεται και η περίπτωση του θρησκευόμενου».

Παρά την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας που παρέχει η εν γένει νομοθεσία μας πρέπει να σημειώσουμε ότι οι νόμοι 1363/1938, 1369/1938 και 1672/1939, που ακόμα και σήμερα εφαρμόζονται και παρουσιάζουν πρόβλημα αντισυνταγματικότητας. Είναι καταργητέοι ως αντισυνταγματικοί όπως και τα εκτελεστικά τους διατάγματα τουλάχιστον στο μέτρο που εξαρτούν την ανέγερση ναού οιοδήποτε δόγματος από την άδεια του Υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων και παλαιότερα του οικείου ορθόδοξου Μητροπολίτη-εκκλησιαστικής αρχής³⁶. Η παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας των οπαδών του δόγματος αυτού είναι προφανής και έντονη³⁷. Επίσης, το άρθρο 4 του Α.Ν 1363/1938 πρέπει να καταργηθεί γιατί ποινικοποιεί τον προσηλυτισμό γενικά και αφηρημένα³⁸ – η απαρίθμηση των απαγορευτικών πράξεων του προσηλυτισμού είναι ενδεικτική-, η διάταξη πάσχει διότι η τυποποίησή της δε γίνεται με νοηματική σαφήνεια που να μην

³⁶ Βλ. σχετική νομολογία στο κεφάλαιο 3.3 της εργασίας αυτής.

³⁷ Ανδρουτσόπουλος Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, σελ.200επ. Επίσης για προτάσεις και άλλων νομοθετικών ρυθμίσεων, βλ. κείμενο του Σταθόπουλου Μ., που εμπεριέχεται σε συλλογικό τόμο Χριστόπουλου Δ., Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα σελ.216επ.

³⁸ Το άρθρ. 4 Α.Ν. 1363/1938 όπως αντικαταστάθηκε από το άρθρ. 2 Α.Ν. 1672/1939 ορίζει: «Προσηλυτισμός ίδια είναι η δια πάσης φύσεως παροχών ή δι υποσχέσεως τοιούτων ή άλλης ηθικής ή υλικής περιθάλψεως, δια μέσων απατηλών, δια καταχωρήσεως της απειρίας ή εμπιστοσύνης ή δι εκμεταλλεύσεως της ανάγκης, της πνευματικής αδυναμίας ή κουφότητος άμεσος ή έμμεσος προσπάθεια προς διείσδυσιν εις την θρησκευτικήν συνείδησιν ετεροδόξων επί σκοπώ μεταβολής του περιεχομένου αυτής», <http://www.dsanet.gr>

αφήνει αμφιβολίες, πράγμα που αντιτίθεται στο άρθρ. 7 Σ που ορίζει: «Έγκλημα δεν υπάρχει ούτε ποινή επιβάλλεται χωρίς νόμο που να ισχύει πριν από την τέλεση της πράξης και να ορίζει τα στοιχεία της³⁹».

3.2.2. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΙΔΙΚΑ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Στην ενότητα αυτή θα αναφερθούμε στη θρησκευτική ελευθερία ειδικά στο χώρο της σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Θα γίνει λόγος αρχικά για τα συστήματα θρησκευτικής εκπαίδευσης που ισχύουν γενικά στον κόσμο και στη συνέχεια για τη θρησκευτική εκπαίδευση στην Ελλάδα. Έχει ενδιαφέρον να δούμε αν παραβιάζεται η θρησκευτική ελευθερία με το μάθημα των θρησκευτικών καθώς και τον εκκλησιασμό, την προσευχή και την χρήση ή ανάρτηση των θρησκευτικών συμβόλων στους χώρους της εκπαίδευσης.

3.2.2.1. ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΓΕΝΙΚΑ

Η σχέση κράτους – εκκλησίας όπως αυτή αποτυπώνεται στα συντάγματα των χωρών, οι νομοθετικές προβλέψεις και οι διοικητικές πρακτικές όπως η συλλογική λατρεία, η προσευχή, οι σχολικές εορτές, επηρεάζουν και προσδιορίζουν τη θέση και το χαρακτήρα που κατέχει η θρησκευτική εκπαίδευση στο σχολείο. Στον ευρωπαϊκό χώρο και στις ΗΠΑ διαμορφώθηκαν σε αδρές γραμμές τρία συστήματα θρησκευτικής εκπαίδευσης⁴⁰. Βέβαια η κατηγοριοποίηση είναι κατ' ανάγκην σχηματική καθώς

³⁹ Το έγκλημα μπορεί να στοιχειοθετηθεί με τρόπους και μέσα που δεν περιγράφονται στο νόμο προβαίνοντας έτσι σε ανεπίτρεπτη αναλογική επέκταση του αξιοποίνου και σε περιπτώσεις που αποτελούν νόμιμη έκφραση της διδασκαλίας των θρησκευτικών πεποιθήσεων, κατά προφανή καταστρατήγηση της θεμελιώδους αρχής που διέπει όλον το ποινικό δίκαιο και η οποία ορίζει *nullum crimen (nulla poena) sine lege certa*. Αναλυτικότερα, για την αοριστία της εν λόγω ποινικής διάταξης και την αρχή της ακριβούς περιγραφής της αξιόποινης συμπεριφοράς Βλ. Κυριαζόπουλου Κ., οι περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων, σελ.131επ και σελ.139επ. Για νομολογιακά δεδομένα από το 1926 και επέκεινα βλ. Ανδρουτσόπουλου Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου πάγου, σελ.283επ. Κατά τον Σταθόπουλο οι ρυθμίσεις αυτές είναι αδικαιολόγητες σε μια ελεύθερη κοινωνία, ελεύθερη και για τη διάδοση ιδεών με θεσμικά πλαίσια. Ο κοινός ποινικός κώδικας (π.χ. η πρόβλεψη της παράνομης βίας άρθρ. 330ΠΚ) και εν γένει η κοινή νομοθεσία (για άλλες παράνομες πράξεις που δημιουργούν αστική ευθύνη) αρκούν για την πάταξη του προσηλυτισμού που χρησιμοποιεί αξιόποινους ή άλλους παράνομους τρόπους επιβολής. Βλ. Κείμενο του Σταθόπουλου Μ., ο.π. σελ.216επ.

⁴⁰ Η ανάπτυξη των τριών συστημάτων γίνεται με βάση το άρθρο του Μαντζούφα Π. «Θρησκεία και εκπαίδευση: Το ιστορικό και συνταγματικό πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης» δημοσιευμένο

υπάρχει μια μεγάλη διαφοροποίηση μεταξύ των μορφών θρησκευτικής εκπαίδευσης από χώρα σε χώρα αλλά και στο εσωτερικό της ίδιας χώρας όταν αυτή έχει ομοσπονδιακή δομή και δεν επικρατεί ενιαίο εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά γίνεται προκειμένου να έχουμε μια σφαιρική εικόνα της κατάστασης.

Υπάρχει το σύστημα πλήρους αποκοπής της θρησκείας από την εκπαίδευση που συνεπάγεται την απουσία ειδικού μαθήματος θρησκευτικών. Αυτό εφαρμόζει για παράδειγμα η Γαλλία και οι Η.Π.Α. Στο πρόγραμμα αυτό όλες οι αναφορές που αφορούν το ρόλο της θρησκείας στην εξέλιξη του πολιτισμού περιλαμβάνονται στην ιστορία και σε άλλα συναφή μαθήματα όπως ο πολιτισμός των θρησκειών. Επίσης στα γαλλικά δημόσια σχολεία απαγορεύεται οποιαδήποτε θρησκευτική επιρροή, διότι έτσι θεωρείται ότι το παιδί καταφέρνει να εξελίσσεται σε ελεύθερος Γάλλος πολίτης⁴¹. Ωστόσο στη Γαλλία στη χώρα όπου ο κοσμικός χαρακτήρας του κράτους είναι κατοχυρωμένος, υπάρχει η δυνατότητα ίδρυσης επιχορηγούμενων σχολείων από θρησκευτικές κοινότητες με εκπαίδευση κατηχητικού χαρακτήρα για όσους το επιθυμούν.

Το δεύτερο σύστημα υιοθετεί το λεγόμενο θρησκευσιολογικό⁴² πρότυπο, τα οποίο εφαρμόζεται στις σκανδιναβικές χώρες, στην Αγγλία και εν μέρει στην Ολλανδία. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο πρότυπο, το μάθημα των θρησκευτικών προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά μιας ουδέτερης κοσμοθεωρητικής ενημέρωσης και είναι υποχρεωτικό ή μη, ενώ δίδεται μέριμνα ποσοτικά στις πολυπληθέστερες θρησκευτικές κοινότητες. Περιλαμβάνει μια εισαγωγική εξοικείωση με τις βασικές φιλοσοφικές τάσεις που άπτονται των ζητημάτων της ύπαρξης ή μη του Θεού και γενικότερα της προέλευσης του ανθρώπου και του κόσμου καθώς και μια εμπειριστατωμένη και αναλυτική παρουσίαση της ιστορικής εξέλιξης και της σύγχρονης διαμόρφωσης των κυριότερων θρησκευτικών ρευμάτων και δογμάτων και των επιμέρους διακλαδώσεών τους.

στην ιστοσελίδα <http://www.constitutionalism.gr> και Σωτηρέλη Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση – Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία, σελ.326επ.

⁴¹ Βλ. άρθρο του Nieuwenhuis A., State and Religion, a multidimensional relationship: some comparative remarks, σελ.169 δημοσιευμένο στο νομικό περιοδικό international journal of constitutional law, 2012, vol. 10, no.1

⁴² Περιγραφή του θρησκευσιολογικού προτύπου βλ. Πέτρου Ι., Πολυπολιτισμικότητα και θρησκευτική ελευθερία, σελ. 220επ. ο οποίος είναι υπέρ της υιοθέτησης του. Για τα πλεονεκτήματά του συστήματος αυτού βλ. Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση – Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία, σελ. 343επ.

Το τρίτο σύστημα είναι αυτό της προαιρετικής θρησκευτικής εκπαίδευσης το οποίο υιοθετούν όλες οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. πλην Ιρλανδίας, Ελλάδας, Βουλγαρίας, Πολωνίας, Ουγγαρίας και Λιθουανίας. Το σύστημα αυτό έχει στοιχεία ομολογιακής διδασκαλίας, ενώ οι μαθητές μπορούν να απαλλαγούν ή να επιλέξουν άλλα συναφή μαθήματα χωρίς να απαιτείται να κάνουν οποιαδήποτε δήλωση πίστης ή άλλης μορφής δικαιολόγησης της επιλογής τους. Ο πλήρης προαιρετικός χαρακτήρας του π.χ. στο ιταλικό εκπαιδευτικό σύστημα συνιστά συνταγματική απαίτηση, καθώς το περιεχόμενο του μαθήματος διαμορφώνεται κατόπιν συμφωνίας κράτους και καθολικής εκκλησίας. Σε πολλές από τις ευρωπαϊκές χώρες η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών γίνεται σε ομολογιακή βάση- στις πληθυσμιακά εύαριθμες θρησκευτικές κοινότητες και εφόσον υπάρχει ένας επαρκής αριθμός μαθητών- από αντίστοιχους δασκάλους που υποδεικνύονται από τις θρησκευτικές κοινότητες, ενώ συχνά το μάθημα δε βαθμολογείται ούτε εξετάζεται.

3.2.2.2. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Υπό το Σύνταγμα του 1975/1986/2001/2008 ίσχυσαν συνολικά δύο γενικοί νόμοι για την οργάνωση της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ τους ως προς την εξειδίκευση της συνταγματικής επιταγής για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης. Πράγματι, η πρώτη εξειδίκευση του 16 §2 Σ έγινε με το νόμο 309/1976 και η δεύτερη με το νόμο 1566/1985. Εντελώς διαφορετική είναι η εικόνα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, δεδομένου ότι ο νομοθέτης αποφεύγει συστηματικά να συμπεριλάβει την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης μεταξύ των στόχων της. Ειδικότερα:

1. Ο νόμος 309/1976

Ο πρώτος νόμος «περί γενικής εκπαιδύσεως» που ψηφίστηκε στη μεταπολιτευτική περίοδο είναι ο Ν. 309/1976⁴³. Στον νόμο αυτόν ο προσδιορισμός των σκοπών της παιδείας δε γίνεται συλλήβδην, αλλά για κάθε βαθμίδα χωριστά και χωρίς να απομακρύνεται κατά βάση από την ουδέτερη διατύπωση του Συντάγματος⁴⁴.

⁴³ Ν.309/1976, ΦΕΚ 100, τεύχος Α', διαθέσιμο στην ιστοσελίδα του Εθνικού Τυπογραφείου (<http://www.et.gr>)

⁴⁴ Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, σελ.33επ

Από τους σκοπούς του Νηπιαγωγείου απουσιάζει κάθε αναφορά σε θρησκευτική αγωγή. Στο άρθρο 4 §1 ορίζεται ότι «σκοπός του Νηπιαγωγείου είναι «να συμπληρώσει και να ενισχύσει την οικογενειακή ανατροφή δια της διδασκαλίας τρόπων εκφράσεως και συμπεριφοράς και δια της καλλιέργειας έξεων, δια των οποίων τα νήπια θα αναπτυχθούν στοματικά και διανοητικά και θα προσαρμοσθούν εις το φυσικόν και το κοινωνικόν περιβάλλον των»».

Η έννοια της θρησκευτικής εκπαίδευσης εισάγεται για πρώτη φορά στους σκοπούς του Δημοτικού Σχολείου, κατά τρόπο όμως άχρωμο και ουδέτερο, αφού απλώς ορίζεται στο άρθρο 11 §1 ότι σκοπός του είναι «να θέσει τας βάσεις της αγωγής των μαθητών της πρώτης σχολικής ηλικίας, ήτοι να πλουτίσει τας εμπειρίας των, να διεγείρη και να ανάπτυξη τας σωματικές και διανοητικές των ικανότητες, να εισαγάγη αυτούς εις την γνώσιν του φυσικού και του ιστορικού κόσμου, να καλλιεργήσει την παρατηρητικότητα, τον στοχασμόν και την ευαισθησίαν των, να αφυπνίσει την ηθικήν των συνείδησιν και, να θέσει τας βάσεις της θρησκευτικής, εθνικής και ανθρωπιστικής αγωγής αυτών»».

Αντίστοιχος προς τον ανωτέρω είναι και ο προσδιορισμός των σκοπών του Γυμνασίου και του Λυκείου⁴⁵. Το άρθρο 26§ 1 ορίζει μεταξύ άλλων ότι το Γυμνάσιο αποσκοπεί στο «να οξύνη την ηθικήν κρίσιν των, να αναπτύξη την θρησκευτικήν και εθνικήν συνείδησιν των και να εμπνεύση εις αυτούς φρόνημα σύμφωνον προς τας αρχάς του δημοκρατικού πολιτεύματος της Χώρας» και το άρθρο 29 §1 ορίζει ότι το Λύκειο μεταξύ άλλων «έχει σκοπόν... την τόνωσιν του θρησκευτικού και εθνικού φρονήματος, την ουσιαστικωτέραν γνώσιν των αρχών του δημοκρατικού πολιτεύματος της Χώρας και τελικώς αποβλέπει εις τον φωτισμόν του πνεύματος και την διάπλασιν χαρακτήρων ελευθέρων και υπευθύνων».

II. Ο νόμος 1566/1985

Λίγο πριν από την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1986 ψηφίστηκε ο Ν.1566/1985⁴⁶, ο οποίος κατήργησε με το άρθρο 96 τον παραπάνω νόμο. Από το γράμμα και αυτού του νόμου και σύμφωνα με την κρατούσα άποψη δεν προκύπτει

⁴⁵ Ο Σωτηρέλης υποστηρίζει ότι παρά την ουδέτερη στάση του νόμου «η σχετική διατύπωση στη στοχοθεσία του Λυκείου έχει κάπως εντονότερη εννοιολογική φόρτιση (τόνωσιν του θρησκευτικού ...φρονήματος)- που αποκαλύπτει εμμέσως μια ευμενή αντιμετώπιση της επικρατούσας θρησκείας». βλ. Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, σελ.33επ.

⁴⁶ Ν.1566/1985, ΦΕΚ 1670, τεύχος Α', διαθέσιμο στην ιστοσελίδα του Εθνικού Τυπογραφείου (<http://www.et.gr>)

ταύτιση της θρησκευτικής συνείδησης με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη⁴⁷. Πιο συγκεκριμένα το άρθρο 1 προβλέπει ότι το σχολείο οφείλει, μεταξύ άλλων, να «υποβοηθεί τους μαθητές... να γίνονται ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες... και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης», ενώ διευκρινίζεται παράλληλα ότι «η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι απαραβίαστη».

Τη νομοθετική οριοθέτηση της «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης» από το Ν. 1566/1985 ολοκληρώνει ο επιμέρους - κατά βαθμίδα και κύκλο-προσδιορισμός των σκοπών της εκπαίδευσης, όπου όμως πρέπει να επισημανθεί και κάποια προσπάθεια για περισσότερο αμβλυμένες διατυπώσεις. Ειδικότερα:

Όσον αφορά στο νηπιαγωγείο, ενώ στο άρθρ. 3§1 προβλέπεται ότι «Σκοπός του νηπιαγωγείου είναι να βοηθήσει τα νήπια να αναπτυχθούν σωματικά, συναισθηματικά, νοητικά και κοινωνικά μέσα στα πλαίσια που ορίζει ο ευρύτερος σκοπός της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», στον ειδικότερο καθορισμό των στόχων απουσιάζει κάθε αναφορά, έστω και έμμεση, σε συγκεκριμένη θρησκευτική αγωγή.

Για το δημοτικό σχολείο υπάρχει μεν περαιτέρω εξειδίκευση, πλην όμως είναι μάλλον γενική και ουδέτερη⁴⁸, αφού προβλέπεται στο άρθρο 4§1 απλώς ότι οι μαθητές πρέπει να βοηθούνται από το σχολείο προκειμένου «να εξοικειώνονται βαθμιαία, με τις ηθικές, θρησκευτικές, εθνικές ανθρωπιστικές και άλλες αξίες και να τις οργανώνουν σε σύστημα αξιών».

⁴⁷ Κατά τον Σωτηρέλη όμως ο νόμος είναι αντιφατικός ειδικά στο άρθρ.1 και γενικά μεροληπτικός υπέρ της επικρατούσας θρησκείας του άρθρ.3 Σ. Αναφέρει χαρακτηριστικά «Αισθητά αποκλίνουσα σε σχέση με την προηγούμενη, υπήρξε η νομοθετική πρόβλεψη της συνταγματικής επιταγής του άρθρου 16§2 Σ. Ο Ν. 1566/1985, επιχειρώντας ένα γενικό και αναλυτικό προσδιορισμό των στόχων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, διασυνδέει ευθέως την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» με την επικρατούσα θρησκεία... «Οποσδήποτε ένας τέτοιος προσδιορισμός των σκοπών της παιδείας [του άρθρ.1] παρουσιάζει σοβαρές αντιφάσεις, καθώς η κατηχητική διαπαιδαγώγηση, που αποτυπώνεται ευκρινώς στην έντονα φορτισμένη διατύπωση «διακατέχονται...από πίστη...», δε φαίνεται καταρχήν να συμβιβάζεται ούτε με τη «διάπλαση ελευθέρων πολιτών» ούτε με την οιονεί «ειρωνική» επίκληση του «απαραβίαστου» της θρησκευτικής συνείδησης. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι εν λόγω διάταξη έχει γίνει αντικείμενο σκληρής κριτικής από πολλούς χώρους των θεωρητικών επιστημών. βλ. Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, σελ.32 και σελ.35-36 Κατά τη γνώμη μου ο ίδιος είναι αντιφατικός αφού στη συνέχεια – σε άλλα μέρη του βιβλίου του και συγκεκριμένα σελ.37-38- παραδέχεται ότι ο σκοπός της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι ουδέτερος.

⁴⁸ Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, σελ.37

Εξίσου ουδέτερη⁴⁹ είναι και η ειδίκευση της «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης» για το Γυμνάσιο, αφού επιλέγεται στο άρθρο 5 παρ.1α η άχρωμη διατύπωση «...το γυμνάσιο βοηθεί τους μαθητές... να διευρύνουν το σύστημα αξιών τους (ηθικές, θρησκευτικές, εθνικές, ανθρωπιστικές και άλλες αξίες), ώστε να ρυθμίζουν τη συμπεριφορά τους σύμφωνα με τις επιταγές του. Να ελέγχουν και να κατευθύνουν το συναισθηματικό τους κόσμο σε στόχους δημιουργικούς και πράξεις ανθρωπιστικές».

Μεγαλύτερη είναι η εννοιολογική φόρτιση⁵⁰ της σχετικής διατύπωσης για το Λύκειο, καθώς συμπεριλαμβάνει μεταξύ των σκοπών του το «βοηθεί τους μαθητές... να συνειδητοποιούν τη βαθύτερη σημασία του ορθόδοξου χριστιανικού ήθους και της σταθερής προσήλωσης, στις πανανθρώπινες αξίες...» (άρθρο 6 παρ.2β). Και αυτή όμως η διατύπωση αν και βρίσκεται πλησιέστερα την εξαγγελία του ρόλου της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι εμφανώς ηπιότερη. Διότι είναι διαφορετικό⁵¹ ο μαθητής να διακατέχεται από πίστη στην ορθόδοξη χριστιανική πίστη που προϋποθέτει ενστάλαξη αυτής της πίστης και διαφορετικό να συνειδητοποιεί απλώς τη βαθύτερη σημασία του ορθόδοξου χριστιανικού ήθους, που συνεπάγεται εμβάθυνση στο αντικείμενο αλλά όχι αναγκαίως και επιβολή πεποιθήσεων πολλώ μάλλον όταν στην περίπτωση του Λυκείου δίνεται παράλληλα έμφαση στην απόκτηση βαθύτερης και ουσιαστικότερης γνώσης και αυτογνωσίας στην ανάπτυξη προβληματισμού και στην αντιμετώπιση της ζωής και του πολιτισμού με κριτικό και δημιουργικό πνεύμα (άρθρ.6§2γ και δ).

Συμπερασματικά, τόσο ο παλαιός νόμος Ν.309/1976 όσο και ο μεταγενέστερος νόμος Ν.1566/1985, που ισχύει σήμερα είναι ουδέτεροι και κατοχυρώνουν τη θρησκευτική ελευθερία στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση σε ικανοποιητικό βαθμό αφού δεν ταυτίζουν τη θρησκευτική συνείδηση με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη.

III. Οι νόμοι που αφορούν την τριτοβάθμια εκπαίδευση

Η νομοθετική αντιμετώπιση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης όπως είπαμε είναι καταρχήν εντελώς διαφορετική από εκείνη των άλλων βαθμίδων ως προς τη

⁴⁹ Σωτηρέλης Γ., ο.π., σελ.38

⁵⁰ Σωτηρέλης Γ., ο.π., σελ.38επ.

⁵¹ παραπομπή σε Βώρο και για προσπάθεια κριτικής προσέγγισης στο νομοσχέδιο για τη γενική εκπαίδευση βλ. Σωτηρέλη Γ., ο.π., σελ.38

διασύνδεση της στοχοθεσίας με την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης. Πράγματι σε κανένα από τα νομοθετήματα που ίσχυσαν έως τώρα δεν υπάρχουν άμεσες ή έμμεσες αναφορές σε θρησκευτικές επιδιώξεις⁵². Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι οι ισχύοντες νόμοι για τα ΑΕΙ και τα ΤΕΙ παρόλο που προβαίνουν σε έναν γενικό και αναλυτικό προσδιορισμό των σκοπών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αποφεύγουν συστηματικά οποιαδήποτε διατύπωση που θα μπορούσε να συσχετιστεί με τους σκοπούς του άρθρ. 16§2 Σ. Ειδικότερα ο νόμος που ίσχυε για τα ΑΕΙ ήταν ο Ν. 1268/1982⁵³ και ο νόμος για τα ΤΕΙ ήταν ο Ν. 1404/1983⁵⁴. Αυτοί αντικαταστάθηκαν από το Ν.4009/2011⁵⁵ ο οποίος εξακολουθεί να είναι θρησκευτικά ουδέτερος.

Ειδικότερα στο άρθρ. 1§2 του Ν. 1268/1982 προτού καταργηθεί από την παρ. 3 του αρθ. 81 του Ν. 4009/2011 οριζόταν ότι αποστολή των ΑΕΙ είναι μεταξύ άλλων η διαμόρφωση υπεύθυνων ανθρώπων με επιστημονική, κοινωνική πολιτιστική και πολιτική συνείδηση. Επίσης, σύμφωνα με το άρθρ. 1§2 του Ν. 1404/1983, πριν καταργηθεί από την παρ. 4 του αρθρ. 81 του Ν. 4009/2011 όριζε ότι τα ΤΕΙ καλούνται να συμβάλουν στη δημιουργία υπεύθυνων πολιτών, ικανών να συνεισφέρουν ως στελέχη εφαρμογής στα πλαίσια του δημοκρατικού προγραμματισμού, στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας. Σήμερα, στο άρθρ. 4§1 του Ν. 4009/2011 προσδιορίζεται η αποστολή των ΑΕΙ και στην επόμενη παράγραφο «Τα Πανεπιστήμια δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην υψηλή και ολοκληρωμένη εκπαίδευση, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της επιστήμης, της τεχνολογίας και των τεχνών, καθώς και της διεθνούς επιστημονικής πρακτικής σε συνδυασμό με τα αντίστοιχα επαγγελματικά πεδία». Το άρθρ. 4§2 ορίζει ότι «Τα Τ.Ε.Ι. δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην εκπαίδευση υψηλής ποιότητας, στις εφαρμογές των επιστημών, της τεχνολογίας και των τεχνών, στα αντίστοιχα επαγγελματικά

⁵² Για τους Ν. 1268/1982 και Ν. 1404/1983 βλ. Σωτηρέλη Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, σελ.38επ

⁵³ Ν. 1268/1982 (ΦΕΚ 87, τεύχος Α'): Για τη δομή και λειτουργία των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, διαθέσιμος στην ιστοσελίδα του Εθνικού Τυπογραφείου (<http://www.et.gr>)

⁵⁴ Ν. 1404/1983 (ΦΕΚ 173, τεύχος Α'): Δομή και λειτουργία των Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, διαθέσιμος σε <http://www.et.gr>

⁵⁵ Ν.4009/2011 (ΦΕΚ 195, τεύχος Α'): Δομή, λειτουργία, διασφάλιση της ποιότητας των σπουδών και διεθνοποίηση των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων βλ. και Ν. 4076/12 (ΦΕΚ-159 Α/10-8-12), βλ. <http://www.et.gr>

πεδία. Στο πλαίσιο αυτό συνδυάζουν την ανάπτυξη του κατάλληλου θεωρητικού υποβάθρου σπουδών με υψηλού επιπέδου εργαστηριακή και πρακτική άσκηση».

Συνεπώς, ο Ν.4009/2011 όπως και οι προηγούμενοί του εξακολουθεί να είναι θρησκευτικά ουδέτερος.

IV. Το μάθημα των θρησκευτικών και εκδηλώσεις θρησκευτικής ελευθερίας

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ζήτημα του μαθήματος των θρησκευτικών αλλά και άλλων εκδηλώσεων θρησκευτικής ελευθερίας στο σχολικό περιβάλλον, αν και κατά πόσο το μάθημα των θρησκευτικών, η προσευχή, ο εκκλησιασμός, αλλά και τα θρησκευτικά σύμβολα τα οποία μπορεί να φορά ο εκπαιδευόμενος ή ο εκπαιδευτικός (π.χ. μαντίλα ή σταυρός) ή να αναρτώνται στα σχολεία (οι θρησκευτικές εικόνες ή ο Εσταυρωμένος) αποτελώντας εκδήλωση της θρησκευτικής ελευθερίας κάποιου μπορεί να προσβάλει τη θρησκευτική ελευθερία των υπόλοιπων κοινωνιών του δικαίου.

Όσον αφορά το μάθημα των θρησκευτικών σημειώνουμε ότι το άρθρο 16 §2Σ, το οποίο προβλέπει την καλλιέργεια θρησκευτικής συνείδησης, σε συνδυασμό με το άρθρ. 3 §1Σ, που αφορά κυρίως τη γνωριμία και σπουδή της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Επειδή, όμως, σύμφωνα με το άρθρο 13 §1Σ, «Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη» και «Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη...», διδάσκονται και άλλες θρησκείες και πάντως η θρησκευτική αγωγή υπόκειται σε απαλλαγές και εξαιρέσεις, όταν ορισμένοι μαθητές ή οι κηδεμόνες τους το επιθυμούν. Εφαρμόζοντας την συνταγματική επιταγή, το περιεχόμενο της θρησκευτικής αγωγής στη δημόσια εκπαίδευση έχει ως προσανατολισμό τη γνώση γύρω από την πίστη, την παράδοση, τη ζωή και τον πολιτισμό της Ορθοδοξίας, αλλά και τη γνωριμία με τις άλλες χριστιανικές Εκκλησίες, Ομολογίες και Παραδόσεις, με το θρησκευτικό φαινόμενο γενικότερα καθώς και με τις μεγάλες Θρησκείες του κόσμου.

Στο πλαίσιο αυτό, οι αλλόδοξοι ή αλλόθρησκοι μαθητές έχουν, τη δυνατότητα απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών. Οι αλλόδοξοι μαθητές, Ρωμαιοκαθολικοί και Προτεστάντες, έχουν μάλιστα τη δυνατότητα διδασκαλίας ιδιαίτερου ομολογιακού θρησκευτικού μαθήματος σύμφωνα με το άρθρο 14§17 του Ν. 1566/1985. Οι αλλόθρησκοι μαθητές στα δημόσια σχολεία της χώρας δεν

διδάσκονται ιδιαίτερο μάθημα θρησκευτικών σύμφωνα με τη θρησκεία τους, εκτός των Ελλήνων μουσουλμάνων στα μειονοτικά σχολεία της Θράκης.

Ο Ν. 1566/1985, όπως είδαμε, στα άρθρ. 1 §1, 6 §2 και 14 §17 εξειδικεύει τα περί θρησκευτικής αγωγής του Συντάγματος. Το μάθημα των θρησκευτικών δεν αντιμετωπίζεται, δηλαδή, ως ένα ειδικό μάθημα αλλά ως ένα κανονικό μάθημα του σχολικού προγράμματος, ενταγμένο στην παρεχόμενη από την Πολιτεία εκπαίδευση. Ως εκ τούτου υπηρετεί τους γενικούς σκοπούς της παιδείας, όπως αυτοί ορίζονται από το Σύνταγμα και τους Νόμους και τα Προεδρικά Διατάγματα⁵⁶.

Η θρησκευτική αγωγή των μαθητών συνιστά όρο της ηθικής και πνευματικής τους ανάπτυξης και έχει ύψιστη παιδαγωγική και κοινωνική σημασία. Για το σκοπό αυτό, σύμφωνα με το άρθρ. 24 του Ν. 1566/1985 – πριν από την κατάργησή της παρ. 1α του αρθρ. 60 του Ν. 3966/2011⁵⁷- ο καταρτισμός των Προγραμμάτων Σπουδών και των Αναλυτικών Προγραμμάτων του μαθήματος αυτού, είναι έργο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, ως ανεξάρτητης δημόσιας υπηρεσίας η οποία υπάγεται κατευθείαν στον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Μετά την τροποποίηση του Ν. 3966/2011 (άρθρ.22-24) το Ερευνητικό Ακαδημαϊκό Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών διαδέχθηκε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο ως προς τις αρμοδιότητες του.

Το νομοθετικό πλαίσιο του μαθήματος υλοποιείται στα Αναλυτικά Προγράμματα και στο εν γένει διδακτικό υλικό του θρησκευτικού μαθήματος με τον απαιτούμενο παιδαγωγικό, επιστημονικό, κριτικό, πλουραλιστικό και αντικειμενικό τρόπο. Πολύ σωστά κατά την κατάρτιση των αναλυτικών προγραμμάτων λαμβάνονται πάντοτε υπόψη το στάδιο της νοητικής, συναισθηματικής και κοινωνικής ωρίμανσης των μαθητών, γι αυτό το λόγο όσο αυξάνονται οι βαθμίδες των τάξεων τόσο ο μαθητής διδάσκεται νέα στοιχεία και πληροφορίες για την ορθοδοξία και για τις άλλες θρησκείες και παραδόσεις.

Πιο συγκεκριμένα, από τον Σεπτέμβρη του 2011⁵⁸ το μάθημα των θρησκευτικών παραμένει υποχρεωτικό στην Α Λυκείου, αλλά είναι το μοναδικό που

⁵⁶ Όπως Π.Δ 1034/1977, Π.Δ 374/1978, Π.Δ 826/1979, Π.Δ 479/1985, Π.Δ 583/1988, Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα κατά καιρούς Π.Δ. που ίσχυαν βλ. Σωτηρέλη Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, σελ.48

⁵⁷ Ν. 3966/2011, ΦΕΚ-118 Α/24-5-11, <http://www.et.gr>

⁵⁸ Η υπ αριθ. 113205/Α2/09 (ΦΕΚ 2067 Β/24-9-2009) Υπουργικής Απόφασης Υπουργείου Παιδείας Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων: Ωρολόγιο Πρόγραμμα Σπουδών των Εκκλησιαστικών Γυμνασίων και Γενικών Εκκλησιαστικών Λυκείων. Η υπ αριθμ. 113713/Γ1/11 (ΦΕΚ 2483 Β/4-11-2011) Υπουργικής Απόφασης Υπουργείου Παιδείας Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων: Έγκριση Προγράμματος Σπουδών του επιστημονικού πεδίου Προσχολική – Πρώτη Σχολική Ηλικία. Η υπ αριθ.

αποκτά νέο τίτλο και ονομάζεται πλέον «Θρησκεία και Κόσμος» στη Β και Γ τάξη του Λυκείου. Ταυτόχρονα διαφοροποιείται ριζικά ο χρόνος που διατίθεται για τη διδασκαλία του, αφού στην μεν Β τάξη γίνεται μονόωρο από δίωρο⁵⁹, στη δε Γ τάξη μετατρέπεται σε δίωρο, πλην όμως επιλεγόμενο. Επίσης επιλέγεται ένα καινούργιο σύστημα διδασκαλίας, αυτό της κοινής διδασκαλίας αυτό του μαθήματος των θρησκευτικών με άλλο μάθημα. Αξίζει να σημειωθεί ότι το μάθημα των θρησκευτικών δεν είναι κατηχητικό σε καμία περίπτωση. Ο θρησκευτικός πλουραλισμός είναι δεδομένος, αφού μόλις από την Δ τάξη Δημοτικού και επείκεινα δε διδάσκεται μόνο ο χριστιανισμός αλλά και οι άλλες θρησκείες όπως ο Βουδισμός, ο Ιουδαϊσμός και ο Μωαμεθανισμός⁶⁰. Παράλληλα ένας από τους εκπαιδευτικούς στόχους του μαθήματος είναι ο σεβασμός στην θρησκευτική και πολιτιστική ετερότητα και η ανάπτυξη της κριτικής τους ικανότητας. Συνεπώς η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται σε ικανοποιητικό βαθμό.

Όσον αφορά την προσευχή⁶¹ σημειώνουμε ότι η πρωινή προσευχή στα σχολεία είναι θεσπισμένη με εγκυκλίους, προεδρικά διατάγματα και διευκρινιστικά σημειώματα του Υπουργείου Παιδείας. Σύμφωνα με το άρθρ. 13§5, εδαφ.α και β και §10, εδαφ.δ του Π.Δ. 201/98⁶² πριν από την έναρξη των μαθημάτων πραγματοποιείται με την απαιτούμενη ευλάβεια κοινή προσευχή των μαθητών και του διδακτικού προσωπικού στο προαύλιο του σχολείου με ευθύνη των εκπαιδευτικών που εφημερεύουν και οι εκπαιδευτικοί συμμετέχουν υποχρεωτικά στην πρωινή προσευχή και στον εκκλησιασμό και επιβλέπουν τα τμήματά τους. Οι ετερόδοξοι μαθητές παρευρίσκονται με το τμήμα που ανήκουν στο χώρο της συγκέντρωσης χωρίς να συμμετέχουν στην προσευχή, τηρώντας απόλυτη ησυχία, σεβόμενοι τους δασκάλους και τους συμμαθητές τους που προσεύχονται.

113714/Γ2/11 (ΦΕΚ 2335 Β/17-10-2011) Υπουργικής Απόφασης Υπουργείου Παιδείας Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων: Έγκριση Προγραμμάτων Σπουδών Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης για την Πιλοτική τους Εφαρμογή του διδακτικού αντικείμενου Θρησκευτικά.
<http://www.nomotelia.gr>

⁵⁹ Βλ. ΣτΕ 548/1984 β τμήμα διακοπών σε Σωτηρέλη Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση – Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία, σελ. 130 και πρόσφατη απόφαση ΣτΕ 2176/1998, η οποία παρατίθεται παρακάτω περιληπτικά στο κεφάλαιο 3.3.

⁶⁰ Για παράδειγμα στο Δημοτικό Σχολείο οι μαθητές διδάσκονται τους Αγίους των μεγάλων θρησκειών. Το μάθημα των θρησκευτικών δε διδάσκεται στις δύο πρώτες τάξεις του Δημοτικού Σχολείου. Βλ. παραπάνω την υπ αριθ. 113714/Γ2/11 Υπουργική απόφαση.

⁶¹ Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις κατά καιρούς που ίσχυαν βλ. Σωτηρέλη Γ., ο.π., σελ.64

⁶² Π.Δ. 201/1998 «Οργάνωση και λειτουργία δημοτικών σχολείων», ΦΕΚ 161 τεύχος Α
<http://www.nomotelia.gr>

Η πρωινή προσευχή στα σχολεία ήταν ανέκαθεν -και καταρχήν υποχρεωτική- και θεσπισμένη με εγκυκλίους του Υπουργείου Παιδείας⁶³ τηρώντας τη συνταγματική επιταγή του άρθρ.16§2 – ένας από τους σκοπούς της παιδείας είναι η ενίσχυση της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών όπως είδαμε- που υποχρεώνει το νομοθέτη να θεσπίσει σχετικούς ουσιαστικούς και τυπικούς νόμους. Ωστόσο τονίζεται ότι για όσους μαθητές δεν επιθυμούν την παρακολούθηση ή τη συμμετοχή τους στην προσευχή το Υπουργείο Παιδείας με την Εγκύκλιο Γ 2/61723-13/6/2002, παρέχει το δικαίωμα της πλήρους απαλλαγής τους. Αρκεί ο μαθητής, ή ο γονέας αυτού να δηλώσει εγγράφως την επιθυμία του χωρίς να υποχρεούται σε καμία περαιτέρω εξήγηση ή διευκρίνιση, χωρίς να αποδειξεί ποιες ακριβώς είναι οι θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Έτσι, προστατεύονται και οι τελευταίοι, γιατί δεν παραβιάζεται η αρνητική τους θρησκευτική ελευθερία αλλά ούτε και εξαναγκάζονται να συμμετάσχουν σε θρησκευτικές εκδηλώσεις διαφορετικές από τις δικές τους, πράγμα που θα ήταν αντίθετο όχι μόνο στο άρθρ.13Σ αλλά και στο πνεύμα του Συντάγματος όπως και στο άρθρ.2 καθώς και στις διεθνείς συμβάσεις που έχει υπογράψει η χώρα μας και έχουν υπερνομοθετική ισχύ.

Mutatis mutandis τα ίδια ισχύουν και στο θέμα του εκκλησιασμού των μαθητών. Σύμφωνα με το άρθρ.13 §10, εδ. α. του Π.Δ. 201/1998 οι μαθητές που ανήκουν στο ίδιο δόγμα ή άλλο θρήσκευμα δε συμμετέχουν στον εκκλησιασμό, εφόσον οι γονείς τους το ζητήσουν με γραπτή δήλωση. Οι γονείς των μη ορθόδοξων μαθητών ενημερώνονται έγκαιρα για την ημέρα και την ώρα του εκκλησιασμού ώστε αυτοί να οδηγηθούν στο σχολείο μετά τη λήξη του, ενώ όταν ο εκκλησιασμός γίνεται έκτακτα δεν ειδοποιούνται οι γονείς και κηδεμόνες των παραπάνω μαθητών, η απασχόληση και η επιτήρησή τους γίνεται με ευθύνη του σχολείου.

Όσον αφορά τα θρησκευτικά σύμβολα στις αίθουσες διδασκαλίας των ελληνικών σχολείων αξίζει να αναφερθεί ότι μέχρι σήμερα δεν έχει τεθεί το ζήτημα σε επίπεδο διαμάχης και προσφυγής στα ελληνικά δικαστήρια. Τα τελευταία όμως χρόνια αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης. Ήταν το θέμα της απομάκρυνσης των θρησκευτικών συμβόλων δηλ. των εικόνων και κυρίως του Εσταυρωμένου, από τις σχολικές αίθουσες διδασκαλίας. Αυτό συνέβη μετά την απόφαση Lautsi του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, την οποία θα αναλύσουμε στο κεφάλαιο του Συμβουλίου της Ευρώπης.

⁶³ Εγκύκλιος Φ200/21/16/139240/26-11-1977 ΥΠ.Ε.Π.Θ., Εγκύκλιος Γ/6251/22-10-1979 ΥΠ.Ε.Π.Θ Εγκύκλιος Γ 2/131757/22-11-2004 ΥΠ.Ε.Π.Θ., <http://www.nomotelia.gr>

Στη χώρα μας όμως και σύμφωνα με το ελληνικό Σύνταγμα, δεν θεσπίζεται χωρισμός του κράτους από την Εκκλησία όπως για παράδειγμα στη Γαλλία ούτως ώστε να κάνουμε λόγο για λαϊκό κράτος και συνεπώς για υποχρέωση τήρησης θρησκευτικής ουδετερότητας εκ μέρους της πολιτείας και κατ'επέκταση, απαγόρευση ανάρτησης θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιους χώρους, ούτε αποτελεί «επιθετικό» σύμβολο. Επίσης, η περιβολή εμφανών θρησκευτικών εμβλημάτων δεν έχει δημιουργήσει προβλήματα στο σχολείο. Η ελληνική νομική θεωρία πρεσβεύει⁶⁴ ότι δεν μπορεί να εμποδιστεί κανείς από το να φορά εμβλήματα της θρησκείας του στο δημόσιο χώρο.

3.3. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Στην ενότητα αυτή θα δούμε πώς τα ελληνικά δικαστήρια – ιδίως ο Άρειος Πάγος και το Συμβούλιο της Επικρατείας- αντιμετώπισαν διάφορα ζητήματα που αφορούν τη θρησκευτική ελευθερία. Στην πρώτη υποενότητα θα αναφέρουμε ενδεικτικά αποφάσεις που αφορούν στην αναγραφή θρησκευόμενου τις ταυτότητες, τον απαγορευμένο προσηλυτισμό, την ίδρυση και λειτουργία θρησκευτικών καταστημάτων, την επιβολή θρησκευτικού όρκου, τους Μάρτυρες του Ιεχωβά, τους αντιρρησίες συνείδησης. Στη δεύτερη υποενότητα θα παραθέσουμε αποφάσεις που αφορούν στη θρησκευτική εκπαίδευση ανηλίκων από τους γονείς τους, το μάθημα των θρησκευτικών (μείωση ωρών, δυνατότητα απαλλαγής), τη διαγραφή φοιτητή Θεολογικής Σχολής λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων, την άρνηση διορισμού εκπαιδευτικών (δασκάλων, θεολόγων, φιλολόγων) στο Δημόσιο, την άρνηση μαθητή να απαγγείλει δημόσια προσευχή. Πιο συγκεκριμένα:

3.3.1. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΓΕΝΙΚΑ

- Η αναγραφή θρησκευόμενου στις ταυτότητες:

Ένα μεγάλο ζήτημα που απασχόλησε το ΣτΕ ήταν το ζήτημα της αναγραφής του θρησκευόμενου στα δελτία ταυτοτήτων. Απεφάνθη – παρά την ισχυρή μειοψηφία- ότι

⁶⁴ Βλ. Δεληγιάννη- Δημητράκου Χ., η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο σελ.808επ.

η αναγραφή του θρησκευάτος στις ταυτότητες είναι αντισυνταγματική. Πιο συγκεκριμένα οι αιτούντες επεδίωκαν να ακυρωθεί κοινή απόφαση των Υπουργών Δημόσιας Τάξης και Οικονομικών(8200/ /0-441210/17.7.2000 (ΦΕΚ Β' 879/17.7.2000)). Η εν λόγω ΚΥΑ καθόριζε τις αρμόδιες για την έκδοση και επικύρωση των δελτίων ταυτότητας αρχές, τα υποβαλλόμενα για την έκδοση των δελτίων δικαιολογητικά και τον τύπο του δελτίου ταυτότητας με τα αναγραφόμενα σε αυτό στοιχεία, μεταξύ των οποίων δεν περιλαμβάνονται το θρήσκευμα και η ιθαγένεια. Το Ανώτατο Δικαστήριο ερμηνεύοντας το άρθρ.13Σ ότι δηλ. «Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, με την οποία προστατεύεται προεχόντως το ενδιάθετο φρόνημα του ατόμου αναφορικά με το θείο από κάθε κρατική επέμβαση, περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, και το δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει το θρήσκευμα που ακολουθεί ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του. Κανένας δεν μπορεί να εξαναγκασθεί με οποιονδήποτε τρόπο, να αποκαλύψει είτε αμέσως είτε εμμέσως, το θρήσκευμα ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του, υποχρεούμενος σε πράξεις ή παραλείψεις από τις οποίες θα τεκμαίρεται η ύπαρξη ή η ανυπαρξία τους. Και καμία κρατική αρχή ή κρατικό όργανο δεν επιτρέπεται να επεμβαίνουν στον απαραβίαστο, κατά το Σύνταγμα, χώρο αυτό της συνείδησης του ατόμου και να αναζητούν το θρησκευτικό του φρόνημα, πολύ δε περισσότερο να επιβάλλουν την εξωτερίκευση των όποιων πεποιθήσεων του ατόμου αναφορικά με το θείο. Διάφορο δε, είναι το ζήτημα της οικειοθελούς προς τις κρατικές αρχές γνωστοποίησης του θρησκευάτος του ατόμου, η οποία όμως γίνεται με πρωτοβουλία του και για την άσκηση συγκεκριμένων δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η έννομη τάξη για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας» κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η υποχρεωτική αναγραφή του θρησκευάτος στα δελτία ταυτότητας, την οποία επιβάλλει το άρθρ. 2 περίπτ. 20 του Ν.Δ. 127/1969, που εξακολουθεί, σύμφωνα με το άρθρο 25 §4 του Ν. 1599/1986, να εφαρμόζεται, συνιστά παραβίαση του άρθρου 13 του Συντάγματος, ο δε αντίθετος λόγος ακυρώσεως είναι αβάσιμος. Ενδεικτικά: ΣτΕ (Ολομ.) 2279/2001, ΣτΕ (Ολομ.) 2281/2001, ΣτΕ (Ολομ.) 2282/2001, ΣτΕ (Ολομ.) 2283/2001, ΣτΕ (Ολομ.) 2284/2001, ΣτΕ (Ολομ.) 2285/2001, ΣτΕ (Ολομ.) 2286/2001.

▪ Ο απαγορευμένος προσηλυτισμός:

Ο Άρειος Πάγος στο θέμα του απαγορευμένου προσηλυτισμού δεν έχει μια σταθερή στάση. Γι αυτό υπάρχει νομολογία που άλλοτε είναι σύμφωνη με τη συνταγματική έννοια του καταχρηστικού προσηλυτισμού⁶⁵ και άλλοτε δεν είναι.

Έχει κριθεί ορθώς ότι δεν συνιστούν προσηλυτισμό οι παρακάτω πράξεις⁶⁶: η κατάλληλη διδασκαλία, η έντεχνη επεξήγηση βιβλίων και εντύπων των Μαρτύρων του Ιεχωβά (ΑΠ 1084/1974), η δωρεάν διανομή εντύπων και βιβλίων και η έντεχνη διδασκαλία (ΑΠ 1155/1978), η πώληση εντύπων χλιαστικού περιεχομένου (ΑΠ 1943/1946).

Έχει κριθεί κατά λαθεμένο τρόπο ότι συνιστούν προσηλυτισμό οι παρακάτω πράξεις⁶⁷: η απλή αναπαραγωγή του κειμένου της ποινικής διάταξης χωρίς εξειδίκευση των μέσων, με τα οποία τελέστηκε ο αξιόποινος προσηλυτισμός (ΑΠ 1082/1946, ΑΠ 1082/1946, ΑΠ 222/1947, ΑΠ 652/1948), η προσπάθεια να πειστούν εργάτες και θαμώνες καφενείου να εγγραφούν συνδρομητές σε χλιαστικό περιοδικό αντί ευτελούς τιμήματος (ΑΠ 836/1948), οι συναθροίσεις των Μαρτύρων του Ιεχωβά σε δικούς τους χώρους και στο δρόμο και η διδασκαλία και η ανάπτυξη χλιαστικών βιβλίων (ΑΠ 1212/1948), οι ομιλίες και η διανομή με φορτικότητα χλιαστικών εντύπων (ΑΠ 441/1952), η διδασκαλία και ανάπτυξη των προς πώληση διατιθέμενων χλιαστικών βιβλίων και περιοδικών καθώς και διάφορες άλλες απατηλές υποσχέσεις (ΑΠ 289/1953), η αποστολή φυλλαδίων των Μαρτύρων του Ιεχωβά σε ορθόδοξους ιερείς με τη σύσταση να τα μελετήσουν και να τα εφαρμόσουν (ΑΠ 59/1956).

Επίσης το Συμβούλιο της Επικρατείας έχει κρίνει ορθά, ότι δεν συνιστά προσηλυτισμό η υποψία διάπραξης προσηλυτισμού στο παρελθόν ή στο μέλλον (ΣτΕ 2226/1969). Ομοίως και η αλλαγή θρησκευάτος ορθοδόξων, οι οποίοι προσχώρησαν στη Διεθνή Εκκλησία του Τετραγωνικού Ευαγγελίου κατόπιν

⁶⁵ Καταχρηστική είναι η άσκηση της ελευθερίας διάδοσης θρησκείας ή πεποίθησης, όταν προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια στα πλαίσια του φιλελεύθερου και δημοκρατικού πολιτεύματος βλ. Κυριαζόπουλου Κ., Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων σελ. 208επ Η νομολογία του ΑΠ που είναι σύμφωνη με τη συνταγματική έννοια του καταχρηστικού προσηλυτισμού αποτελεί την εξαίρεση κατά Κυριαζόπουλο, βλ. περισσότερα του ίδιου, Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων σελ. 222επ.

⁶⁶ Κυριαζόπουλος Κ., ο.π., σελ. 222επ.

⁶⁷ Για πλούσια νομολογία βλ. Κυριαζόπουλου Κ., Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων σελ. 208επ. και Ανδρουτσόπουλου Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, σελ.267επ

«εντέχνως» ασκηθέντος προσηλυτισμού. (ΣτΕ 34/1958, ΣτΕ 1533/1965, ΣτΕ 1351/1979).

▪ Ίδρυση και λειτουργία θρησκευτικών καταστημάτων:

Ο ΑΠ, παρόλο που έχει επαληθεύσει το αδόκιμο της διαφοροποίησης της έννοιας του ναού από αυτήν του ευκτήριου οίκου- αφού και τα δύο θρησκευτικά καταστήματα εξυπηρετούν τον ίδιο σκοπό δηλ. τη λατρεία του Θεού- , οριοθέτησε σε δύο αποφάσεις του τις έννοιες αυτές⁶⁸(ΑΠ 1107/1985 και ΑΠ 20/2001), πράγμα που έχει σημασία για τις προϋποθέσεις ίδρυσης και λειτουργίας αυτών. Η 20/2001 απόφαση είναι σημαντική, διότι ο ΑΠ ερμήνευσε -ορθώς- με ευρύτητα την έννοια του ναού, χωρίς να είναι προσκολλημένος στον χριστιανισμό «Ναός είναι κάθε είδους και πάσης φύσης ναός που είναι αφιερωμένος στη δημόσια λατρεία των θεών», σε αντίθεση με την παλαιότερη νομολογία (βλ. χαρακτηριστικά την ΑΠ1107/1985 που κάνει αναφορά στα είδη ναού (ενοριακός ή μη, εξωκκλήσι και παρεκκλήσι, κοινόχρηστος ή ιδιωτικός)).

Ο ΑΠ κατά πάγια νομολογία ερμηνεύει τη θέση σε λειτουργία ναών και ευκτήριων οίκων υπό το νομοθετικό καθεστώς του Α.Ν. 1363/1938 ως «την ανθρώπινη εκείνη συμπεριφορά με την οποία ο ναός ή ο ευκτήριος ναός γίνεται προσιτός για λατρεία του Θεού σε άλλους». Μέχρι την απόφαση 470/1974 έκανε δεκτό ότι για το ποινικό αδίκημα της παράνομης λειτουργίας ναού αρκούν και οι προπαρασκευαστικές για την τέλεση της θείας λατρείας πράξεις και όχι απαραίτητως και πραγμάτωση αυτής. Μεταγενέστερα μετέβαλε τη νομολογία του δεχόμενος για την τέλεση του παραπάνω αδικήματος πραγμάτωση των λατρευτικών πράξεων οι οποίες θα πρέπει και να προσδιορίζονται (έτσι και οι ΑΠ1107/1985, ΑΠ 1204/1993 και ΑΠ 20/2001)⁶⁹.

Και το ΣτΕ ασχολήθηκε με την ίδρυση των θρησκευτικών καταστημάτων και πιο συγκεκριμένα απεφάνθη για το ζήτημα της συνταγματικότητας της παλιάς άδειας του Μητροπολίτη / της οικείας αναγνωρισμένης εκκλησιαστικής αρχής- που απαιτούσε το άρθρ.1 του Α.Ν.1363/1938, όπως τροποποιήθηκε από τον

⁶⁸ Πρόκειται για τις αποφάσεις ΑΠ 1107/1985 και ΑΠ 20/2001. Για την έννοια του ευκτήριου οίκου βλ. Ανδρουτσόπουλου Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, σελ.201επ.

⁶⁹ Βλ. αναλυτικότερα τις αποφάσεις σε Ανδρουτσόπουλου Γ., ο.π., σελ.206επ

A.N.1672/1939 και άρθρ.41 A.N.1369/1938, η οποία τελικά καταργήθηκε με το Ν. 3467/2006. Το ΣτΕ, αν και επεξέτεινε με τη νομολογία του την άδεια του Ορθόδοξου Μητροπολίτη εκτός των ναών που προέβλεπε ο νόμος και στους ευκτήριους οίκους συγχρόνως έκρινε ότι στην ουσία αυτή αποτελεί απλή γνωμοδότηση που δε δεσμεύει τη Διοίκηση καθώς δεν έχει χαρακτήρα εκτελεστής διοικητικής πράξης αλλά απλώς διαπιστωτικής ενέργειας από το όργανο τη Ορθόδοξης Εκκλησίας που βρίσκεται πιο κοντά στις τοπικές θρησκευτικές συνθήκες, σε μια προσπάθεια να διασώσει έτσι τις σχετικές διατάξεις από τη μομφή της αντισυνταγματικότητας (ενδεικτικά ΣτΕ 721/1969, ΣτΕ 1441/1991, ΣτΕ 1842/1992, ΣτΕ 1543/1995, ΣτΕ 5572/1996, ΣτΕ 865/1997)⁷⁰. Συνεπώς η Διοίκηση υποχρεούται ακόμα και σε περίπτωση αρνητικής γνωμοδότησης του Μητροπολίτη να προβεί στη χορήγηση της άδειας, αν συντρέχουν οι νόμιμες τυπικές προϋποθέσεις.

Τέλος, το ΣτΕ κατά πάγια νομολογία τουλάχιστον μέχρι το 2003 δεν υιοθετεί την εκδοχή περί αντισυνταγματικότητας ή αντίθεσης των προκείμενων νομοθετικών διατάξεων σχετικά με το ζήτημα της άδειας του Υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων στην ΕΣΔΑ αλλά επαναλαμβάνει ότι το προστατευόμενο με το άρθρ.13 Σ δικαίωμα προς ανεμπόδιστη άσκηση της θρησκευτικής λατρείας ούτε απεριοριστο ούτε ανεξέλεγκτο είναι αλλά τελεί υπό ορισμένες προϋποθέσεις που προβλέπονται από το Σύνταγμα και από το Νόμο, όπως είναι η γνωστή και όχι η κρυφία θρησκεία, η μη προσβολή της δημοσίας τάξης και των χρηστών ηθών, και η μη διενέργεια προσηλυτισμού που ρητώς άλλωστε απαγορεύονται από το άρθρ. 13§2 Σ. Επιπροσθέτως οι νομοθετικές αυτές διατάξεις οι οποίες ποινικοποιούν την ίδρυση και τη θέση σε λειτουργία ναού ή ευκτήριου οίκου, η οποία γίνεται χωρίς τη λήψη της απαιτούμενης άδειας συμπορεύονται με το άρθρ.9 ΕΣΔΑ (ενδεικτικά ΣτΕ 756/1952, ΣτΕ 1772/1956, ΣτΕ 371/1973, ΣτΕ 7284/1983, ΣτΕ 3590/1987, αντίθετη ΣτΕ 1411/2003). Η ΣτΕ 2188/2010 έκρινε ότι το νομοθετικό καθεστώς της προηγούμενης διοικητικής αδειάς για την ανέγερση και λειτουργία ναού ή την εγκατάσταση και λειτουργία ευκτηρίου οίκου αντιβαίνει στο άρθρο 13 παρ. 2 του Συντάγματος, ιδίως στον βαθμό που η χορήγηση της εν λόγω διοικητικής αδειάς δεν καθίσταται υποχρεωτική με μόνη την διαπίστωση εκ μέρους του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων

⁷⁰ Ανδρουτσόπουλος Γ., ο.π., σελ.209επ.

των όρων υπό τους οποίους κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 παρ. 2 του Συντάγματος η ελευθερία της ασκήσεως λατρείας (άσκηση λατρείας γνωστής θρησκείας, που δεν προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη, από ανήκοντες σε θρησκευτική κοινότητα που δεν ασκεί προσηλυτισμό), αλλά συναρτάται περαιτέρω προς την εκ μέρους του εκτίμηση, με βάση τα δεδομένα της συγκεκριμένης περιπτώσεως, της υπάρξεως πραγματικής ανάγκης προς ανέγερση και λειτουργία ναού ή εγκατάσταση και λειτουργία ευκτηρίου οίκου για την άσκηση λατρείας εκ μέρους των ανηκόντων στην τοπική θρησκευτική κοινότητα που υπέβαλαν τη σχετική αίτηση.

▪ Η επιβολή του θρησκευτικού όρκου⁷¹:

Από το ΣτΕ έχει κριθεί (ΣτΕ 2601/2008) ότι είναι πάντοτε δυνατή αντί του όρκου απλή διαβεβαίωση και αντισυνταγματική πρέπει να θεωρηθεί και η ανεξίτηρη επιβολή όρκου.

Επίσης, ο Άρειος Πάγος με την 489/1972 απόφασή του καθιστά σαφές ότι μάρτυρας κληρικός, με κανονική χειροτονία δίνει νομίμως, αντί του όρκου στο Ευαγγέλιο, διαβεβαίωση στην ιερατική συνείδηση ασχέτως του ότι ο επίσκοπος από τον οποίο έλαβε το μυστήριο της ιερωσύνης ανήκει σε άλλη πλην της ελλαδικής εκκλησίας.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η 27/2005 απόφαση του Στρατοδικείου Θεσσαλονίκης⁷² που αφορά υπόθεση άρνησης ορκοδοσίας στρατοδίκη, γιατί το ζήτημα ορθώς αντιμετωπίστηκε με αναλογική εφαρμογή της διάταξης 220 ΚΠολΔ. Ειδικότερα στην υπό κρίση υπόθεση ο κληρωθείς στρατοδίκης όταν κλήθηκε να ορκισθεί κατ άρ. 183 ΣΠΚ (θρησκευτικός τύπος όρκου), δήλωσε ότι δεν θέλει να ορκισθεί, διότι είναι χριστιανός ορθόδοξος και η χριστιανική θρησκεία απαγορεύει παντελώς τον όρκο («Εγώ δε λέγω υμίν μη ομόσαι όλως», Ματθ. ε 34-38). Από την προπαρατεθείσα διάταξη δεν προβλέπεται η περίπτωση κατά την οποία ο κληρωθείς και μη εξαιρεθείς στρατοδίκης πρεσβεύει θρησκεία που δεν επιτρέπει τον όρκο ή που ουδεμία θρησκεία πρεσβεύει. Τέτοια πρόβλεψη υπάρχει στην παρ. 2 του άρ. 220

⁷¹ Πιο αναλυτικά βλ. νομολογία που παραθέτει συστηματικά από της συστάσεως του ελληνικού κράτους ο Ανδρουτσόπουλος Γ., αναφερόμενος στην ορκοδοσία των ορθοδόξων, ετεροδόξων και αλλοθρήσκων του ιδίου, Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, σελ.176επ.

⁷² <http://www.nomotelia.gr>

ΚΠΔ για τους μάρτυρες, σύμφωνα δε με αυτήν ο όρκος δίδεται ως εξής: «Δηλώνω, επικαλούμενος την τιμή και τη συνείδηση μου ότι θα πω την αλήθεια και μόνη την αλήθεια, χωρίς να προσθέσω ή να αποκρύψω κάτι». Κατά το παρελθόν είχε υποστηριχθεί (Μπουρόπουλος «Ερμηνεία ΚΠΔ», έκδ. Β, τ. Β, Τσουκαλάς «Τα ορκωτά δικαστήρια», παρ. 30) ότι αν κάποιος από τους κληρωθέντες ενόρκους αρνηθεί να ορκισθεί ισχυριζόμενος ότι είναι άθεος ή ότι η θρησκεία του απαγορεύει τον όρκο, πρέπει να αναπληρωθεί από τον πρώτο από τους τυχόν κληρωθέντες αναπληρωματικούς. Ομως, αυτά σήμερα δεν είναι δυνατό να γίνουν αποδεκτά, ενόψει της κατοχυρώσεως του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας από τα άρθρα 13 του Συντάγματος και 9 ΕΣΔΑ. Συνεπώς, αν ένα πρόσωπο, το οποίο καλείται κατ εφαρμογή ορισμένης διατάξεως νόμου να δώσει θρησκευτικό όρκο, δηλώσει ενώπιον της κατά περίπτωση αρμοδίας αρχής ότι κωλύεται να δώσει τέτοιο όρκο για λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως (δηλαδή είτε ότι οι αρχές της θρησκείας που πρεσβεύει, όπως αυτός τις ερμηνεύει και την οποία, πάντως, πρέπει να δηλώσει, δεν του επιτρέπουν τον όρκο, είτε διότι είναι άθεος ή άθρησκος και κωλύεται να δώσει αυτόν τον όρκο), δικαιούται -κατά την ορθή έννοια των προαναφερθεισών διατάξεων- αντί θρησκευτικού όρκου (υποσχετικού ή αποδεικτικού) να δώσει, επικαλούμενος την τιμή και την συνείδηση του, ισότιμη, από πλευράς συνεπειών, με τον θρησκευτικό όρκο, σχετική διαβεβαίωση περί του συγκεκριμένου ζητήματος. Αυτό ισχύει ακόμη και αν τέτοια διαβεβαίωση δεν προβλέπεται σχετικά με το συγκεκριμένο ζήτημα (βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 2601/1998, ΕφΘεσ 171/1980).

- Μάρτυρες του Ιεχωβά:

Ο Άρειος Πάγος ασχολήθηκε με την έννοια της γνωστής θρησκείας σε επίπεδο κυρίως εισαγγελικών γνωμοδοτήσεων, εξετάζοντας κατά κύριο λόγο υποθέσεις των Μαρτύρων του Ιεχωβά, οι οποίοι είχαν διχάσει τη νομολογία στο παρελθόν σχετικά με τον χαρακτηρισμό τους ως γνωστής ή μη γνωστής θρησκείας. Αρχικά δεν αναγνωρίστηκαν ως θρησκεία αλλά αντιμετωπίστηκαν ως αίρεση της χριστιανικής θρησκείας, που ενεργεί προσηλυτισμό και πράξεις ποινικώς κολάσιμες με αποτέλεσμα να μην προστατεύονται από τις συνταγματικές διατάξεις περί γνωστής

θηρσκείας. Με την υπ αριθμ. 1/1947 όμως γνωμοδότηση της Εισαγγελίας του ΑΠ χαρακτηρίστηκαν οι Μάρτυρες του Ιεχωβά γνωστή θηρσκεία⁷³.

Ομοίως και το ΣτΕ τους αναγνωρίζει ως γνωστή θηρσκεία, αφού έχει φανερά δόγματα, λατρεία, οργάνωση και σκοπούς (βλ. ενδεικτικά 2106/1975). Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι οι Μάρτυρες του Ιεχωβά απασχόλησαν ΣτΕ, διότι πολλές φορές η Διοίκηση αρνιόταν να συμμορφωθεί με τη νομολογία του ΑΠ που τους αναγνώριζε ως θηρσκεία με αποτέλεσμα να μην τους αναγνωρίζει το δικαίωμα εναλλακτικής θητείας. Ορθώς το ΣτΕ τους δικαίωσε (2487/1992 ΣτΕ, 6315/1996 ΣτΕ). Ενδεικτικά έχει κριθεί δεκτή η αίτηση ακύρωσης αιτούντος Μαρτύρα του Ιεχωβά, διότι ισχυρισμός της Διοίκησης που προβάλλεται στο δικαστήριο, ότι δεν είναι γνωστή θηρσκεία το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά δεν αποτελεί στήριγμα της προσβαλλόμενης πράξης και δεν λαμβάνεται υπόψη (ΣτΕ 2487/1992 Δ'Τμ.). Ομοίως έχει κριθεί (ΣτΕ 3601/1990, ΣτΕ 490/1999) δεκτή η αίτηση ακύρωσης των αποφάσεων του στρατολογικού γραφείου των Ενόπλων Δυνάμεων με τις οποίες απερρίφθη το αίτημα απαλλαγής αιτούντος Μαρτύρα του Ιεχωβά από την υποχρέωση στράτευσης των θηρσκευτικών λειτουργών, μοναχών ή δόκιμων μοναχών γνωστής θηρσκείας.

- Αντιρρησίες συνείδησης:

Το ζήτημα των αντιρρησιών συνείδησης απασχόλησε σε μικρή έκταση και τον Άρειο Πάγο αρχικά σε επίπεδο γνωμοδότησης (24/1969, η οποία αποτυπώνει το κλίμα της εποχής και στηρίζεται στα πρακτικά συνεδριάσεων της επιτροπής για την κατάρτιση του Συντάγματος του 1952 που δεν παρέχει τη δυνατότητα στο νομοθέτη να κατοχυρώσει την οφειλόμενη σε λόγους θηρσκευτικής συνείδησης άρνηση στράτευσης) και στη συνέχεια σε αυτό της δικαστικής απόφασης. Η περιορισμένη αυτή ενασχόληση οφείλεται στο ότι η Πολιτεία ήδη με το Ν.731/1977 θέσπισε δυνατότητα άοπλης θητείας για εκείνους που αρνούνταν για λόγους θηρσκευτικής συνείδησης την εκπλήρωση των θηρσκευτικών τους καθηκόντων και επομένως εξέλιπε σε μεγάλο βαθμό το ζήτημα καθόσον αφορά στην ποινική του διάσταση. Για όσους αρνούνταν να υπαχθούν στις ρυθμίσεις του νόμου εφαρμόζονταν ο Στρατιωτικός Ποινικός Κώδικας, και υπάγονταν στην αρμοδιότητα των

⁷³Βλ. αυτήν και τις παλιότερες αντίθετες γνωμοδοτήσεις της Εισαγγελίας του ΑΠ σε Ανδρουτσόπουλου Γ., Η θηρσκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, σελ.246επ

Στρατοδικείων χωρίς η διερεύνηση της κάθε υπόθεσης να καταλήγει και ενώπιον του ΑΠ⁷⁴.

Αντιθέτως, το ΣτΕ ασχολήθηκε σε πολύ μεγάλη έκταση με το ζήτημα αυτό, λόγω της φύσης των διαφορών που δημιουργούσε η εφαρμογή του εκάστοτε νόμου – ήτοι των Ν.Δ. 720/1970, Ν.731/1977, Ν.2510/1997, Ν.3421/2005- και ιδίως του Ν.2510/1997⁷⁵. Έχει κριθεί ότι η θεσπιζόμενη με το Ν.2510/1997 εναλλακτική πολιτική –κοινωνική υπηρεσία για τους αντιρρησίες συνείδησης αποτελεί καταρχήν συνταγματικώς ανεκτή παρέκκλιση από την υποχρέωση στράτευσης, επειδή εξυπηρετεί σοβαρούς λόγους δημοσίου συμφέροντος που καθορίζονται από το νόμο βάσει γενικών και αντικειμενικών κριτηρίων και δε διαταράσσει την εύρυθμη λειτουργία του στρατεύματος (ενδεικτικά ΣτΕ 526/2001, 575/2001, 4508/2001, 4509/2001, 284/2003, 260/2004). Τέλος, έχει νομολογηθεί ότι δεν ήταν αντισυνταγματική η διάταξη 21§5 του Ν.2510/1997,- η οποία όμως καταργήθηκε από το Ν.3421/2005- που προέβλεπε έκπτωση υπό προϋποθέσεις από την ιδιότητα του αντιρρησία συνείδησης (ενδεικτικά ΣτΕ 1205/2003, ΣτΕ 1041/2004) καθώς και τα άρθρ. 18 και 22 του νόμου αυτού (ενδεικτικά ΣτΕ 2472/2006).

3.3.2. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΙΔΙΚΑ ΣΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

▪ Θρησκευτική εκπαίδευση των ανηλίκων τέκνων:

Όσον αφορά τη θρησκευτική εκπαίδευση των ανηλίκων τέκνων από τους γονείς τους σημειώνουμε ότι σύμφωνα με πάγια νομολογία του ΑΠ το δικαίωμα των γονέων και παλαιότερα του πατέρα να διαπαιδαγωγούν τα τέκνα τους αποτελεί επιμέρους έκφανση της άσκησης της επιμέλειας των ανηλίκων⁷⁶ και ήδη τα τελευταία χρόνια θεωρείται έκφραση της συνταγματικώς κατοχυρωμένης θρησκευτικής τους συνείδησης (ΑΠ 1424/1998)⁷⁷. Ο Άρειος Πάγος δέχεται επίσης ότι είναι καταρχήν

⁷⁴ Ανδρουτσόπουλος Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, σελ.261επ.

⁷⁵ Ανδρουτσόπουλος Γ., ο.π., σελ.263επ

⁷⁶ ΑΠ 1326/1948, ΑΠ 655/1954 Βλ. Ανδρουτσόπουλου Γ., ο.π., σελ.377επ. και σελ.163επ.

⁷⁷ Ειδικότερα, με την υπ αριθμ 1326/1948 απόφασή του, το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο επιβεβαίωσε την ήδη διατυπωθείσα, στην επιστήμη του δικαίου άποψη ότι στο δικαίωμα ανατροφής του ανηλικού περιέχεται καταρχήν και η θρησκευτική εκπαίδευση αυτού. Με την ΑΠ 655/1954 απόφασή του όρισε ρητώς ότι ο καθορισμός του θρησκευματος του τέκνου εναπόκειται στον πατέρα ο οποίος «ως ασκών την πατρικήν εξουσίαν, έχει το δικαίωμα να καθορίση την θρησκείαν εις την οποίαν

ανεπίτρεπτη η επέμβαση του δικαστηρίου σχετικά με τη διαπαιδαγώγηση του τέκνου⁷⁸ επιτρέπεται μόνο κατ' εξαίρεση στην περίπτωση της καταχρηστικής άσκησης αυτού του δικαιώματος. Από την επισκόπηση της σχετικής νομολογίας εντοπίζονται δύο περιπτώσεις καταχρηστικότητας:

α) Η πρώτη περίπτωση αφορά την άρνηση των γονέων να συναινέσουν λόγω των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων σε μετάγγιση αίματος που κρίνεται απαραίτητη για την αποτροπή άμεσου κινδύνου για τη ζωή του ανήλικου τέκνου τους. Ο ΑΠ δέχεται τελευταία⁷⁹ (ΑΠ 1424/1998) ότι η ρύθμιση της γονικής μέριμνας δεν πρέπει να εξαρτάται καταρχήν από τις όποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις του γονέα καθώς η συνταγματικώς κατοχυρωμένη ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης δεν επιτρέπει τη διάκριση οιασδήποτε δικαιώματος, με βάση τη θρησκεία, ωστόσο αυτές θα πρέπει να συνεκτιμώνται στα πλαίσια της αναζήτησης του συμφέροντος του τέκνου. Επομένως ο γονέας που αρνείται για λόγους θρησκευτικής συνείδησης τη μετάγγιση αίματος σε ανήλικο τέκνο του δεν αποκλείεται a priori από την άσκηση της γονικής μέριμνας, ωστόσο η κρίση του δικαστηρίου της ουσίας θα διαμορφωθεί αφού ληφθούν υπόψη οι τυχόν επιπτώσεις των θρησκευτικών πεποιθήσεων στη ζωή και εν γένει ανατροφή του ανήλικου όχι όμως in abstracto αλλά με την επίκληση και συνδρομή συγκεκριμένων πραγματικών περιστατικών.

β) Η δεύτερη περίπτωση καταχρηστικότητας αφορά στη διενέργεια προσηλυτισμού από το γονέα σε βάρος του ανήλικου τέκνου του⁸⁰. Ο ΑΠ υποστηρίζει παγίως την άποψη ότι οι γονείς μπορούν να διαπράξουν προσηλυτισμό σε βάρος του ανήλικου τέκνου τους, στην περίπτωση που επιχειρήσουν να μεταβάλουν τη θρησκευτική του συνείδηση, ενώ το τέκνο έχει ήδη ενταχθεί σε κάποια θρησκεία. Δεδομένης επομένως της πάγιας αυτής νομολογίας θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι ο Άρειος Πάγος εφόσον δέχεται υπό προϋποθέσεις την τέλεση προσηλυτισμού από τους γονείς σε βάρος των ανήλικων τέκνων τους κατά την άσκηση του νομίμου δικαιώματος τους να τα διαπαιδαγωγήσουν θρησκευτικά, στην ουσία αναγνωρίζει έστω και εμμέσως την ανάγκη προστασίας της ελευθερίας

το ανήλικον τέκνον θα κατηχηθεί», εννοώντας προφανώς ότι παρέχεται στον πατέρα η ευχέρεια να επιλέξει εκείνος, απροϋποθέτως καταρχήν, την οποιαδήποτε θρησκεία στην οποία θα ανήκει το ανήλικο τέκνο του και η οποία και δε συνεπάγεται αναγκαιώς ότι θα είναι η επικρατούσα. Βλ. Ανδρουτσόπουλου Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, σελ.377επ.

⁷⁸ Γνωμοδοτήσεις Εισαγγελέων ΑΠ 10/1959, 10/1963, 20/1969 Βλ. Ανδρουτσόπουλου Γ., ο.π., σελ.163 επ. και σελ.377επ.

⁷⁹ Γνωμοδότηση Εισαγγελέα ΑΠ 24/1969, 6/1992, Βλ. Ανδρουτσόπουλου Γ., ο.π., σελ. σελ.377επ

⁸⁰ Βλ. Ανδρουτσόπουλου Γ., ο.π., σελ. σελ.158επ

θησκευτικής συνείδησης και του ανηλίκου. (ΑΠ 1326/1948, ΑΠ 612/1974, ΑΠ 480/1992).

▪ Μάθημα Θρησκευτικών:

Με την 2176/1998 απόφαση το ΣτΕ ακυρώνει απόφαση του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων με την οποία περιορίζεται η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών στις Β΄ και Γ΄ τάξεις του Λυκείου σε μία ώρα εβδομαδιαίως. Προκειμένου να τύχει εφαρμογής η διάταξη του άρθρου 16 του Συντάγματος και να καταστεί δυνατή η ανάπτυξη, σε τουλάχιστον επαρκή βαθμό, της θρησκευτικής συνειδήσεως των μαθητών και δη συμφώνως προς τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, επιβάλλεται η Πολιτεία με τη λήψη των καταλλήλων, κατά περίπτωση, νομοθετικών και κανονιστικών μέτρων, να εξασφαλίζει τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στους εν λόγω μαθητές, και δη επί ικανό αριθμό ωρών διδασκαλίας εβδομαδιαίως/ και είναι μεν αληθές ότι στην ουσιαστική κρίση της Διοίκησης ανήκει και ο καθορισμός και των ωρών διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών, πλην όμως ο περιορισμός των ωρών διδασκαλίας αυτού, συγκεκριμένως, του μαθήματος σε μία ώρα εβδομαδιαίως, δεν αποτελεί, κατά τα δεδομένα της κοινής πείρας και εν όψει του ειδικού σκοπού στον οποίο αποβλέπουν τα άρθρα 3 και 13 του Συντάγματος τον υπ' αυτών απαιτούμενο ικανό αριθμό ωρών διδασκαλίας.

▪ Άρνηση διορισμού δασκάλου

Με την υπ αριθμ ΔΕΦΑΘΗΝ 299/1988⁸¹ το Δικαστήριο έκρινε ερειδόμενο στα άρθρα 3 §1, 13 §1 και 16 §2 του Συντάγματος ότι αν και είναι ανεπίτρεπτη η άρνηση μεταχείριση των Ελλήνων πολιτών με θρησκευτικά κριτήρια, συγχωρείται ο αποκλεισμός του διορισμού ως δασκάλων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης Ελλήνων πολιτών άθεων ή αλλοθρήσκων ή χριστιανών άλλου δόγματος. Αντίθετη η μειοψηφία του Δικαστηρίου. Ειδικότερα:

Το Δικαστήριο απέρριψε την αίτηση με τον εξής συλλογισμό: ναι μεν κατά το άρθρο 13 παρ. 1 του Συντάγματος η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων (μεταξύ των οποίων και η ακώλυτη πρόσβαση στις δημόσιες

⁸¹ Βλ. [Http://Lawdb.intrasoftnet.com](http://Lawdb.intrasoftnet.com)

λειτουργίες και η συμμετοχή στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας) δεν επιτρέπεται να εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των Ελλήνων πολιτών των οποίων και δεν είναι, καταρχήν, επιτρεπτή η άνιση μεταχείριση με θρησκευτικά κριτήρια, πλην, όμως, η αρχή αυτή, όπως και κάθε άλλη Συνταγματική αρχή, κάμπτεται σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Τέτοια είναι και η περίπτωση, κατά την οποία Έλληνας πολίτης άθεος ή αλλόθρησκος ή οπαδός άλλου (πλην του Ανατολικού Ορθόδοξου) Χριστιανικού δόγματος επιζητεί ειδικώς το διορισμό του ως καθηγητή Θεολογίας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ή ως δασκάλου της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Στις περιπτώσεις, όμως, αυτές επιβάλλεται, κατά συνταγματική επιταγή, ο διδάσκων να έχει τις ίδιες θρησκευτικές πεποιθήσεις με αυτές της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, προκειμένου να διδάξει της αλήθειας αυτές με την επιβαλλόμενη ζέση και αφοσίωση, όπως απαιτεί το υπηρεσιακό του καθήκον αλλά και επιβάλλει η προστασία του δικαιώματος των ορθόδοξων γονέων να μεταδώσουν στα ανήλικα τέκνα τους τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Συνειδησιακό, άλλωστε, πρόβλημα έχει και ο αλλόθρησκος, ετερόδοξος ή άθεος όταν κληθεί όχι μόνο να διδάξει αλλά κυρίως να μεταδώσει και εμπεδώσει στους ανήλικους μαθητές του την πίστη προς τον Θεό (τον οποίο και δεν αποδέχεται) ή προς θρησκεία ή δόγματα διαφορετικά από αυτά που ο ίδιος πρεσβεύει. Πρέπει, συνεπώς, να γίνει δεκτό ότι συγχωρείται, επί του παρόντος, ο αποκλεισμός του διορισμού ως δασκάλων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης Ελλήνων πολιτών αθέων ή αλλοθρήσκων ή χριστιανών άλλου (πλην του Ανατολικού ορθόδοξου) δόγματος. Διαφορετική θα ήταν, όμως η ρύθμιση αν είχε επεκταθεί και στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση η ανάθεση στους διδασκάλους της διδασκαλίας ορισμένων μόνο και όχι όλων των μαθημάτων (δηλαδή και του μαθήματος των θρησκευτικών) οπότε και θα ήταν νόμιμος ο διορισμός ως δασκάλων ειδικοτήτων (μαθημάτων, γυμναστικής, αγγλικής κ.λπ.) και αθέων, αλλοθρήσκων ή ετερόδοξων).

Αντίθετα η μειοψηφία (κατά τη γνώμη ενός μέλους του Δικαστηρίου) αφού τόνισε ότι δεν υπάρχει διάταξη νόμου που να απαγορεύει τον διορισμό διδασκάλων μη ορθόδοξων, καθώς και τη σημασία της συστηματικής ερμηνείας των συνταγματικών διατάξεων, βασιζόμενο στα άρθρ. 3, 16 §2, 4 και 13 του Συντάγματος, αλλά και στο προοίμιο αυτού, αποφάνθηκε ότι δεν είναι δυνατόν να αποκλεισθεί το δικαίωμα του έλληνα πολίτη και χριστιανού που επιθυμεί να γίνει δάσκαλος, να διορισθεί σε θέση δασκάλου με την επιφύλαξη της ανάθεσης της

διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών σε εκπαιδευτικό ορθόδοξου δόγματος ή της μη τοποθέτησής διδασκάλου άλλου χριστιανικού δόγματος σε μονοτάξια δημοτικά σχολεία και ότι είναι πρόδηλο ότι απ' τις ίδιες συνταγματικές διατάξεις και απ' το συνδυασμό τους, μπορεί να συναχθεί ότι αποκλείεται ο διορισμός αθέων ή αλλοθρήσκων (μη χριστιανών) σε θέσεις εκπαιδευτικών.

- Καθηγητής θρησκευτικών:

ΣτΕ 1417/1949, πρακτικό 409/77: το ΣτΕ δέχεται ότι οι λειτουργοί στοιχειώδους εκπαίδευσης πρέπει να είναι χριστιανοί ορθόδοξοι, γιατί οφείλουν να διδάξουν όλα τα μαθήματα άρα και τα θρησκευτικά, δεδομένης της μεγάλης πλειοψηφίας του ελληνικού πληθυσμού που είναι ορθόδοξη.

- Καθηγητής φιλόλογος:

ΣτΕ 4045/1983, ΣτΕ 3533/1986⁸²: Σωστά θεωρεί ως συνταγματικώς ανεπίτρεπτη την άρνηση διορισμού στη μέση εκπαίδευση καθηγητή φιλόλογου με την αιτιολογία ότι είναι μάρτυς του Ιεχωβά. Ειδικότερα, άρνηση διορισμού στην Μ.Ε. καθηγητού φιλόλογου με την αιτιολογία ότι είναι «μάρτυς του Ιεχωβά», δηλ. οπαδός γνωστής θρησκείας, που έχει δοξασίες και λατρεία φανερές (ΣτΕ 2105/1975), δε βρίσκει νόμιμο έρεισμα, ούτε στις ειδικές περί προσόντων των εκπαιδευτικών λειτουργών διατάξεις των άρθρων 35 και 82 του Ν. 309/1976, ούτε στις γενικές περί προσόντων διατάξεις των άρθρων 18-26, 70-76, 77-84 και 205-206 του π.δ. 611/1977, ούτε δύναται να βρει έρεισμα, εμμέσως, στις διατάξεις του άρθρ. 13 παρ. 1 και 16 παρ.1 του Συντ. ή στις γενικές περί αποστολής της Μέσης Παιδείας διατάξεις των άρθρων 26 παρ. 1 και 29 παρ. 1 του ν. 309/76, ενόψει του ότι κυρία αποστολή των καθηγητών των φιλολογικών μαθημάτων δεν είναι η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, για την οποία προφανώς θα ήταν ακατάλληλος ως εκπαιδευτικός ο οπαδός άλλης θρησκείας και όχι του ορθόδοξου δόγματος, προκειμένου περί των μαθητών των ελληνικών γυμνασίων και λυκείων, οι οποίοι κατά την συντριπτική πλειοψηφία είναι χριστιανοί ορθόδοξοι, που, ενόψει των περί

⁸² Βλ. [Http://Lawdb.intrasoftnet.com](http://Lawdb.intrasoftnet.com)

ισότητας και ανεξιθρησκίας διατάξεων του Συντάγματος (άρθρ. 4 και 13 παρ. 1), δημιουργία κωλύματος εν προκειμένω δεν θα ήταν συνταγματικώς επιτρεπτή.

▪ Φοιτητής θεολογίας:

ΣτΕ 194/1987⁸³: Ο αιτών φοιτητής του θεολογικού τμήματος της θεολογικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών διεγράφη από τα μητρώα των φοιτητών του θεολογικού τμήματος, διότι, σύμφωνα με την προσβαλλόμενη πράξη δηλ. της απόφασης της γενικής συνέλευσης, δεν συντρέχει στο πρόσωπό του μία από τις απαιτούμενες για την εγγραφή στην θεολογική σχολή προϋποθέσεις, είναι δηλαδή άθρησκος, ενώ «η θεολογική σχολή ως ορθόδοξος ομολογιακή από της ιδρύσεώς της μέχρι σήμερα δέχεται ως κανονικούς φοιτητές μόνον ορθόδοξους χριστιανούς». Έτσι, ενώπιον του ΣτΕ ζήτησε την ακύρωση, μεταξύ άλλων, της απόφασης της Γενικής Συνέλευσης (πράξης διαγραφής του) η οποία έγινε δεκτή.

Ειδικότερα το Ανώτατο Δικαστήριο ακύρωσε την πράξη διαγραφής του αιτούντος φοιτητή από το Πανεπιστήμιο, κρίνοντας την παράνομη, διότι η εν λόγω πράξη παραβιάζει την συνταγματικά κατοχυρωμένη στο άρθρ.13 παρ.1 του Συντάγματος - που αποτελεί ιδιαίτερη έκφανση του δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρ.5 Σ) - θρησκευτική ελευθερία και ειδικότερα την αρχή της θρησκευτικής ισότητας, θεωρώντας ως προϋπόθεση εγγραφής στο θεολογικό τμήμα της θεολογικής σχολής την ιδιότητα του εγγραφόμενου ως οπαδού της ορθόδοξης ανατολικής εκκλησίας. Παραβιάστηκε λοιπόν το δικαίωμα του να είναι άθρησκος και άθεος.

Το υποστηριζόμενο από την παρέμβαση ότι ο αιτών κατά παράβαση του άρθρ.25 παρ.3 του Συντάγματος επιδίωξε να εγγραφεί στο θεολογικό τμήμα, δεδομένου ότι είναι ήδη κάτοχος δύο πανεπιστημιακών πτυχίων και δεν συμμερίζεται την πίστη, τα δόγματα της οποίας διδάσκονται, απορρίφθηκε ως αβάσιμο, αφενός μεν διότι η εγγραφή του αιτούντος δεν συνιστά κατάχρηση δικαιώματος, αφού το δικαίωμα

⁸³ [Http://www.nomotelia.gr](http://www.nomotelia.gr) Αναλυτικότερα, με την κρινόμενη αίτηση ακύρωσης, ζητήθηκε η ακύρωση: 1) της από 14.1.1986 απόφασης της γενικής συνελεύσεως του θεολογικού τμήματος της θεολογικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, με την οποία ο αιτών, φοιτητής του τμήματος αυτού διεγράφη από τα μητρώα των φοιτητών διότι, σύμφωνα με δήλωσή του, είναι άνευ θρησκεύματος 2) της από 24.11.1986 αποφάσεως της Γενικής Συνελεύσεως του ίδιου τμήματος, που επικύρωσε την πιο πάνω απόφαση και 3) της από 31.1.1986 πράξεως του Προέδρου του Τμήματος διαγραφής του αιτούντος. Η δεύτερη και τρίτη πράξη απορρίφθηκαν ως απαράδεκτες ελλείψει εκτελεστότητας τους και αναρμοδιότητας για την ρύθμιση τούτων.

εγγραφής πτυχιούχων Α.Ε.Ι. σε άλλο Α.Ε.Ι. ή τμήμα αναγνωρίζεται και ρυθμίζεται από τον νόμο χωρίς περιορισμό ως προς τον αριθμό των αποκτηθέντων πτυχίων (άρθ.7 Ν.1286/1982), αφετέρου δε διότι τα όσα διδάσκονται στο θεολογικό τμήμα αποτελούν μεν κυρίως δόγματα της ορθόδοξης εκκλησίας, δεν αποκλείεται όμως να αποτελέσουν αντικείμενο σπουδής και έρευνας και από μη μέλη της εκκλησίας αυτής.

▪ Άρνηση μαθητή να απαγγείλει δημόσια προσευχή:

ΣτΕ 3356/1995⁸⁴ :Η εν λόγω απόφαση αφορά στην προστασία θρησκευτικής ελευθερίας και παιδείας κατά το Σύνταγμα. Πρόκειται για έναν μαθητή Γυμνασίου που αρνήθηκε αδικαιολόγητα να απαγγείλει δημόσια προσευχή, που διακωμωδούσε το μάθημα των θρησκευτικών και παρεμπόδιζε την ομαλή λειτουργία του μαθήματος των αγγλικών. Συνεπεία τούτων του επιβλήθηκε η τιμωρία της διήμερης αποβολής και η διαγωγή του χαρακτηρίστηκε ως επίμεμπτη δεδομένης της μήνυσης που είχαν υποβάλει οι γονείς του εναντίον της καθηγήτριας αγγλικών και του γυμνασιάρχη. Με την αίτηση ζητήθηκε η ακύρωση της υπ' αριθμ. 28/ 27-5-1994 πράξεως του Συλλόγου Καθηγητών του 3ου Γυμνασίου Πατρών, με την οποία η διαγωγή του υιού των αιτούντων μαθητού της Γ' τάξεως του Γυμνασίου χαρακτηρίστηκε ως επίμεμπτη. Το Δικαστήριο έκανε δεκτή την αίτηση ακύρωσης για πλημμελή αιτιολογία της πράξεως του Συλλόγου Καθηγητών. Ειδικότερα:

Η θρησκευτική αγωγή των παιδιών καθορίζεται από τους γονείς, οι οποίοι μπορούν να δηλώσουν στον Διευθυντή του σχολείου ότι είναι ετερόδοξοι, ετερόθρησκοι ή άθεοι. Επίσης ο οποιοσδήποτε μη ορθόδοξος χριστιανός μαθητής μπορεί να αρνηθεί να απαγγείλει δημόσια την προσευχή για λόγους θρησκευτικής συνείδησης. Ο Διευθυντής στις περιπτώσεις αυτές έχει υπηρεσιακό καθήκον να απαλλάξει τους μαθητές αυτούς από τη συμμετοχή τους στις θρησκευτικές εκδηλώσεις και την παρακολούθηση της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών. Σε περίπτωση αδικαιολόγητης άρνησης του μαθητή να απαγγείλει την προσευχή, ο Διευθυντής του σχολείου και πάλι υποχρεούται να ερευνήσει τους λόγους της άρνησης αυτής, ούτως ώστε να συμπεριφερθεί αναλόγως, σύμφωνα με

⁸⁴ Βλ. <http://Lawdb.intrasoftnet.com>. Κριτική της άποψης βλ. κείμενο του Δημητρόπουλου Π. που εμπεριέχεται στο βιβλίο «Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης» των Χλέπα Ν.-Κ. και Δημητρόπουλου Π. σελ.55επ.

όσα εκτίθενται πιο πάνω. Η έρευνα δε αυτή ως συνέπεια της αντίστοιχης δήλωσης του μαθητού άλλως των γονέων του, περί μη συμμετοχής αυτού στο μάθημα των θρησκευτικών και στις λοιπές θρησκευτικές εκδηλώσεις καθώς και η ίδια η δήλωση δεν απαγορεύονται από το άρθρο 13 Σ, διότι δεν αποτελούν μέσο προς δίωξη του μαθητή λόγω των διαφόρων ενδεχομένως θρησκευτικών του πεποιθήσεων οι οποίες πρέπει να είναι σεβαστές, αλλά αντιθέτως αποβλέπουν στο να διευκολύνουν το μαθητή να απολαύσει «ανεμπόδιστα» την ελευθερία της θρησκευτικής του συνείδησης. Τέτοια όμως έρευνα δεν προκύπτει ότι έλαβε χώρα εν προκειμένω και, συνεπώς, υπό τις συνθήκες αυτές, η άρνηση του υιού των αιτούντων για την δημόσια απαγγελία της προσευχής, δεν μπορούσε, αυτή και μόνη, να αποτελέσει νόμιμο αιτιολογικό έρεισμα για την διήμερη αποβολή του και άρα, περαιτέρω έρεισμα της προσβαλλομένης πράξεως, η οποία ως μη νομίμως αιτιολογημένη, πρέπει να ακυρωθεί, διότι δεν είναι γνωστό ποίο περιεχόμενο θα είχε η απόφαση του Συλλόγου των Διδασκόντων εάν οι διδάσκοντες γνώριζαν ότι το αιτιολογικό έρεισμα το οποίο επικαλέσθηκαν για να μειώσουν την διαγωγή του υιού των αιτούντων, έπασχε, κατά τα δύο ως άνω σημεία δεδομένου ότι οι γονείς και όχι ο ίδιος ο μαθητής υπέβαλαν τη μήνυση η οποία δεν μπορεί να επιδράσει στη διαγωγή αυτού καθώς και ότι ο Διευθυντής όφειλε να ερευνήσει τους λόγους άρνησης της εκ μέρους του απαγγελίας της προσευχής.

3.4. ΕΝΔΙΑΜΕΣΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σχετικά με την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας σε εθνικό επίπεδο διαπιστώσαμε ότι παρέχεται επαρκής προστασία από τον Υπέρτατο Νόμο του Κράτους, το Σύνταγμά μας, όπως αυτό ισχύει σήμερα, αφού κατοχυρώνεται και η εσωτερική και η εξωτερική της διάσταση όχι μόνο από τη βασική διάταξη του άρθρου 13 αλλά και από τις λοιπές διατάξεις που αφορούν τα ανθρώπινα δικαιώματα καθώς και από το δημοκρατικό και φιλελεύθερο πνεύμα που το διαπνέει. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα ως μέλος της διεθνούς κοινότητας έχει συνάψει διεθνείς συμβάσεις και συνθήκες για την προστασία του δικαιώματος αυτού τις οποίες έχει επικυρώσει οι οποίες αποτελούν πλέον μέρος της εσωτερικής μας έννομης τάξης.

Σε επίπεδο νόμων σημειώνεται αποσπασματικά μια παθολογία ιδίως στα παλαιά νομοθετήματα επί Μεταξά (που αφορούν τον προσηλυτισμό και την ίδρυση

ναών και ευκτήριων οίκων), και του Ν.2510/1997 (αντιρρησίες συνείδησης), που όμως σταδιακά εξαλείφεται μέσω της κατάργησής τους και της αντικατάστασής τους με νέα νομοθετήματα ή διατάξεις ή ήδη έχουν καταργηθεί όπως το παλαιό 220 ΚΠΔ (θρησκευτικός όρκος μάρτυρα).

Τέλος, παρατηρήσαμε ότι η διοικητική πρακτική αρκετές φορές δε συμμορφώνεται με τις αποφάσεις των δικαστηρίων ή δεν εφαρμόζει ορθά το νόμο, όπως στην περίπτωση που ενώ τα δικαστήρια αναγνώριζαν ως θρησκεία τους Μάρτυρες του Ιεχωβά, τα στρατολογικά γραφεία για ένα διάστημα δεν τους αναγνώριζαν ότι ανήκουν σε θρησκεία διαφορετική από την χριστιανική και τους αφαιρούσαν το δικαίωμα της εναλλακτικής θητείας, με αποτέλεσμα οι παθόντες να δικαιώνονται από τα ανώτατα δικαστήρια. Στο σημείο αυτό δεν ξεχνάμε ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας κρατά μια –πιο- προοδευτική στάση σε σχέση με τον Άρειο Πάγο ως προς τα ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας.

4. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ

Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε τη θρησκευτική ελευθερία από άποψη ευρωπαϊκού δικαίου. Θα δούμε ειδικότερα την προστασία της σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης και Συμβουλίου της Ευρώπης.

4.1. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε αν και κατά πόσο η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, του οποίου μέλος είναι η χώρα μας. Θα μιλήσουμε για το Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και θα εντοπίσουμε τα άρθρα που κατοχυρώνουν τη θρησκευτική ελευθερία. Τέλος, θα αναφέρουμε ενδεικτική νομολογία – εάν υπάρχει- που αφορά τα δικαιώματα και δη τη θρησκευτική ελευθερία του παλαιού προκάτοχου του Δικαστηρίου Ευρωπαϊκής Ένωσης δηλ του Δικαστηρίου Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

4.1.1. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Τον Ιούνιο του 1999 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Κολωνίας έκρινε σκόπιμο να συγκεντρώσει τα θεμελιώδη δικαιώματα που ίσχυαν σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης σε έναν χάρτη ώστε να τα καταστήσει περισσότερο εμφανή στους πολίτες⁸⁵. Οι αρχηγοί κρατών και κυβερνήσεων είχαν τη φιλοδοξία να συμπεριλάβουν στο χάρτη τις γενικές αρχές που περιέχονται στη Ευρωπαϊκή Σύμβαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων του 1950, και εκείνες που προκύπτουν από την κοινή συνταγματική παράδοση των χωρών της ΕΕ. Επιπροσθέτως, ο χάρτης έπρεπε να περιλαμβάνει τα θεμελιώδη δικαιώματα των πολιτών της Ένωσης και τα οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα όπως προβλέπονται στον Κοινωνικό Χάρτη του Συμβουλίου της Ευρώπης και στον Κοινοτικό Χάρτη θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων των εργαζομένων.

⁸⁵ Στάγκος Π., Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη σελ.474επ.

Την εκπόνηση του χάρτη ανέλαβε μια συνέλευση η οποία αποτελούνταν από εκπροσώπους από όλες τις χώρες της ΕΕ και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, καθώς και μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και των εθνικών κοινοβουλίων⁸⁶. Η υιοθέτηση του Χάρτη, ανακηρύχθηκε επίσημα στη Νίκαια τον Δεκέμβριο 2000 από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο και την Επιτροπή. Το Δεκέμβριο του 2009, η θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας κατέστησε τον χάρτη νομικά δεσμευτικό και ισότιμο με τις συνθήκες. Για το λόγο αυτό, ο χάρτης τροποποιήθηκε και έγινε η επίσημη διακήρυξή του για δεύτερη φορά τον Δεκέμβριο του 2007.

Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων εφαρμόζεται στα ευρωπαϊκά όργανα τηρούμενης της αρχής της επικουρικότητας και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να επεκτείνει τις αρμοδιότητες και τα καθήκοντα που τους αναθέτουν οι Συνθήκες και εφαρμόζεται επίσης στις χώρες της ΕΕ όταν εφαρμόζουν την νομοθεσία της ΕΕ. Εάν κάποιο από τα δικαιώματα αντιστοιχεί σε δικαιώματα που διαφυλάσσονται από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η έννοια και το πεδίο εφαρμογής του εν λόγω δικαιώματος πρέπει να συμπίπτει με αυτό που ορίζει η σύμβαση, μολονότι η νομοθεσία της ΕΕ μπορεί να παρέχει πιο εκτεταμένη προστασία. Κάθε δικαίωμα που προκύπτει από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των χωρών της ΕΕ πρέπει να ερμηνεύεται σύμφωνα με τις εν λόγω παραδόσεις.

4.1.2. Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΟ ΧΑΡΤΗ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων⁸⁷ αναγνωρίζει μία σειρά προσωπικών, αστικών, πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών και μόνιμων κατοίκων της ΕΕ, τα οποία καθιερώνει στη νομοθεσία της ΕΕ. Αντικατοπτρίζει επίσης τις αρχές που προκύπτουν από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Ο Χάρτης συγκεντρώνει σε ένα μόνο έγγραφο δικαιώματα που μέχρι τότε ήταν διάσπαρτα στις διάφορες νομοθετικές πράξεις όπως στις εθνικές νομοθεσίες και

⁸⁶ Οι ιδρυτικές Συνθήκες της ΕΕ δεν αναγνωρίζουν στην ΕΕ αρμοδιότητες για ζητήματα σχετικά με τη θρησκεία. Η μόνη αναφορά του νομοθετημένου κοινοτικού δικαίου σε θρησκευτικής φύσεως θέματα είναι εκείνη της απαγόρευσης των διακρίσεων με βάση τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, η οποία κατοχυρώνεται τόσο με το άρθρ.13 της Συνθήκης ΕΚ όσο και με την κοινοτική οδηγία 2000/78 του Συμβουλίου που αφορά στη διαμόρφωση ενός γενικού πλαισίου για την εφαρμογή της ίσης μεταχείρισης στην απασχόληση και την εργασία. Βλ. Δημητράκου –Δεληγιάννη Χ. η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο, περιοδικό «Θεωρία και πράξη διοικητικού δικαίου», τεύχος 7/2009, σελ.808επ.

⁸⁷ http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/combating_discrimination/133501_el.htm

τη νομοθεσία της ΕΕ, καθώς και στις διεθνείς συμβάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης, των Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ), του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας (ΔΟΕ). Ο Χάρτης, παρέχοντας διαφάνεια και σαφήνεια στα θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες, δημιουργεί νομική ασφάλεια στην ΕΕ⁸⁸. Περιλαμβάνει ένα εισαγωγικό προοίμιο και 54 άρθρα που κατανέμονται σε 7 κεφάλαια

Όσον αφορά στην προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας σημειώνουμε τα εξής άρθρα: Στο άρθρο 10§1 ορίζεται ότι : Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Το δικαίωμα αυτό συνεπάγεται την ελευθερία μεταβολής θρησκεύματος ή πεποιθήσεων καθώς και την ελευθερία εκδήλωσης του θρησκεύματος ή των πεποιθήσεών του, ατομικά ή συλλογικά, δημοσία ή κατ' ιδίαν, με τη λατρεία, την εκπαίδευση, την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και τις τελετές». Επίσης στο άρθρο 21§1 απαγορεύεται κάθε διάκριση ιδίως λόγω φύλου, φυλής, χρώματος, εθνοτικής καταγωγής ή κοινωνικής προέλευσης, γενετικών χαρακτηριστικών, γλώσσας, θρησκείας ή πεποιθήσεων, πολιτικών φρονημάτων ή κάθε άλλης γνώμης, ιδιότητας μέλους εθνικής μειονότητας, περιουσίας, γέννησης, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού. Το άρθρο 22 προβλέπει ότι η Ένωση σέβεται και τη θρησκευτική πολυμορφία.

Όσον αφορά την θρησκευτική ελευθερία στο χώρο της εκπαίδευσης παρατηρούμε ότι στο άρθρ. 14 §3 προβλέπεται ότι «Η ελευθερία ίδρυσης εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με σεβασμό των δημοκρατικών αρχών καθώς και το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν την εκπαίδευση και τη μόρφωση των τέκνων τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές και παιδαγωγικές πεποιθήσεις τους, γίνονται σεβαστά σύμφωνα με τις εθνικές νομοθεσίες που διέπουν την άσκησή τους». Επίσης στο άρθρ. 24 ορίζεται μεταξύ άλλων ότι η γνώμη των παιδιών σχετικά με ζητήματα που τα αφορούν λαμβάνεται υπόψη σε συνάρτηση με την ηλικία και την ωριμότητά τους και ότι «Σε όλες τις πράξεις που αφορούν τα παιδιά, είτε επιχειρούνται από δημόσιες αρχές είτε από ιδιωτικούς οργανισμούς, πρωταρχική σημασία πρέπει να δίνεται στο υπέρτατο συμφέρον του παιδιού».

⁸⁸ Βλ. Στάγκος Π., Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη σελ.523επ.

4.1.3. Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Καταρχάς, πρέπει να σημειώσουμε, ότι η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων από τον κοινοτικό δικαστή στηρίζεται στις γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου, τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών της ΕΕ και της ΕΣΔΑ. Ήδη στο άρθρο 6 ΣυνθΕΕ⁸⁹ κατοχυρώνεται ότι η Ένωση βασίζεται στις αρχές της ελευθερίας, της δημοκρατίας, του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών και του κράτους δικαίου, αρχές οι οποίες είναι κοινές στα κράτη-μέλη. Η διακήρυξη του 6 ΣυνθΕΕ είναι ιδιαιτέρως σημαντική, διότι φανερώνει το σεβασμό που οφείλει να επιδεικνύει η ΕΕ τόσο στην εθνική ταυτότητα των κρατών-μελών όσο και στα θεμελιώδη δικαιώματα όπως αυτά προκύπτουν από τις κοινές συνταγματικές τους παραδόσεις. Οι τελευταίες μάλιστα ανάγονται σε γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου ενώ μαζί με την ΕΣΔΑ αναγνωρίζονται ως πηγή του⁹⁰. Τη θέση αυτή ενισχύει και η ΣυνθΕΚ, γνωστή και ως Συνθήκη του Άμστερνταμ, η οποία στα άρθρα 12-13 προβλέπει μέτρα για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φύλου, φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού.

Ειδικότερα, το Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ) αποτελεί το ανώτερο δικαιοδοτικό όργανο της ΕΕ. Ανάμεσα στις αρμοδιότητές του είναι να αποφαινεται για τη νομιμότητα πράξεων των ευρωπαϊκών οργάνων μετά από προσφυγή κράτους- μέλους ή άλλου οργάνου της ΕΕ, να κρίνει τη συμμόρφωση των κρατών μελών με το κοινοτικό δίκαιο κατόπιν προσφυγής κράτους μέλους ή της Επιτροπής και να ερμηνεύει κανόνες του Ευρωπαϊκού δικαίου μετά από την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος εθνικού Δικαστηρίου. Ιδιώτες δεν μπορούν, δηλαδή, να προσφύγουν στο ΔΕΚ. Στις αρμοδιότητές του υπάγονται, μεταξύ άλλων, και ο έλεγχος της τήρησης των ευρωπαϊκών Συνθηκών από την εκτελεστική εξουσία αλλά και ο έλεγχος του παραγώγου κοινοτικού δικαίου με τις τελευταίες. Διασφαλίζει, με τον τρόπο αυτό, την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο και κατ' επέκταση της θρησκευτικής ελευθερίας και, καθώς δεν υπάρχει αντίστοιχο κείμενο νομικής δεσμευτικότητας, η νομολογία του ΔΕΚ παραμένει η μοναδική κατευθυντήριος γραμμή προστασίας στο πεδίο αυτό, μέχρι τουλάχιστον το 2009 που έγινε καθολικά αποδεκτός ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

⁸⁹ Βλ. Στάγκος Π., ο.π., σελ.9επ

⁹⁰ Βλ. Στάγκος Π., ο.π., σελ.35επ

Πρακτικά, παραβίαση του κοινοτικού δικαίου σε επίπεδο θεμελιωδών δικαιωμάτων υπάρχει συνήθως στις περιπτώσεις που ένα κράτος-μέλος εκδίδει νόμο που αντίκειται στο κοινοτικό δίκαιο, γενική αρχή του οποίου αποτελούν, σύμφωνα με το ΔΕΚ, τα θεμελιώδη δικαιώματα. Η νομολογία του ΔΕΚ παρουσιάζει δυναμική εξέλιξη στο πέρασμα των χρόνων. Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας δεν είχαν ανακύψει. Αρχικά, κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960, το ΔΕΚ απέρριπτε πάγια κάθε προσφυγή που αφορούσε στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, μη θέτοντας καν το ερώτημα της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο ευρωπαϊκό δίκαιο. Η θέση αυτή ανατράπηκε για πρώτη φορά στην υπόθεση *Internationale Handelsgesellschaft*⁹¹ το 1969, όταν το δικαστήριο απεφάνθη ότι ο σεβασμός στα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελεί ένα καίριο τμήμα του κοινοτικού δικαίου που προστατεύονται από το δικαστήριο. Τα επόμενα χρόνια, το ΔΕΚ ενίσχυσε την παραπάνω του θέση με παρόμοια νομολογία, δίνοντας παρόμοιες απαντήσεις σε μια σειρά υποθέσεων που αφορούσαν στη διακίνηση αγροτικών προϊόντων. Στις υποθέσεις *Schrader*⁹² και *Wachauf* το ΔΕΚ παραδέχτηκε, ότι το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και η ελεύθερη άσκηση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων αποτελούν μέρος των γενικών αρχών του κοινοτικού δικαίου, την τήρηση των οποίων εξασφαλίζει το ίδιο. Οι αρχές αυτές δεν αποτελούν πάντως απόλυτα προνόμια, αλλά πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε σχέση με τη λειτουργία τους μέσα στην κοινωνία καθώς και να ανταποκρίνονται σε σκοπούς γενικού συμφέροντος που επιδιώκει η Κοινότητα. Κριτήριο του ΔΕΚ αποτελούν δηλαδή τόσο οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών όσο και το πνεύμα των ιδρυτικών Συνθηκών. Μια πιο ξεκάθαρη αναφορά στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις έκανε το ΔΕΚ στην υπόθεση *Nold*⁹³. Το δικαστήριο απεφάνθη ότι πηγή του αποτελούν οι συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών οπότε δεν μπορεί να αναγνωρίσει ως νόμιμα τυχόν μέτρα που είναι ασύμβατα με τα θεμελιώδη δικαιώματα όπως κατοχυρώνονται στα συντάγματα των κρατών αυτών. Επιπρόσθετα δέχτηκε ότι καθοδηγητικές γραμμές μπορούν να προσφέρουν και οι διεθνείς συνθήκες που έχουν υπογράψει τα κράτη-μέλη. Σύμφωνα με τη νομολογία *Nold*, καθιερώνεται μια αρχή ελάχιστης προστασίας, δηλαδή το ΔΕΚ δεν μπορεί να προστατεύσει ένα δικαίωμα σε μικρότερο βαθμό από

⁹¹ Βλ. Στάγκος Π., ο.π., σελ.12επ

⁹² Βλ. Στάγκος Π., Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη σελ.12επ

⁹³ Βλ. Στάγκος Π., ο.π., σελ.13επ

ότι ένα κράτος-μέλος βάσει των εθνικών συνταγματικών του διατάξεων. Άλλωστε, το ΔΕΚ τείνει να διευρύνει το πεδίο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων⁹⁴ αλλά και να αναγνωρίζει την τριτενέργειά τους στο ευρωπαϊκό επίπεδο, δηλαδή να επεκτείνει την εφαρμογή τους όχι μόνο έναντι κοινοτικών και κρατικών οργάνων αλλά και έναντι ιδιωτών.

Μέχρι το 2000 λοιπόν δεν υπήρξε κάποια διάταξη νομικά δεσμευτική ως δημιούργημα της ΕΕ, που να κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία. Μετά το 2009 η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ειδικά της θρησκευτικής ελευθερίας στηρίζεται και στο ΧΘΔ ο οποίος κατέστη δεσμευτικός. Μέχρι τώρα δεν υπάρχει νομολογία σχετικά με παραβιάσεις της θρησκευτικής συνείδησης και άσκησης θρησκείας στο νεοσύστατο Δικαστήριο το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που διαδέχτηκε το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λισαβόνας.

4.2. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε αν και κατά πόσο η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται στο δίκαιο του διακυβερνητικού οργανισμού του Συμβουλίου της Ευρώπης, του οποίου μέλος είναι η χώρα μας. Αφού κάνουμε μια σύντομη αναφορά για το ρόλο του και της συμμετοχής της χώρας μας σε αυτό, θα τονίσουμε τη δεσμευτικότητα της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, και αυτό του πρώτου πρόσθετου πρωτόκολλου αυτής- σημειωτέον ότι η σύμβαση μαζί με τα πρωτοκολλά της αποτελεί ενιαίο σύνολο- και θα εντοπίσουμε τα άρθρα που κατοχυρώνουν τη θρησκευτική ελευθερία. Τέλος, θα αναφέρουμε ενδεικτική νομολογία αφού ο ρόλος των δικαιοδοτικών οργάνων του Συμβουλίου της Ευρώπης είναι καθοριστικός τόσο στην εφαρμογή όσο και στην ερμηνεία αυτής.

4.2.1. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το Συμβούλιο της Ευρώπης είναι διακυβερνητικός οργανισμός ο οποίος ιδρύθηκε το 1949 και αριθμεί 44 κράτη μέλη. Μεταξύ των στόχων του Συμβουλίου της Ευρώπης

⁹⁴ άλλες αποφάσεις Johnston, Hoechst Βλ. Στάγκος Π., ο.π., σελ.20επ

είναι: η εδραίωση της δημοκρατικής σταθερότητας στην Ευρώπη, και η διαφύλαξη και προαγωγή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της πλουραλιστικής δημοκρατίας και των αρχών του Δικαίου.

Η εκπροσώπηση των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης συντελείται σε επίπεδο κυβερνήσεων (Επιτροπή Υπουργών), σε επίπεδο εθνικών κοινοβουλίων (Κοινοβουλευτική Συνέλευση) και σε επίπεδο τοπικών και περιφερειακών αρχών (Κογκρέσο Τοπικών και Περιφερειακών Αρχών). Η Επιτροπή Υπουργών είναι το σώμα λήψης αποφάσεων του Συμβουλίου και αποτελείται από τους Υπουργούς Εξωτερικών των κρατών-μελών (ή τους Μόνιμους Αντιπροσώπους με μόνιμη έδρα στο Στρασβούργο). Η Κοινοβουλευτική Συνέλευση είναι το συμβουλευτικό σώμα τα μέλη του οποίου ορίζονται από τα εθνικά κοινοβούλια. Το Κογκρέσο Τοπικών και Περιφερειακών Αρχών της Ευρώπης είναι ένα συμβουλευτικό όργανο όπου εκπροσωπούνται οι τοπικές και περιφερειακές αρχές όλων των κρατών-μελών. Ακόμη, το Συμβούλιο της Ευρώπης είναι σε ανοιχτό διάλογο με περισσότερες από 400 Μη-Κυβερνητικές Οργανώσεις στις οποίες έχει παραχωρήσει συμβουλευτική ιδιότητα.

Στις 9 Αυγούστου 1949 η Ελλάδα προσχώρησε ως το 11^ο κράτος-μέλος, στο Συμβούλιο της Ευρώπης. Μετέχει ενεργά στις εργασίες του Οργανισμού, τόσο στις συνόδους της Επιτροπής Υπουργών και της Κοινοβουλευτικής Συνελεύσεως, όσο και στις συναντήσεις των Ειδικευμένων Επιτροπών και των Ομάδων Εμπειρογνομόνων.

Μέχρι σήμερα, το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει κατορθώσει να συντάξει μεγάλο αριθμό νομικά δεσμευτικών Ευρωπαϊκών Συμβάσεων, οι οποίες αποτελούν την βάση της μεταρρύθμισης και εναρμόνισης νομοθεσιών των κρατών-μελών σε σειρά θεμάτων όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, η καταπολέμηση των βασανιστηρίων, η καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος, η προστασία των δεδομένων, η πολιτιστική συνεργασία και άλλοι τομείς. Έχει συμβάλει επίσης στην επεξεργασία κατευθυντήριων γραμμών πολιτικής σε θέματα νομικής φύσης, υγείας, παιδείας, πολιτισμού, αθλητισμού κλπ. Αναμφίβολα η πλέον σημαντική συνεισφορά του Συμβουλίου της Ευρώπης στον τομέα της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, η οποία κατοχυρώνει σειρά ανθρωπίνων δικαιωμάτων που τα κράτη μέλη είναι υποχρεωμένα να εγγυηθούν εντός της επικράτειάς τους, μεταξύ των οποίων και τη θρησκευτική ελευθερία.

4.2.2. Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΑ ΤΗΣ

Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (Ε.Σ.Δ.Α.) υπεγράφη στη Ρώμη στις 4 Νοεμβρίου 1950 μεταξύ των τότε 15 κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης και τέθηκε σε ισχύ στις 3 Σεπτεμβρίου 1953. Πρωταρχικός σκοπός της ήταν να ενισχυθούν ορισμένα δικαιώματα όπως αυτά είχαν διατυπωθεί στην Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου το 1948. Αποτελεί μια διεθνή πολυμερή σύμβαση με ιδιαίτερη σημασία, διότι όχι μόνο εξαγγέλλεται ένας κατάλογος θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών αλλά και επειδή προβλέπονται τα όργανα και οι διαδικασίες εκείνες που είναι απαραίτητες για την προστασία αυτών των δικαιωμάτων⁹⁵.

Στο πλαίσιο του αρχικού κειμένου της Σύμβασης, η οποία έχει τροποποιηθεί και συμπληρωθεί 12 φορές με μια σειρά πρωτοκόλλων δύο ανεξάρτητα σώματα ιδρύθηκαν για να επιβλέπουν την εφαρμογή των δικαιωμάτων που εγγυάται η Ε.Σ.Δ.Α.: η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (Ε.Δ.Δ.Α.). Αξίζει να σημειωθεί ακόμη ότι στο πλαίσιο της αποτελεσματικότερης προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου το 1999 συνεστήθη ο θεσμός του Επιτρόπου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης, του οποίου η δράση είναι πλήρως αυτόνομη. Στην Εντολή του Επιτρόπου περιλαμβάνεται, μεταξύ άλλων, η παροχή βοήθειας στα κράτη-μέλη για την τήρηση των προτύπων προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του ΣτΕ και η επισήμανση πιθανών νομοθετικών και εφαρμοστικών αδυναμιών σχετικών με τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Η χώρα μας υπέγραψε την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στις 28 Νοεμβρίου 1950 και την κύρωσε με το Ν. 2329/1953 (ΦΕΚ Α 68, 18/21.3.1953). Στη συνέχεια το καθεστώς της δικτατορίας την κατήγγειλε και τέθηκε εκ νέου σε ισχύ με το Ν.Δ. 53/1974 (ΦΕΚ Α 256, 20.9.1974)⁹⁶. Από τότε η ΕΣΔΑ

⁹⁵ Για τα όργανα ελέγχου της ΕΣΔΑ βλ. Σαρμά Ι., Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής σελ.13επ. και Μαγγανά Α. και Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Αποφάσεις και πρακτική του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου σελ.19επ.

⁹⁶ Βλ. λεπτομέρειες για το ιστορικό πλαίσιο ενσωμάτωσης της ΕΣΔΑ στην εσωτερική έννομη τάξη στο κεφάλαιο 8^ο με τίτλο «The reception process in Greece and Turkey» του Κουτνατζή Σ. που εμπεριέχεται στο συλλογικό τόμο των Keller H and Sweet A.S., A Europe of Rights, The impact of the ECHR on national legal systems, σελ.451επ.

δεσμεύει τη χώρα μας διεθνώς και οι διατάξεις της αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου που υπερισχύουν κάθε άλλης διάταξης νόμου σύμφωνα με το άρθρ.28§ 1Σ⁹⁷.

Οι διατάξεις που αφορούν τη θρησκευτική ελευθερία είναι:

Στο άρθρο 9⁹⁸ της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου προστατεύεται η ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Στην πρώτη παράγραφο ορίζεται: «Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως, ή συλλογικώς δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών». Στη δεύτερη παράγραφο του ιδίου άρθρου προβλέπεται ότι: «Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέση αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία, δια την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής, ή την προάσπισιν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων».

Επίσης, στο άρθρο 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου⁹⁹ κατοχυρώνεται εκτός από το γενικότερο δικαίωμα στην εκπαίδευση και το δικαίωμα σεβασμού πεποιθήσεων των γονέων στην εκπαίδευση των τέκνων τους. Το άρθρ. 2 ορίζει: «Ουδείς δύναται να στερηθή του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαιδευσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις».

Αξίζει να σημειωθεί ακόμη και το άρθρο 14 το οποίο δεν έχει ανεξάρτητο χαρακτήρα αλλά συμπληρώνει τις άλλες ουσιαστικές διατάξεις της ΕΣΔΑ και

⁹⁷ Βλ. Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα σελ.451, Μαγγανάς Α. και Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Αποφάσεις και πρακτική του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου σελ.20επ.

⁹⁸ Βλ. το άρθρο και όλη την ΕΣΔΑ με τα πρωτόκολλα 1, 4, 6, 7, 11, 12, 13 και 14 αυτής σε http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/E4317264-DB27-42FE-873E-1ECCACABB045/0/GRE_CONV.pdf

⁹⁹ Η Ελλάδα υπέγραψε το πρώτο πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ στις 28 Νοεμβρίου 1974 και το επικύρωσε στις 8 Ιανουαρίου 1975

επομένως το άρθρο 9 ή το άρθρο 2 του πρώτου πρωτοκόλλου της¹⁰⁰. Σύμφωνα με αυτό τα συμβαλλόμενα κράτη δεσμεύονται να σέβονται την αρχή της μη διάκρισης κατά την απόλαυση των δικαιωμάτων και ελευθεριών που η ίδια η ΕΣΔΑ αναγνωρίζει, άρα δεν πρέπει να γίνεται άμεση ή έμμεση διάκριση¹⁰¹ με κριτήριο τη θρησκεία.

Παρακάτω θα αναλύσουμε το άρθρ.9 της ΕΣΔΑ και το άρθρ.2 του πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ που είναι κεντρικής σημασίας για την κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας σε επίπεδο Συμβουλίου της Ευρώπης.

4.2.2.1. ΤΟ ΑΡΘΡΟ 9 ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Το άρθρ.9 ΕΣΔΑ ξεχωρίζει δύο πεδία προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, τα οποία είναι το *forum internum* δηλ. η εσωτερική της διάσταση, και το *forum externum* δηλ. η εξωτερική της διάσταση¹⁰². Το *forum internum* περιλαμβάνει την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, την ελευθερία αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων και απολαύει απόλυτης προστασίας, ενώ στο *forum externum* εμπεριέχεται η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων που υπόκειται στους περιορισμούς της παρ.2 του εν λόγω άρθρου. Ειδικότερα:

1) FORUM INTERNUM

¹⁰⁰ Το άρθρο 14 προβλέπει: «Η χρήση των αναγνωριζόμενων εν τη παρούση Συμβάσει δικαιωμάτων και ελευθεριών δέον να εξασφαλισθή ασχέτως διακρίσεως φύλου, φυλής, χρώματος, γλώσσης, θρησκείας, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής προελεύσεως, συμμετοχής εις εθνικήν μειονότητα, περιουσίας, γεννήσεως ή άλλης καταστάσεως» βλ. ερμηνεία του άρθρ. Σε Κτιστάκι Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σελ.167επ.

¹⁰¹ *Άμεση διάκριση* συντρέχει όταν ένα άτομο υφίσταται διαφορετική μεταχείριση- η οποία είναι δυσμενής, δεν υπηρετεί κάποιο θεμιτό σκοπό και δε βασίζεται σε εύλογη αντικειμενική αιτιολογία- από αυτή την οποία υφίσταται, υπέστη ή θα υφίστατο σε ανάλογη κατάσταση ένα άλλο άτομο. *Έμμεση διάκριση* συντρέχει όταν η εφαρμογή μιας εκ πρώτης όψεως ουδέτερης διάταξης, κριτηρίου ή πρακτικής ενδέχεται να προκαλέσει ή προκαλεί δυσμενή μεταχείριση ενός προσώπου, που διαπνέεται από ορισμένες πεποιθήσεις ή επικαλείται λόγους συνείδησης σε σχέση με άλλα άτομα χωρίς αυτή η μεταχείριση να υπηρετεί ένα θεμιτό σκοπό και να βασίζεται σε αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία. Βλ. σχετική νομολογία σε Κτιστάκι Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σελ.49 και σελ.168επ.

¹⁰² Βλ. Evans M., *Religious liberty and international law in Europe*, σελ.294επ και Κτιστάκι Γ., *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* σελ.49επ. και σελ.72 υποσημείωση 65.

Όσον αφορά στο περιεχόμενο των προστατευομένων εννόμων αγαθών δηλ. την έννοια της «σκέψης», της «συνείδησης», της «θρησκείας» και των «πεποιθήσεων», πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν προσδιορίστηκαν¹⁰³ από τις προπαρασκευαστικές εργασίες για τη σύνταξη της ΕΣΔΑ, διότι η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας έμοιαζε τόσο αυτονόητη ώστε δεν κρίθηκε σκόπιμο να συζητηθεί εκτενώς το περιεχόμενό της. Η ερμηνεία της ΕΣΔΑ γενικά, και των όρων αυτών ειδικά, γίνεται υπό το φως των σημερινών συνθηκών γιατί η ΕΣΔΑ έχει αποστολή και ερμηνευτικό σκοπό την αποτελεσματική προστασία του ατόμου, και συνεπώς τη διασφάλιση όχι θεωρητικών και φανταστικών δικαιωμάτων αλλά δικαιωμάτων συγκεκριμένων και πραγματικών¹⁰⁴.

Η ελευθερία της θρησκείας πλαισιώθηκε από την ελευθερία της σκέψης και της συνείδησης προκειμένου να διευρυνθεί το πεδίο προστασίας της, και έτσι να προστατεύονται και οι πιστοί και μη πιστοί¹⁰⁵. Η ελευθερία της εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων αποτελεί *lex specialis* σε σχέση με την ευρύτερη ελευθερία της έκφρασης που προστατεύεται από το άρθρ.10 ΕΣΔΑ. Αυτό σημαίνει ότι εφόσον η σκέψη και η συνείδηση δεν ταυτίζονται με τη θρησκεία και τις πεποιθήσεις η εξωτερική τους προστατεύεται από τη γενικότερη ελευθερία της έκφρασης του άρθρ.10 ΕΣΔΑ και όχι από την ειδικότερη του άρθρ.9, που αφορά αποκλειστικά στην ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων.

Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι οι πεποιθήσεις διακρίνονται από τις γνώμες και τις ιδέες¹⁰⁶. Πεποιθήσεις είναι οι αντιλήψεις ενός ατόμου για τη ζωή και ειδικότερα για τη συμπεριφορά του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία που συγκεντρώνουν επαρκή βαθμό πειστικότητας, σοβαρότητας, συνοχής και σημασίας και εμπνέουν σεβασμό μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία, που δεν αντίκειται στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και δεν έρχονται σε σύγκρουση με κάποιο θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα. Αντίθετα οι γνώμες δεν αφορούν τα σοβαρά και σημαντικά

¹⁰³ Για τους αρχικούς και μετέπειτα σκοπούς της ΕΣΔΑ, τις πηγές έμπνευσής της καθώς και το πολιτικό κλίμα της εποχής δημιουργίας της βλ. Evans M., *Religious liberty and international law in Europe* σελ. 263επ. και Κτιστάκι Γ., *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* σελ.31επ και 52επ.

¹⁰⁴ Κτιστάκις Γ., ο.π., σελ. 52επ.

¹⁰⁵ Αυτό επιβεβαιώνεται από τις προπαρασκευαστικές εργασίες. Για περισσότερες πληροφορίες για το ιστορικό πλαίσιο σύνταξης της ΕΣΔΑ και ειδικά του άρθρ.9 αυτής, το πολιτικό κλίμα και τις απόψεις των εμπνευστών της βλ. Κτιστάκι Γ., *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* σελ. 31επ.και σελ.54επ.

¹⁰⁶ Βλ. Υπόθεση *Campbell et Cosans* § 36 σε <http://hudoc.echr.coe.int>

ζητήματα τις ζωής και οι ιδέες δεν συγκεντρώνουν επαρκή βαθμό πειστικότητας, σοβαρότητας, συνοχής και σημασίας.

Μελετώντας τη νομολογία διαπιστώνουμε ότι η έννοια της θρησκείας εξομοιώνεται με εκείνη των θρησκευτικών πεποιθήσεων και διακρίνεται από την έννοια των φιλοσοφικών πεποιθήσεων.

Για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις σημειώνουμε ότι οι παραδοσιακές θρησκείες εμπίπτουν στο πεδίο του άρθρ. 9 της ΕΣΔΑ, επειδή «συγκεντρώνουν επαρκή βαθμό πειστικότητας, σοβαρότητας, συνοχής και σημασίας». Πρόκειται για τον Χριστιανισμό, τον Ισλαμισμό, τον Ινδουισμό, το Βουδισμό, τον Ιουδαϊσμό, τη θρησκεία των Σιχ. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται και οι Χριστιανοί Μάρτυρες του Ιεχωβά με το επιχείρημα ότι οι πεποιθήσεις αυτές είναι ευρέως διαδεδομένες¹⁰⁷. Αν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν είναι διαδεδομένες αλλά «προσωποπαγείς», τότε οι πιθανότητες προστασίας τους από το άρθρ.9 είναι μηδαμινές. Σύμφωνα με τη νομολογία¹⁰⁸, ο προσφεύγων πρέπει καταρχάς να πείσει για τη σοβαρότητά τους, δηλ. ότι πέρα από την ονομασία τους ή την επίκλησή τους από τον ίδιο και μόνο, υπάρχουν πραγματικά στοιχεία για τον τρόπο εκδήλωσης αυτών των πεποιθήσεων. Αν κριθεί ότι οι πεποιθήσεις του δεν είναι εκκεντρικές, τότε πρέπει να πείσει ότι συγκεντρώνουν και «επαρκή βαθμό πειστικότητας, συνοχής και σημασίας». Αν οι πεποιθήσεις είναι διαδεδομένες αλλά νεοεμφανιζόμενες, τότε το βάρος της απόδειξης βαρύνει τους «ιθύνοντες νέων θρησκευτικών κινήσεων» ή τα ίδια τα κινήματα. Οφείλουν να πείσουν πραγματικά ότι δεν επιδιώκουν τον περιορισμό της ελευθερίας της βούλησης του ατόμου.

Όσον αφορά στις φιλοσοφικές πεποιθήσεις σημειώνουμε ότι προστατεύονται από το εν λόγω άρθρο όλα τα γνωστά φιλοσοφικά ρεύματα εκτός από τις περιθωριακές προσωποπαγείς αντιλήψεις, οι οποίες για να προστατεύονται πρέπει να έχουν μια συγγένεια πνευματική συγγένεια με τα κύρια θρησκευτικά ή φιλοσοφικά ρεύματα. Το προαναφερθέν κριτήριο πειστικότητας και σοβαρότητας που τις διακρίνει μεταξύ τους -και ανάλογα τα εντάσσει στο πεδίο προστασίας του

¹⁰⁷ Τα παραπάνω δεδομένα (δηλ οι αναγνωρισμένες θρησκείες που προστατεύονται από το άρθρ.9) βασίζονται σε νομολογία της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και του Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. βλ. Κτιστάκι Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σελ.62-63. Επίσης αναγνωρίζεται ως θρησκεία και η Εκκλησία των Σαϊεντολόγων και η Σέκτα του Μουν. Βλ. περισσότερο σε Evans M., Religious liberty and international law in Europe,σελ.290επ.

¹⁰⁸ Τα παραπάνω δεδομένα βασίζονται σε νομολογία του ΕΔΔΑ, η οποία παρουσιάζεται μεθοδικά και με σαφήνεια σε Κτιστάκι Γ., ο.π., σελ.64-67

άρθρου- παραμένει το ίδιο. Έχει κριθεί¹⁰⁹ ότι είναι φιλοσοφικές πεποιθήσεις και άρα εμπίπτουν στο πεδίο προστασίας του άρθρ.9 ο ειρηνισμός, ο αγνωστικισμός, η αθεΐα, ο υλισμός καθώς και η ακραία χορτοφαγία και οι οικολογικές πεποιθήσεις. Η Επιτροπή έχει δεχτεί ως φιλοσοφικές πεποιθήσεις και τις πολιτικές πεποιθήσεις και ειδικότερα τον κομμουνισμό, όχι όμως τον ναζισμό ή το φασισμό, τον οποίο απορρίπτει έμμεσα, αφού απορρίπτει τις σχετικές προσφυγές με την αιτιολογία ότι επιβάλλονται περιορισμοί, οι οποίοι είναι δικαιολογημένοι μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Επιπλέον, αναπόσπαστο μέρος του πυρήνα της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας αποτελεί η «αρνητική» θρησκευτική ελευθερία¹¹⁰, η οποία υπόκειται στους περιορισμούς του άρθρ.9 §2. Περιλαμβάνει το δικαίωμα να μην υφίσταται κανείς πίεση να διαμορφώνει, να μεταβάλλει ή να αποβάλλει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή να τις αποκαλύπτει ή να συμπεριφέρεται κατά τρόπο τέτοιο που να προϋποθέτει την πίστη του σε ορισμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις όπως η υποχρέωση ορκοδοσίας θρησκευτικού τύπου ή η υποχρεωτική εισφορά σε ορισμένη θρησκευτική κοινότητα. Κρίσιμη στο σημείο αυτό είναι η διάκριση¹¹¹ ανάμεσα στην πίεση συμμόρφωσης σε γενικά και θεραπευτικά ουδέτερα μέτρα και στην πίεση που ασκείται για αμιγώς θρησκευτικές πράξεις. Μόνο όταν το άτομο υφίσταται πίεση για τις τελευταίες παραβιάζεται η αρνητική πτυχή της θρησκευτικής ελευθερίας.

II) FORUM EXTERNUM

Το δικαίωμα εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων είναι καθοριστικής σημασίας για την κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας των μειονοτήτων στην

¹⁰⁹ Τα παραπάνω δεδομένα βασίζονται σε νομολογία του ΕΔΔΑ. Ενδεικτικά και συγκεντρωτικά βλ. Κτιστάκι Γ., ο.π., σελ.68-71.

¹¹⁰ Η αρνητική πτυχή της θρησκευτικής ελευθερίας κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά στην Υπόθεση *Buscarini* και λοιποί κατά Αγ. Μαρίνου. Βλ. Κτιστάκι Γ., *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* σελ.72επ. Επίσης, υπό την έννοια ότι κανείς δεν πρέπει να υποχρεώνεται να δρα με τέτοιο τρόπο εκ του οποίου θα μπορούσε να συναχθεί ότι έχει - ή δεν έχει - συγκεκριμένη πεποίθηση βλ. Υπόθεση *Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδας*, § 38 ούτε να ασκεί θρησκευτικά καθήκοντα βλ. υπό αυτή την έννοια αυτή Υπόθεση *Κοκκινάκης κατά Ελλάδος* σε <http://hudoc.echr.coe.int>

¹¹¹ Γενικά θρησκευτικά ουδέτερα μέτρα είναι λ.χ. η υποχρέωση του εκπαιδευτικού για τήρηση ωραρίου ακόμα και αν αυτό συμπίπτει με τις ώρες προσευχής ή υποχρέωση συμμόρφωσης στους κανόνες ενδυμασίας των πανεπιστημίων Βλ. Κτιστάκι Γ., *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, σελ.77επ.

Ευρώπη, γιατί πολλές θρησκείες – πλην του Χριστιανισμού- αποδίδουν ιδιαίτερο βάρος στον τρόπο δράσης (π.χ. διάδοση της πίστης), στους συμβολισμούς (π.χ. ρουχισμός), στην προδιαγεγραμμένη διαβίωση (π.χ. διατροφικές επιλογές) και εν γένει στον τρόπο συμπεριφοράς. Γι αυτές τις μειονότητες η πίστη είναι λιγότερο βεβαιότητα για τη θρησκευτική αλήθεια και περισσότερο η ορμή για πράξη σύμφωνη με τις θρησκευτικές εντολές. Εξάλλου το μεγαλύτερο μέρος της νομολογίας του ΕΔΔΑ αφορά την άσκηση του δικαιώματος συλλογικής εκδήλωσης των πεποιθήσεων, γεγονός που επιβεβαιώνει τη σημασία το δικαιώματος εκδήλωσης για τις θρησκευτικές μειονότητες.

Σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει με την εσωτερική διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας, το κείμενο του άρθρ. 9 περιέχει αναλυτική καταγραφή των τρόπων και των μορφών εκδήλωσης τω θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η δε νομολογία επιχειρεί την περιοριστική¹¹² ερμηνεία- σε αντίθεση με την ερμηνεία της έννοιας της «ελευθερίας της συνείδησης, της συνείδησης και θρησκείας»- της έννοιας «εκδήλωσης» στην ΕΣΔΑ.

Οι τρόποι εκδήλωσης της θρησκευτικής ελευθερίας αναφέρονται λοιπόν ανά ζεύγη και εξαντλητικά: μεμονωμένα ή συλλογικά, δημοσία ή κατ' ιδίαν. Αποκλείεται οποιαδήποτε παρέμβαση του κράτους. Το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι η ελευθερία της συλλογικής εκδήλωσης των πεποιθήσεων περιλαμβάνει και το δικαίωμα στην αυτόνομη οργάνωση της θρησκευτικής μειονότητας¹¹³. Επίσης η ίδια ελευθερία επιβάλλει υπό προϋποθέσεις στο κράτος τη θετική υποχρέωση να εγγυάται τη νομική συνέχεια του οργανωτικού σχήματος¹¹⁴.

Το άρθρο 9§1 ορίζει ότι η εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων πραγματοποιείται με τη λατρεία, τις ιεροτελεστίες, την πρακτική και τη διδασκαλία. Προστατεύονται μόνον εκείνες οι ενέργειες που συνιστούν απαραίτητη έκφραση των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων. Από τη νομολογία έχει κριθεί ότι στην παραπάνω έννοια της εκδήλωσης εμπίπτει η συντήρηση των χώρων λατρείας. Επίσης έχει κριθεί από την Επιτροπή ότι ο σταυρός και η μαντίλα εμπίπτουν στην έννοια της

¹¹² Βλ. Κτιστάκις Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σελ.86

¹¹³ Το δικαίωμα στην αυτόνομη οργάνωση της θρησκευτικής μειονότητας εξετάστηκε διεξοδικά στην Υπόθεση Hassan et Tchouch κατά Βουλγαρίας, (αρ. προσφυγής 30985/96 και απόφαση της 26^{ης} Οκτωβρίου 2000) βλ. Κτιστάκι Γ., ο.π., σελ. 87 επ. και ολόκληρη σε www.echr.coe.int

¹¹⁴ Υπόθεση της Καθολικής Εκκλησίας των Χανίων κατά Ελλάδας, (αρ. προσφυγής 25528/94 και απόφαση της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1997) βλ. <http://hudoc.echr.coe.int>

θηρσκευτικής πρακτικής. Για να θεωρηθεί από το ΕΔΔΑ όμως απαγόρευση μια θηρσκευτική πρακτική αντίθετη στην ως άνω διάταξη χρειάζεται ενέργεια από την πλευρά του κράτους¹¹⁵.

Η ελευθερία εκδήλωσης των πεποιθήσεων όμως δεν είναι απεριόριστη. Το Δικαστήριο έχει τονίσει ότι μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία, όπου πολλές θηρσκευίες συνυπάρχουν στον ίδιο πληθυσμό, μπορεί να είναι απαραίτητο να επιβληθούν περιορισμοί σε αυτή την ελευθερία για να εναρμονιστούν τα συμφέροντα των διαφορετικών ομάδων και να εξασφαλιστεί ο σεβασμός των πεποιθήσεων του καθενός¹¹⁶.

Η θηρσκευτική ελευθερία υπόκειται σε ένα γενικό και σε ειδικούς περιορισμούς. Γενικός είναι ο περιορισμός του άρθρου 15 ΕΣΔΑ, που αποβλέπει στην προάσπιση του εθνικού συμφέροντος και οι ειδικοί περιορισμοί είναι αυτοί που προβλέπονται στη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ, που αποσκοπούν στην προάσπιση του δημοσίου και ιδιωτικού συμφέροντος και αφορούν μόνο το δικαίωμα στην εκδήλωση των πεποιθήσεων. Πιο συγκεκριμένα:

Στο άρθρο 15 ΕΣΔΑ¹¹⁷ προβλέπεται παρέκκλιση σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης. Στην πρώτη παράγραφο ορίζεται ότι: «Εν περιπτώσει πολέμου ή ετέρου δημοσίου κινδύνου απειλούντος την ζωήν του έθνους έκαστον Υψηλόν Συμβαλλόμενον Μέρος δύναται να λάβη μέτρα κατά παράβασιν των υπό της παρούσης Συμβάσεως προβλεπομένων υποχρεώσεων, εν τω απαιτούμένω υπό της καταστάσεως απολύτως αναγκαίων ορίων και υπό τον όρον όπως τα μέτρα ταύτα μη αντιτίθενται εις τας άλλας υποχρεώσεις τας απορρεούσας εκ του διεθνούς δικαίου». Ο περιορισμός αυτός είναι γενικός, διότι αφορά όλα – εκτός από το άρθρο 2 (δικαίωμα στη ζωή), το άρθρο 3 (απαγόρευση βασανιστηρίων), άρθρο 4§1 (απαγόρευση δουλείας) και άρθρο 7 (μη επιβολή ποινής άνευ νόμου)- τα δικαιώματα που προστατεύει η ΕΣΔΑ¹¹⁸.

115 Βλ. Δεληγιάννη- Δημητράκου Χ., ο.π., σελ.809

¹¹⁶ Υπόθεση Κοκκινάκης §33.

¹¹⁷Βλ. το άρθρο στην επίσημη σελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης σε <http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/E4317264-DB27-42FE-873E-1ECCACABB045/0/GreekGrec.pdf>

¹¹⁸Άρθρο 15§2: «Η προηγουμένη διάταξις ουδεμίαν επιτρέπει παράβασιν του άρθρου 2, ειμή δια την περίπτωσιν θανάτου συνεπεία κανονικών πολεμικών πράξεων, ή των άρθρων 3, 4 (παρ. 1 και 7)».

Η γενική ρύθμιση του άρθρ.15 είναι διαφορετική¹¹⁹ από την ειδική διάταξη του άρθρ.9§2 σε τρία σημεία: α) υπηρετεί το εθνικό και όχι το δημόσιο ή εθνικό συμφέρον, β) δύναται να περιορίσει όχι μόνο το *forum externum* αλλά και το *forum internum* γ) το περιθώριο εκτίμησης των εθνικών αρχών είναι ιδιαίτερα ευρύ τόσο για τη διαπίστωση της ανάγκης για παρέκκλιση όσο και για το στόχο των μέτρων που λαμβάνονται προς αντιμετώπισή της. Εντούτοις, η σημασία του εν λόγω άρθρου για τη θρησκευτική ελευθερία είναι περιορισμένη για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, ο νόμιμος περιορισμός του *forum internum* πρέπει να είναι απολύτως αναγκαίος από τις περιστάσεις και τα μέτρα που λαμβάνονται ανάλογα των περιστάσεων αυτών. Δεύτερον, σύμφωνα με τα άρθρ. 15§1 και 53 ΕΣΔΑ τα συμβαλλόμενα κράτη δεσμεύονται να μην περιορίζουν τα δικαιώματα που εγγυάται η ΕΣΔΑ πέρα από το σημείο που τους επιτρέπουν διεθνείς υποχρεώσεις τους, δηλ. σε περίπτωση σύγκρουσης μεταξύ των υποχρεώσεων της ΕΣΔΑ και άλλων διεθνών υποχρεώσεων υπερισχύουν οι προστατευτικότερες για τα δικαιώματα του ανθρώπου. Κατά συνέπεια, όσα ευρωπαϊκά κράτη έχουν επικυρώσει το ΔΣΑΠΔ δεν δύνανται να παρεκκλίνουν από την εφαρμογή του άρθρ.9 ΕΣΔΑ γιατί η αντίστοιχη υποχρέωση εγγύησης του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία είναι απόλυτη υπό το φως του άρθρ.18 ΔΣΑΠΔ¹²⁰.

Για να είναι δικαιολογημένοι οι ειδικοί περιορισμοί στην εκδήλωση των πεποιθήσεων πρέπει σύμφωνα με το άρθρ. 9 §2 ΕΣΔΑ να πληρούν σωρευτικά τις εξής τρεις προϋποθέσεις:

α) Οι ειδικοί περιορισμοί στην εκδήλωση των πεποιθήσεων πρέπει να προβλέπονται από το νόμο. Σύμφωνα με τη νομολογία¹²¹ η πρόβλεψη από το νόμο

¹¹⁹ Κτιστάκις Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σελ.112επ

¹²⁰ Το ζήτημα της σύγκρουσης του εθνικού συμφέροντος με το δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας τέθηκε μόνο μια φορά στη νομολογία της Επιτροπής (ως δικαιοδοτικού οργάνου) και αφορούσε την περίοδο 1967-1974, για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Κτιστάκις Γ., ο.π., σελ.113επ

¹²¹ Για παράδειγμα στην πρώτη υπόθεση για τη θρησκευτική ελευθερία στο ΕΔΔΑ (Απόφαση Κοκκινάκης κατά Ελλάδας) εξετάστηκε αν η ποινική ρύθμιση για τον προσηλυτισμό πληρούσε την προϋπόθεση της πρόβλεψης από το νόμο βλ. σε Κτιστάκις Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σελ.114επ. και κριτική αυτής σελ.118επ.

Επίσης, η προϋπόθεση της πρόβλεψης από το νόμο αφορά και τις (ελληνικές) προσφυγές –όπως Υπόθεση Μανουσάκης, Υπόθεση Πεντίδης και λοιποί, Υπόθεση Τσαβαχίδης- για την άδεια ανέγερσης και λειτουργίας ναών και ευκτήριων οίκων των μη ορθόδοξων στην Ελλάδα. Για τις εν λόγω υποθέσεις καθώς και για πλούσια νομολογία σχετικά με τον προσδιορισμό της έννοιας του νόμου βλ. περισσότερα, συγκεντρωτικά και ταξινομημένα σελ.128 και σελ.114επ. του ιδίου.

σημαίνει ότι το επίδικο μέτρο πρέπει να έχει μια βάση στο εσωτερικό δίκαιο. Επιπλέον, ο σχετικός νόμος πρέπει να είναι προσβάσιμος στο ενδιαφερόμενο πρόσωπο, το οποίο μάλιστα πρέπει να δύναται να προβλέπει τις συνέπειες γι αυτό και φυσικά να είναι συμβατός με τη δημοκρατική αρχή. Αξίζει να σημειωθεί, ότι δεν πληρούται η προϋπόθεση της πρόβλεψης από το νόμο, όταν η νομοθεσία παρέχει ευρεία διακριτική ευχέρεια στη διοίκηση για να επεμβαίνει στην εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων, και ενώ ο δικαστικός έλεγχος της διοίκησης κρίνεται απαραίτητος και έχει αποτελέσματα για τον διοικούμενο, η διοίκηση δεν συμορφώνεται, αφού τότε η δικαστική εγγύηση δεν είναι επαρκής και πλήττεται έτσι η δικαιοκρατική αρχή. Στο σημείο αυτό σημειώνουμε ότι ο έλεγχος της πρόβλεψης από το νόμο από το ΕΔΔΑ είναι εξαιρετικός¹²².

β) Επίσης, οι ειδικοί περιορισμοί στην εκδήλωση των πεποιθήσεων πρέπει να υπηρετούν ένα θεμιτό σκοπό, είτε δηλαδή να επιβάλλονται για λόγους δημοσίου συμφέροντος (τη δημόσια ασφάλεια ή την προάσπιση της δημόσιας τάξης ή της υγείας ή της ηθικής) είτε για λόγους ιδιωτικού συμφέροντος (την προάσπιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων). Καταρχάς αξίζει να αναφερθεί ότι οι σκοποί που μνημονεύονται στο εν λόγω άρθρο είναι οι λιγότεροι δυνατοί σε σύγκριση με τα άρθρ.8, 10 και 11ΕΣΔΑ και ότι η απαρίθμηση τούτων είναι εξαντλητική και περιοριστική¹²³. Όσον αφορά το περιεχόμενο του δημοσίου συμφέροντος, η νομολογία επιτρέπει στα κράτη να το διαμορφώνουν ευρέως αναλόγως με τις εθνικές τους προτεραιότητες και εκτιμήσεις. Ειδικότερα, τα ευρύτατα δυνατά όρια της προάσπισης της δημόσιας τάξης και ασφάλειας συναντώνται σε υποθέσεις κρατουμένων¹²⁴. Παρόμοια στάση τηρείται και στις

¹²² Ο έλεγχος της πρόβλεψης από το νόμο από το ΕΔΔΑ είναι εξαιρετικός, αφού εναπόκειται κυρίως στα εθνικά δικαστήρια να ερμηνεύσουν και να εφαρμόσουν το εσωτερικό δίκαιο και το ΕΔΔΑ αποφεύγει να έλθει σε σύγκρουση με τις κρίσεις των ανώτατων δικαστηρίων για την προϋπόθεση της «πρόβλεψης από το νόμο». βλ. σε Κτιστάκι Γ., ο.π., σελ.140-141.

¹²³ Έτσι, το ΕΔΔΑ έκρινε -ευθέως στην υπόθεση *Buscarini* και λοιποί κατά Αγ. Μαρίνου και *σιωπηρώς* στην *Υπόθεση Μανουσάκης κατά Ελλάδος*- ότι ο περιορισμός που υπηρετεί ιστορικούς ή πατριωτικούς σκοπούς δεν είναι ανεκτός από το άρθρ.9 ΕΣΔΑ, βλ. σε Κτιστάκι Γ., ο.π., σελ.142επ.

¹²⁴ Για παράδειγμα κρίθηκε για λόγους δημοσίου συμφέροντος θεμιτή η απαγόρευση συμμετοχής σε ομαδική προσευχή σε κρατούμενο, επειδή ήταν ιδιαίτερα επιθετικός /ταραξίας. Επίσης κρίθηκε επιτρεπτός ο περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας των κρατουμένων που τους απαγορεύτηκε η ανάγνωση του βιβλίου «Χορογραφία του σώματος και του πνεύματος», επειδή περιείχε εικονογραφημένη ανάπτυξη των πολεμικών τεχνών και των τεχνικών άμυνας και έτσι γεννούσε κινδύνους διάδοσης των τεχνικών βίας μέσα στη φυλακή καθώς επίσης δικαιολογημένη ήταν η απαγόρευση της γενειάδας βουδιστών κρατουμένων, αφού η γενειάδα δυσκόλευε την αναγνώρισή τους

προσφυγές που αφορούν τα νέα θρησκευτικά κινήματα. Η μόνη περίπτωση στην οποία το Δικαστήριο διεξάγει ουσιαστικό έλεγχο των κρατικών ισχυρισμών είναι εκείνη που το κράτος επεμβαίνει σε διαμάχες στο εσωτερικό των θρησκευτικών μειονοτήτων¹²⁵.

γ) Τέλος, οι περιορισμοί θα πρέπει να είναι αναγκαίοι μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία, δηλ. να συντρέχουν i) η αναγκαιότητα του περιοριστικού μέτρου, ii) η συμβατότητα του μέτρου με μια δημοκρατική κοινωνία και iii) η αναλογικότητα του μέτρου ως μέσου για την επίδιωξη του θεμιτού σκοπού. Η αναγκαιότητα του περιοριστικού της θρησκευτικής ελευθερίας μέτρου εκτιμάται με βάση την ύπαρξη αδήριτης κοινωνικής ανάγκης για την προστασία δημοσίου ή ιδιωτικού συμφέροντος και την προσφορότητα του μέτρου που επελέγη για την επίτευξη αυτού του συμφέροντος¹²⁶.

4.2.2.2. ΤΟ ΑΡΘΡΟ 2 ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΠΡΟΣΘΕΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Θα περίμενε κανείς ότι η νομολογία του ΕΔΔΑ θα συνέδεε τη νέα διάταξη ως *lex specialis* στο ευρύτερο δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία. Εντούτοις προχώρησε σε διαχωρισμό των δύο εδαφίων του άρθρου 2 του πρωτοκόλλου προσδιορίζοντας ως παρακολούθημα στο γενικότερο δικαίωμα στην εκπαίδευση το ειδικότερο δικαίωμα του σεβασμού των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων των γονέων στην εκπαίδευση των τέκνων τους¹²⁷. Στο άρθρ.2 λοιπόν κατοχυρώνονται δύο δικαιώματα: ένα δικαίωμα προστατευόμενο αρνητικά, δηλαδή με τη θέσπιση απαγόρευσης στέρησης του και ένα δικαίωμα σεβασμού των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων των γονιών των μαθητών, προστατευόμενο με τη θέσπιση της υποχρέωσης του κράτους να εξασφαλίζει τη μόρφωση και εκπαίδευση των μαθητών σύμφωνα με τις πεποιθήσεις αυτές¹²⁸.

Όσον αφορά στο δικαίωμα της εκπαίδευσης αξίζει να αναφερθεί ότι από τις προπαρασκευαστικές εργασίες προκύπτει ότι απουσιάζει η πρόθεση να ρυθμιστούν

και επομένως τον περιορισμό αυτόν επέβαλε η δημόσια τάξη. βλ. Κτιστάκι Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σελ.143επ.

¹²⁵ Βλ. Υπόθεση Σεριφ κατά Ελλάδας παρακάτω στο κεφάλαιο νομολογία του ΕΔΔΑ.

¹²⁶ βλ. Κτιστάκι Γ., ο.π., σελ.152επ.

¹²⁷ βλ. Κτιστάκι Γ., ο.π., σελ.201επ.

¹²⁸ Σαρμάς Ι., Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής, σελ.493επ.

γενικότερα οι όροι και η οργάνωση της εκπαίδευσης. Στόχος της ρύθμισης δεν ήταν γενικά η εκπαίδευση αλλά η κατοχύρωση του δικαιώματος των γονέων να ελέγχουν τη διαπαιδαγώγηση των τέκνων τους και εκτός οικογενειακής εστίας σύμφωνα με τις θρησκευτικές τους επιλογές¹²⁹. Η ερμηνεία της πρώτης φράσης του άρθρ.2 αντιμετωπίστηκε εκτενώς στην απόφαση της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1967 με την αφορμή εξέτασης της υπόθεσης για ορισμένα προβλήματα γλώσσας στη βελγική εκπαίδευση. Οι γενικές αρχές επί της ερμηνείας της είναι: Δεν επιβάλλεται από τη διάταξη αυτή μια γενική υποχρέωση στα συμβαλλόμενα κράτη να οργανώσουν εκπαιδευτικές υπηρεσίες ή να επιχορηγούν τέτοιες υπηρεσίες. Αντιθέτως, επιβάλλεται να εξασφαλίζεται ένα δικαίωμα ελεύθερης και ίσης πρόσβασης στις υπάρχουσες εκπαιδευτικές υπηρεσίες. Για να είναι αποτελεσματικό το δικαίωμα εκπαίδευσης πρέπει η εκπαίδευση να κυρώνεται από ένα επίσημο τίτλο αναγνωρισμένο από το κράτος. Το πρώτο πρόσθετο πρωτόκολλο δεν ορίζει τα περί της γλώσσας στην οποία πρέπει να παρέχεται η εκπαίδευση. Η διαρρύθμιση του δικαιώματος της εκπαίδευσης καθιστά αναγκαία την επέμβαση του κράτους πλην η επέμβαση αυτή δε δύναται να φτάσει μέχρι προσβολής της ουσίας του δικαιώματος. Το δικαίωμα εκπαίδευσης εμφανίζει όψεις που αφορούν και το άρθρ.8 της ΕΣΔΑ. Στη συνέχεια¹³⁰ το ΕΔΔΑ προχώρησε σε διεύρυνση των υποχρεώσεων του κράτους, που απορρέουν από το δικαίωμα στην εκπαίδευση. Τόνισε δηλ. ότι το κράτος υποχρεούται να εξασφαλίσει στα παιδιά το δικαίωμά τους στην εκπαίδευση σύμφωνα με το άρθρ.2 ΠΠ της ΕΣΔΑ. Μάλιστα, η θέση αυτή, ότι τα συμβαλλόμενα κράτη της ΕΣΔΑ υποχρεούνται να εγγυώνται στα παιδιά τη βασική τους εκπαίδευση, δεν έχει αλλάξει αλλά εξακολουθεί μέχρι και σήμερα να επαναλαμβάνεται¹³¹.

Αντίθετα, επίκεντρο των προπαρασκευαστικών εργασιών αποτέλεσε η διασφάλιση των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η τελική διατύπωση προνόησε για το σεβασμό των «φιλοσοφικών πεποιθήσεων» ωστόσο διαφάνηκε έντονα η πρόθεση της Επιτροπής των Υπουργών για κατοχύρωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των γονέων στην εκπαίδευση των τέκνων τους. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι το περιεχόμενο των φιλοσοφικών πεποιθήσεων δε διαφωτίζεται με σαφήνεια στις προπαρασκευαστικές εργασίες. Οι φιλοσοφικές πεποιθήσεις οριοθετούνται εν μέρει

¹²⁹ Κτιστάκης Γ., ο.π., σελ.199επ.

¹³⁰ Απόφαση Costello –Roberts της 25^{ης} Μαρτίου 1993 παρ.27

¹³¹ Απόφαση Martins Casimiro et Cerveira Ferreira κατά Λουξεμβούργου της 27^{ης} Απριλίου 1999 (αρ. προσφυγής 44888/1998) επί του παραδεκτού

και με βάση την μη ταύτισή τους με τις αντίστοιχες θρησκευτικές. Εντάσσονται μάλιστα αόριστα στο πεδίο της συνείδησης. Δεν προκύπτει όμως αν θα πρέπει να προστατεύονται ως φιλοσοφικές πεποιθήσεις οι ιδιορρυθμίες ή εκκεντρικότητες των γονέων.

Το ΕΔΔΑ έχει επισημάνει, ότι ανάγεται στο εθνικό περιθώριο εκτίμησης, που αναγνωρίζεται στα κράτη κατ' άρθρο 2 του πρώτου Πρωτοκόλλου να αποφασίσουν, εάν θα εισαγάγουν το μάθημα των θρησκευτικών στα δημόσια σχολεία και, εάν ναι, ποίο ειδικότερο σύστημα θα υιοθετήσουν. Ο μόνος περιορισμός ο οποίος πρέπει να γίνει σεβαστός στο παρόν πεδίο, είναι η απαγόρευση του προσηλυτισμού¹³². Το κράτος δεν υποχρεούται να αποσύρει κάθε μάθημα θρησκευτικών που είναι ήδη ενταγμένο στο σχολικό πρόγραμμα και διδάσκεται κατά τρόπο αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό. Ούτε όμως υποχρεούται να οργανώσει το μάθημα των θρησκευτικών, το οποίο αντιπαρατίθεται από το μάθημα της θρησκευσιολογίας, για όλες τις πιθανές θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων, αρκεί να αναγνωρίζεται το δικαίωμα απαλλαγής σε περίπτωση κατηχητισμού¹³³. Ο ορισμός και η διαρρύθμιση του προγράμματος σπουδών ανήκουν καταρχήν στην αρμοδιότητα των συμβαλλόμενων κρατών¹³⁴. Είναι ένα ζήτημα κατά κύριο λόγο σκοπιμότητας ως προς το οποίο αναγνωρίζεται στα κράτη ένα περιθώριο εκτίμησης. Απαγορεύεται τα κράτη να ακολουθούν ένα σκοπό υποταγής των παιδιών σε μια θεωρία που να μπορεί να θεωρηθεί ως μη σεβόμενη τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων. Εδώ βρίσκεται το όριο που δεν πρέπει να ξεπερνιέται¹³⁵. Η εφαρμογή πειθαρχικών ποινών συνιστά ένα από τα μέσα δια των οποίων το σχολείο προσπαθεί να επιτύχει το στόχο για τον οποίο δημιουργήθηκε. Μεταξύ των στόχων αυτών είναι η ανάπτυξη και η τελειοποίηση του χαρακτήρα και του πνεύματος των μαθητών¹³⁶.

Το ΕΔΔΑ θυμίζει ότι το άρθρο 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου επιβάλλει στο κράτος εντός του συνόλου του προγράμματος της δημόσιας εκπαίδευσης, το σεβασμό των πεποιθήσεων των γονέων τόσο των θρησκευτικών όσο και των φιλοσοφικών. Αυτή η υποχρέωση είναι ευρείας έκτασης, διότι εφαρμόζεται

¹³² Βλ. Grzelak κατά Πολωνίας της 15^{ης} Ιουνίου του 2010, Kjeldsen, Busk, Madsen και Pedersen κατά Δανίας της 7.12.1976 παρ. 53, σειρά A No 23

¹³³ Κτιστάκης Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σελ.219επ

¹³⁴ Βλ. απόφαση Βαλσάμης κατά Ελλάδας, της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1996, σκέψη 28.

¹³⁵ Βλ. απόφαση Kjeldsen, Busk και Madsen Pedersen κατά Δανίας, της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1976, σκέψη, και απόφαση Βαλσάμης κατά Ελλάδας.

¹³⁶ Βλ. απόφαση Βαλσάμης κατά Ελλάδας.

για το περιεχόμενο της εκπαίδευσης και για τον τρόπο με τον οποίο παρέχεται καθώς επίσης και για την άσκηση του συνόλου των λειτουργιών που αναλαμβάνεται από το κράτος. Το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι αν και πρέπει μερικές φορές να υποταχθούν τα ατομικά σε αυτά της ολότητας η Δημοκρατία δεν αναλύεται πάνω στη συνεχή υπεροχή των δικαιωμάτων της πλειοψηφίας. Επιβάλλει μια ισορροπία που εξασφαλίζει στις μειονότητες μια δίκαιη μεταχείριση και που αποφεύγει κατάχρηση της δεσπόζουσας θέσης¹³⁷.

4.2.3. Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΙΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου θεσπίζεται ένα σύστημα δικαστικής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων με τη σύσταση ενός δικαστηρίου αμερόληπτου και ανεξάρτητου που θα εξασφαλίζει μια δίκαιη δίκη και θα εξετάζει εντός εύλογης προθεσμίας μια αστική ή ποινική υπόθεση¹³⁸. Η Ελλάδα αναγνώρισε την υποχρεωτική δικαιοδοσία του ΕΔΔΑ στις 30 Ιανουαρίου 1979 και το δικαίωμα της ατομικής προσφυγής στις 20 Νοεμβρίου 1985¹³⁹.

Ο ρόλος του διεθνούς αυτού δικαστηρίου είναι πολύ σημαντικός για την εξασφάλιση της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αφού είναι επιφορτισμένο με την διασφάλιση του σεβασμού των υποχρεώσεων των κρατών-μελών που απορρέουν από την Σύμβαση. Πρόκειται για τον πρώτο σε διεθνές επίπεδο δικαστικό μηχανισμό προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Υφίσταται εν προκειμένω δυνατότητα τόσο διακρατικής όσο και ατομικής προσφυγής, μετά την εξάντληση των εσωτερικών ένδικων μέσων. Η Επιτροπή Υπουργών επιμελείται της

¹³⁷ Βλ. απόφαση Young, James και Webster της 13^{ης} Αυγούστου 1981.

¹³⁸ Οι δικαστές μετέχουν στο Δικαστήριο με την ατομική τους ιδιότητα και δεν εκπροσωπούν κανένα κράτος. Ο χειρισμός των υποθέσεων από το Δικαστήριο γίνεται με τη συνδρομή της Γραμματείας η οποία αποτελείται κυρίως από νομικούς προερχόμενους από τα κράτη-μέλη (αναφερόμενοι και ως «εισηγητές»). Οι εισηγητές είναι τελείως ανεξάρτητοι από τη χώρα προέλευσής τους και δεν εκπροσωπούν ούτε τους προσφεύγοντες ούτε τα κράτη. Βλ. περισσότερα για τον τρόπο λειτουργίας του σε Βλ. Μαγγανά Α. και Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Αποφάσεις και πρακτική του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου σελ.20επ. Για το 11^ο πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ που δημιούργησε έναν ενιαίο δικαιοδοτικό μηχανισμό βλ. Χρυσόγονου Κ, Η ενσωμάτωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σελ.345επ

¹³⁹ Βλ. Σ. Κουτνατζή, κεφάλαιο 8^ο με τίτλο «The reception process in Greece and Turkey» που εμπεριέχεται στο συλλογικό τόμο των Keller H and Sweet A.S., A Europe of Rights, The impact of the ECHR on national legal systems, σελ.454

πιστής εφαρμογής και εκτελέσεως των αποφάσεων του ΕΔΔΑ εκ μέρων των κρατών-μελών.

Οι αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου αρχικά αφορούσαν κυρίως παραβιάσεις των δικαιωμάτων των μειονοτήτων, του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και των περιουσιακών δικαιωμάτων. Σήμερα, το μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών υποθέσεων αφορά σε παραβιάσεις του άρθρου 6 ΕΣΔΑ (χρηστή απονομή της δικαιοσύνης και ιδίως την εύλογη διάρκεια της) και του άρθρ.1 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου αυτής (που αφορά την προστασία της ιδιοκτησίας)¹⁴⁰.

Οι αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου αποτελούν ένα απαραίτητο εργαλείο για την προσέγγιση και ερμηνεία της Σύμβασης¹⁴¹.

4.2.3.1. ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΔΔΑ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 9 ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Στην ενότητα αυτή θα γίνει λόγος για τις πιο σημαντικές¹⁴² αποφάσεις των δικαιοδοτικών οργάνων (της Επιτροπής και του Δικαστηρίου) που εφάρμοσαν το άρθρ.9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και έδωσαν τις κατευθυντήριες¹⁴³ οδηγίες για την ερμηνεία του. Έτσι θα αναφέρουμε ενδεικτικά παλαιές υποθέσεις που αφορούν την εξωτερική διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας, η οποία υπόκειται σε νόμιμους και θεμιτούς περιορισμούς, όπως την Υπόθεση X κατά Ηνωμένου Βασιλείου με θέμα τη μείωση ωραρίου δασκάλου κατόπιν διαπραγματεύσεων με εργοδότη του λόγω εκπλήρωσης των θρησκευτικών του καθηκόντων, και την Υπόθεση Kalac κατά Τουρκίας με θέμα την υποχρεωτική συνταξιοδότηση αξιωματικού που δε συνιστά παρέμβαση στα δικαιώματα του άρθρ.9, αφού η αιτία αυτής της παρέμβασης δεν ήταν ο τρόπος εκδήλωσης των

¹⁴⁰ Βλ. Μαγγανά Α. και Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Αποφάσεις και πρακτική του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου σελ.20επ. Επίσης βλ. συγκεντρωτικά στατιστικά δεδομένα των ελληνικών υποθέσεων που απασχόλησαν το ΕΔΔΑ και σε Κουντατζή Σ., κεφάλαιο 8^ο με τίτλο «The reception process in Greece and Turkey» που εμπεριέχεται στο συλλογικό τόμο των Keller H and Sweet A.S., A Europe of Rights, The impact of the ECHR on national legal systems, σελ.473επ.

¹⁴¹ Βλ. Μαγγανά Α. και Καρατζά Λ., ο.π., σελ.20.

¹⁴² Κρίνονται σημαντικές με βάση την αναφορά και το σχολιασμό τους στα διάφορα συγγράμματα και τα άρθρα νομομαθών και καθηγητών Πανεπιστημίου που έχουν εντυπώσει στο θέμα της θρησκευτικής ελευθερίας.

¹⁴³ Βλ. Evans M., Religious liberty and international law in Europe, σελ.282επ.

θρησκευτικών πεποιθήσεων του. Δε θα παραλειφθεί η Υπόθεση Darby κατά Σουηδίας που είναι σημαντική, διότι αναγνωρίστηκε η αρνητική θρησκευτική ελευθερία καθώς και η Υπόθεση των Buscarini κλπ κατά Σαν Μαρίνο, που κρίθηκε ότι η υποχρεωτική θρησκευτική ορκοδοσία συνιστά παραβίαση της ΕΣΔΑ.

Παράλληλα αξίζει να σημειωθεί ότι στην ερμηνεία της ΕΣΔΑ συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό και οι ελληνικές προσφυγές¹⁴⁴. Αυτές είναι: η Υπόθεση Κοκκινάκης και Υπόθεση Λαρίσης (προσηλυτισμός), Υπόθεση Μανουσάκης (ευκτήριοι οίκοι), Υπόθεση Καθολική Εκκλησία Χανίων (νομική προσωπικότητα και ιδιότητα διαδίκου, διάκριση σχέση με τις άλλες θρησκευτικές ενώσεις), Υπόθεση Σερίφ κατά Ελλάδας (διορισμός Μουφτή από την Κυβέρνηση) και η Υπόθεση Θλιμμένος κατά Ελλάδος (Η απόφαση αυτή είναι σημαντική γιατί προβάλλει μια σημαντική διάσταση του ζητήματος των αντιρρησιών συνείδησης).

Τέλος, θα αναφερθεί και πρόσφατη νομολογία του ΕΔΔΑ όχι μόνο η πάγια όπως η Υπόθεση Hassan et Tchaouch κατά Βουλγαρίας (όμοια με Υπόθεση Σερίφ, επέμβαση στην εσωτερική οργάνωση της μουσουλμανικής μειονότητας και στη θρησκευτική ελευθερία των μελών της) και η Υπόθεση Francesco Sessa κατά Ιταλίας (άρνηση να αναβάλει προγραμματισμένη ακρόαση/ δικάσιμο σε εβραϊκή αργία - καμία παραβίαση της ΕΣΔΑ), αλλά και νομολογία με νέα θεματολογία που αφορά στα θρησκευτικά σύμβολα όπως η Υπόθεση Dahlab κατά Ελβετίας (απαγόρευση δασκάλας να φέρει τη μαντίλα στο σχολείο) και η Υπόθεση Leyla Şahin κατά Τουρκίας (απαγόρευση φοιτήτριας να φέρει το τσαντόρ στα πανεπιστήμια). Επιπροσθέτως, δε θα παραλειφθεί και η Υπόθεση Bayatyan κατά Αρμενίας αφού το ΕΔΔΑ για πρώτη φορά αναγνωρίζει ρητά την δικαίωμα αντίρρησης στη στρατιωτική θητεία για λόγους συνείδησης, την οποία ακολούθησε η Υπόθεση Savda κατά Τουρκίας (αντιρρησίες συνείδησης). Στην πρόσφατη νομολογία που παραθέτουμε περιλαμβάνονται και ελληνικές υποθέσεις όπως η Υπόθεση Βέργου κατά Ελλάδος (άρνηση τροποποίησης χωροταξικού σχεδίου προκειμένου να καταστεί δυνατή η ανέγερση ευκτήριου οίκου παλαιοημερολογιτών δε συνιστά καμία παραβίαση της ΕΣΔΑ), η Υπόθεση Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδας (σημειωτέον το ΕΔΔΑ αναγνώρισε

¹⁴⁴ Ενδεικτικά, η Υπόθεση Κοκκινάκης και Υπόθεση Λαρίσης που αφορούν το ζήτημα του προσηλυτισμού, Υπόθεση Μανουσάκης, Υπόθεση Πεντίδης και Υπόθεση Τσαβαχίδης σχετικά με το ζήτημα ίδρυσης ναών, Υπόθεση Τσιρλής και Κουλούμπας σχετικά με την αναγνώριση ως θρησκείας της θρησκείας των Μαρτύρων του Ιεχωβά βλ. κείμενο του Κτιστάκι Γ. «Η ευρωπαϊκή προστασία της θρησκευτικής ετερότητας» που εμπεριέχεται στο συλλογικό τόμο του Χριστόπουλου Δ., Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα σελ. 229επ.

για πρώτη φορά το δικαίωμα της μη γνωστοποίησης ακόμα και αποφαιτικά της θρησκείας- όρκος στα δικαστήρια) την οποία ακολούθησε η Υπόθεση Δημητράς (θρησκευτικός όρκος). Ειδικότερα:

I. Παλαιές υποθέσεις έδωσαν τις κατευθυντήριες οδηγίες για την ερμηνεία της ΕΣΔΑ:

- Υπόθεση X κατά Ηνωμένου Βασιλείου (αρ. προσφυγής 8160/78)¹⁴⁵ :

Ο προσφεύγων ήταν δάσκαλος και επιθυμούσε να προσεύχεται μαζί με τους υπόλοιπους πιστούς στο μουσουλμανικό τέμενος της περιοχής του κάθε Παρασκευή απόγευμα. Ζήτησε ειδική άδεια η οποία δεν του παραχωρήθηκε γεγονός που τον ανάγκασε να επαναδιαπραγματευθεί τους όρους εργασίας του προκειμένου να εργάζεται με μειωμένο ωράριο για να έχει ελεύθερο το απόγευμα της Παρασκευής για να προσεύχεται. Ο προσφεύγων διαμαρτυρήθηκε για προσβολή του δικαιώματος εκδήλωσης της θρησκείας του. Η Επιτροπή έκρινε ότι το αποτέλεσμα της εν λόγω διαπραγμάτευσης δηλ. το γεγονός του μειωμένου ωραρίου, και συνεπώς της μειωμένης αμοιβής που θα επηρέαζε ενδεχομένως το συνταξιοδοτικό του δικαίωμα και την επαγγελματική του εξέλιξη ουδόλως περιόρισε το *forum externum* της θρησκευτικής του ελευθερίας (και συγκεκριμένα την πρακτική) και με το επιχείρημα ότι ο ίδιος είχε δεχθεί χωρίς επιφυλάξεις τους όρους εργασίας στο σχολείο απέρριψε την προσφυγή του.

- Υπόθεση Kalac κατά Τουρκίας (αρ. προσφυγής 20704/92 και απόφαση της 1^{ης} Ιουλίου 1997)¹⁴⁶

Θεμιτός ο περιορισμός των πολιτικών δικαιωμάτων όταν κάποιος υπάγεται στο σύστημα της στρατιωτικής πειθαρχίας. Η υποχρεωτική συνταξιοδότηση αξιωματικού δε συνιστά παρέμβαση στα δικαιώματα του άρθρ.9, εφόσον η αιτία αυτής της παρέμβασης δεν ήταν ο τρόπος εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων του. Ειδικότερα:

¹⁴⁵ Κτιστάκης Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σελ.86-87 και Evans M., Religious liberty and international law in Europe σελ.301επ

¹⁴⁶ Μαγγανάς Α. και Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Αποφάσεις και πρακτική του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου σελ.228επ. και Σαρμάς Ι., Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής, σελ.339επ.

Ο προσφεύγων ήταν δικαστής στην πολεμική αεροπορία της Τουρκίας, και συγκεκριμένα Συνταγματάρχης και Διευθυντής του Γραφείου Δικαστικών Υποθέσεων του Συντάγματος. Το Ανώτατο Στρατιωτικό Συμβούλιο της Τουρκίας αποφάσισε την υποχρεωτική συνταξιοδότησή του για απειθαρχία και ανάρμοστη συμπεριφορά λαμβάνοντας υπόψη τη συμπεριφορά του που έδειχνε ότι έχει προσχωρήσει στις παράνομες ιδέες των «αντεγκριστών μουσουλμάνων». Ο προσφεύγων ενώπιον της Επιτροπής και του Δικαστηρίου υποστήριξε ότι εκδιώχθηκε από τη θέση του λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων και επομένως παραβιάστηκε το άρθρ.9. Η Επιτροπή έκρινε ομόφωνα ότι η ευχέρεια που παρείχε η νομοθεσία στη στρατιωτική διοίκηση για απόλυση στρατιωτικού δικαστή με την κατηγορία της υιοθέτησης θρησκευτικών αντιλήψεων αντίθετων στο κοσμικό τουρκικό κράτος ήταν ιδιαίτερα ευρεία, αντίκειτο στην προϋπόθεση της πρόβλεψης από το νόμο και παραβίαζε το δικαίωμά του στη θρησκευτική ελευθερία. Αντίθετα το Δικαστήριο- αφού τόνισε ότι τα άτομα που εκδηλώνουν την πίστη τους πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους και τις ιδιαίτερες συνθήκες στις οποίες βρίσκονται- έκρινε ότι η απόλυση δεν ισοδυναμούσε με επέμβαση στο δικαίωμα εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων του προσφεύγοντος, αφού δεν αμφισβητήθηκε ούτε αποδείχθηκε ότι παρεμποδίστηκε ο αιτών στην εκτέλεση των θρησκευτικών του καθηκόντων και επιπλέον επειδή η απόφαση με την οποία επιβλήθηκε η υποχρεωτική συνταξιοδότησή του δε βασίστηκε στις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή στον τρόπο εκδήλωσής τους αλλά στις δραστηριότητές του οι οποίες προσέβαλαν τη στρατιωτική πειθαρχία και την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Επομένως δεν παραβιάστηκε το άρθρ.9 ΕΣΔΑ.

- Υπόθεση Darby¹⁴⁷ κατά Σουηδίας (αρ. προσφυγής 11581/1985 και απόφαση της 23^{ης} Οκτωβρίου 1990):

Το Δικαστήριο έκρινε ότι παραβιάστηκε το άρθρ.1 του πρώτου πρωτοκόλλου σε συνδυασμό με το άρθρ.14 ΕΣΔΑ. Αν και φαίνεται άσχετη με το θέμα της θρησκευτικής ελευθερίας, η απόφαση αυτή είναι σημαντική διότι έγινε λόγος για την αρνητική θρησκευτική ελευθερία. Ειδικότερα, ο προσφεύγων, που ήταν Φιλανδός και εργαζόταν αλλά δε διέμενε στη Σουηδία, υποχρεώθηκε να πληρώσει ειδικό φόρο

¹⁴⁷ Βλ. Evans M., Religious liberty and international law in Europe σελ.296 και Κτιστάκι Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σελ.77

για την ενίσχυση της Λουθηρανικής Εκκλησίας που είναι η επίσημη θρησκεία της Σουηδίας, της οποίας δεν ήταν μέλος. Τονίστηκε ότι το άρθρ.9§1 προστατεύει κάθε άτομο επιβαλλομένης άμεσης συμμετοχής σε θρησκευτικές δραστηριότητες παρά τη θέλησή του και χωρίς να είναι μέλος της θρησκευτικής κοινότητας που τις πραγματοποιεί. Η Επιτροπή επεσήμανε ότι η υποχρέωση που του επιβλήθηκε αντίκειται στην αρνητική θρησκευτική ελευθερία με το επιχείρημα ότι δεν ανήκε στην εκκλησία αυτή. Το Δικαστήριο λαμβάνοντας υπόψη ότι οι κάτοικοι Σουηδίας που δεν ήταν μέλη της Εκκλησίας μπορούσαν να απαλλαγούν από τον ειδικό αυτόν φόρο ενώ κάτι τέτοιο δεν προβλεπόταν για τους εκεί μη διαμένοντες, έκρινε ότι υπήρξε διάκριση λόγω θρησκείας στην απόλαυση του δικαιώματος στην περιουσία και δεν έλεγξε περαιτέρω τυχόν παραβίαση του άρθρ.9 ή σε συνδυασμό με το άρθρ.14.

- Υπόθεση των Buscarini κλπ κατά Σαν Μαρίνο¹⁴⁸ (αρ. προσφυγής 24645/1994 και απόφαση της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1999):

Υποχρέωση των μελών του Κοινοβουλίου να δώσουν θρησκευτικό όρκο- παραβίαση της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα:

Οι Buscarini, Balda και Manzaroli εξελέγησαν το 1993 βουλευτές του Σαν Μαρίνο. Προκειμένου όμως να ασκήσουν τα καθήκοντά τους έπρεπε να δώσουν όρκο. Ενώ κατόπιν αιτήματός τους που έγινε δεκτό από την Ύπατη Αρμοστεία που ασκούσε την Προεδρία της Κυβέρνησης ορκίστηκαν σύμφωνα με τον εκλογικό νόμο του 1958, ο οποίος δεν είχε καμία αναφορά σε θρησκευτικά κείμενα- σε αντίθεση με το διάταγμα του 1909 που είχε αναφορά στο Άγιο Ευαγγέλιο- στη συνέχεια, ένα μήνα μετά, το Μέγα Συμβούλιο τους ενημέρωσε πως θα έχαναν τη βουλευτική τους ιδιότητα αν δεν έδιναν όρκο θρησκευτικό. Οι προσφεύγοντες παραπονέθηκαν στο ΕΔΔΑ ότι παραβιάστηκε η θρησκευτική τους ελευθερία αφού εξαναγκάστηκαν να δώσουν όρκο κατ' αυτόν τον τύπο. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι ο εν λόγω περιορισμός είναι ασυμβίβαστος με βάση το κριτήριο της αναγκαιότητας. Το γεγονός ότι επιβλήθηκε στους αιτούντες να δώσουν όρκο στα Ευαγγέλια ισοδυναμεί με την υποχρέωση για τους βουλευτές να δηλώσουν ότι ανήκουν σε μια θρησκεία, ασυμβίβαστο με το άρθρ.9 ΕΣΔΑ. Εξάλλου, όπως επεσήμανε η Επιτροπή, φαίνεται αντιφατικό το να

¹⁴⁸ βλ. έγγραφο του ΕΔΔΑ «50 years facts and figures» σελ.9 σε www.echr.eu και Μαγγανά Α. και Καρατζά Λ., ο.π., σελ.225, Κτιστάκι Γ., ο.π., σελ.74επ.

υπαχθεί η άσκηση ενός λειτουργήματος που υποτίθεται ότι στοχεύει στο να εκπροσωπηθούν στο Κοινοβούλιο οι διάφορες τάσεις και απόψεις, στον όρο να ανήκει ο βουλευτής σε μια συγκεκριμένη και προσδιορισμένη θεώρηση του κόσμου. Η υπόθεση αυτή είναι σημαντική, διότι ουσιαστικά κατοχυρώνει την αρνητική θρησκευτική ελευθερία, διευρύνει δηλ. την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας.

II. Παλαιές ελληνικές υποθέσεις έδωσαν τις κατευθυντήριες οδηγίες για την ερμηνεία της ΕΣΔΑ:

- Υπόθεση Κοκκινάκης κατά Ελλάδα¹⁴⁹ (αρ. προσφυγής 14307/1988 και απόφαση της 25^{ης} Μαΐου 1993):

Καταδίκη για προσηλυτισμό– παραβίαση της ΕΣΔΑ.

Ο προσφύγων ήταν μάρτυρας του Ιεχωβά. Μαζί με την γυναίκα του είχαν εισέλθει με εμμονή και πίεση στο σπίτι μιας γυναίκας, που ήταν σύζυγος ψάλτη, και είχαν αρχίσει να της διαβάζουν από τις Γραφές που τις ερμήνευαν με τον τρόπο τους, επιχειρώντας με καίριες και επιδέξιες εξηγήσεις να μεταβάλλουν το περιεχόμενο της θρησκευτικής συνείδησης ως ορθόδοξης χριστιανής. Ο Κοκκινάκης, αφού βρέθηκε ένοχος προσηλυτισμού από τα ελληνικά δικαστήρια – μάλιστα είχε συλληφθεί πάνω από 60 φορές για προσηλυτισμό- προέβαλε ότι παραβιάστηκε η θρησκευτική του ελευθερία. Το Δικαστήριο με την απόφασή του που ήταν η πρώτη ουσιαστικά στην οποία προσέγγισε το θέμα της ελευθερίας εκδήλωσης της θρησκείας, αναγνώρισε το δικαίωμα στη θρησκευτική προπαγάνδα. Παρατηρεί όμως ότι σε μια δημοκρατική κοινωνία όπου συνυπάρχουν πολλές θρησκείες μπορεί να αποδεικνύεται αναγκαίο να συνοδεύεται η ελευθερία αυτή από περιορισμούς κατάλληλους για το συμβιβασμό των συμφερόντων που πρεσβεύουν διάφορες ομάδες και για τη διασφάλιση των πεποιθήσεων του καθένα. Τελικά, δέχθηκε την προσφυγή και καταδίκασε την Ελλάδα λόγω έλλειψης ειδικής και εμπεριστατωμένης αιτιολογίας δηλ. επειδή τα ελληνικά δικαστήρια περιορίστηκαν στο να διαπιστώσουν απλά και μόνο ότι παραβίασε το νόμο περί προσηλυτισμού (Α.Ν. 1363/1938) χωρίς να προσδιορίζουν το σημείο στο

¹⁴⁹ βλ. έγγραφο του ΕΔΔΑ «50 years facts and figures» σελ.9, Press country profile: Greece (ενημερωμένο μέχρι το Γενάρη 2013), διαθέσιμο στο επίσημο site του Συμβουλίου της Ευρώπης (<http://www.echr.coe.int>), και Μαγγανά Α. και Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Αποφάσεις και πρακτική του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου σελ.235επ. Για τη σημασία αλλά και την προβληματική νομική θεμελίωση της απόφασης βλ. Σαρμά Ι., Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής, σελ.348επ

οποίο προσπάθησε να μεταπείσει άλλους με απατηλά μέσα με αποτέλεσμα να μην καταδειχθεί ότι η καταδίκη του Κοκκινάκη ήταν δικαιολογημένη in concreto από μια επιτακτική κοινωνική ανάγκη.

- Υπόθεση Μανουσάκης κατά Ελλάδας (αρ. προσφυγής 18748/1991 και απόφαση της 26^{ης} Σεπτεμβρίου 1996)¹⁵⁰:

Παρατηρήθηκε δυστροπία της ελληνικής διοίκησης να χορηγεί άδειες ίδρυσης ευκτήριων οίκων. Η δίωξη και καταδίκη τους αποτελεί παραβίαση της ΕΣΔΑ, επειδή δεν είχαν την απαιτούμενη άδεια της Επισκοπής. Ειδικότερα:

Οι προσφεύγοντες Μάρτυρες του Ιεχωβά, καταδικάστηκαν από το δευτεροβάθμιο δικαστήριο και τον Άρειο Πάγο, διότι διαμόρφωσαν και χρησιμοποίησαν έναν οίκο προσευχής ως οίκο συναντήσεων και θρησκευτικών τελετών ενός δόγματος χωρίς την άδεια των εκκλησιαστικών αρχών και του Υπουργού. Αρκετό διάστημα όμως πριν τους παραπέμψει ο εισαγγελέας στη δικαιοσύνη, είχαν υποβάλει αίτηση στον αρμόδιο Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, ο οποίος απάντησε πέντε φορές ότι δεν είχε στη διάθεσή του όλες τις αναγκαίες πληροφορίες. Ενώ εκκρεμούσε η απάντηση του υπουργού, οι προσφεύγοντες λειτούργησαν τον ευκτήριο οίκο. Το Δικαστήριο, αφού δέχθηκε ότι τα κράτη έχουν εξουσία να ελέγχουν αν ένα κίνημα ή οργάνωση επιδιώκουν στόχους επιβλαβείς για το γενικό πληθυσμό υπό το πρόσχημα των θρησκευτικών δραστηριοτήτων, διαπίστωσε ότι οι μάρτυρες του Ιεχωβά πληρούν τους όρους της αναγνωρισμένης θρησκείας. Έκρινε ότι κάτω από αυτές τις συνθήκες η Ελληνική Κυβέρνηση δε μπόρεσε να αιτιολογήσει την καταδίκη των αιτούντων από το γεγονός ότι δεν εκπλήρωσαν μια τυπική διαδικασία που προβλέπει ο νόμος και ότι η ποινική καταδίκη τους, δεν θεωρείται αντίστοιχη του επιδιωκόμενου σκοπού (προστασία της δημόσιας τάξης) και συνεπώς παραβίασε άμεσα τη θρησκευτική τους ελευθερία..

¹⁵⁰ Μαγγανάς Α. και Καρατζά Λ., ο.π. σελ.231επ. Για την προβληματικότητα της εν λόγω απόφασης βλ. Σαρμά Ι., ο.π., δελ.351επ.

- Υπόθεση Καθολική Εκκλησία Χανίων κατά Ελλάδα¹⁵¹ (αρ. προσφυγής 25528/94 και απόφαση της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1997):

Η πρόκληση μικρής ζημίας στο περιτοίχισμα της Καθολικής Εκκλησίας «Της Παναγίας», που βρίσκεται στα Χανιά Κρήτης από γείτονες οδήγησε την τελευταία να ασκήσει αγωγή κυριότητας και αποζημίωσης. Παρόλο που η ελληνική διοίκηση δεν είχε αμφισβητήσει την νομική προσωπικότητα της Εκκλησίας της Ελλάδας επί χρόνια, τα δικαστήρια έκριναν ότι Καθολική Εκκλησία δεν είχε νομική προσωπικότητα και επομένως δε μπορούσε να προσφύγει στη δικαιοσύνη. Η «Καθολική Εκκλησία Της Παναγίας», προσέφυγε κατά της Ελλάδος. Η προσφεύγουσα επικαλέστηκε τα άρθρα 6§1, 9 και 14 ΕΣΔΑ καθώς και του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου αυτής.

Η Επιτροπή έκρινε¹⁵² παραδεκτούς τους ισχυρισμούς εκείνους σύμφωνα με τους οποίους η απόρριψη των προσφυγών της Καθολικής Εκκλησίας από τα ελληνικά δικαστήρια με την αιτιολογία ότι δεν είχε τη απαραίτητη νομική προσωπικότητα για να είναι διάδικος, αποτελεί διάκριση στο δικαίωμα της εκκλησίας για σεβασμό της θρησκευτικής ελευθερίας, στο δικαίωμά της να έχει πρόσβαση στα δικαστήρια και στο δικαίωμά της για σεβασμό της περιουσίας της. Το Δικαστήριο έκανε δεκτή την προσφυγή κρίνοντας μεταξύ άλλων ότι η αμφισβήτηση της νομικής προσωπικότητας της Καθολικής Εκκλησίας ήταν απροσδόκητη και έτσι παραβιάστηκε η αρχή της ασφάλειας του δικαίου και ότι δεν προτάθηκε καμία αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία που να δικαιολογεί τη διαφορετική αντιμετώπιση που απολάμβαναν η Ορθόδοξη Εκκλησία και η Ισραηλιτική Κοινότητα ως ν.π.δ.δ. σε σχέση με την Καθολική Εκκλησία.

¹⁵¹ <http://hudoc.echr.coe.int>

¹⁵² Πιο συγκεκριμένα, η Επιτροπή κλήθηκε να αποφανθεί για τα ακόλουθα ερωτήματα: α) αν υπάρχει παραβίαση του άρθρου 9 ΕΣΔΑ, β) αν υπάρχει παραβίαση του άρθρου 9 ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με το άρθρο ΕΣΔΑ γ) αν υπάρχει παραβίαση του άρθρου 6 § 1 ΕΣΔΑ μεμονωμένα και σε συνδυασμό με το 14 ΕΣΔΑ και δ) αν υπάρχει παραβίαση του άρθρου 1 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου μεμονωμένα και σε συνδυασμό με το 14 ΕΣΔΑ. Εμείς περιοριστήκαμε να αναφερθούμε μόνο στο σκέλος της απόφασης που αφορά το 9 ΕΣΔΑ (ή και σε συνδυασμό με το άρθρ. 14) λόγω του αντικειμένου και της περιορισμένης έκτασης της εργασίας.

- Υπόθεση Σεριφ κατά Ελλάδα¹⁵³ (αρ. προσφυγής 38178/97 και απόφαση του Δικαστηρίου της 14^{ης} Δεκεμβρίου 1999):

Η παρέμβαση της Ελλάδας στο διορισμό Μουφτή της Θράκης μέσω της καταδίκης ενός από τους δύο υποψηφίους για αντιποίηση του έργου λειτουργού γνωστής θρησκείας κρίθηκε αδικαιολόγητη από το ΕΔΔΑ και αποτέλεσε παραβίαση του άρθρου 9 ΕΣΔΑ, εφόσον η Ελλάδα δεν κατάφερε να αποδείξει ότι η παρέμβασή της ήταν αναγκαία προς αποφυγή εντάσεων. Το Δικαστήριο τόνισε ότι το να τιμωρηθεί κάποιος με τον ισχυρισμό ότι ενήργησε ως θρησκευτικός ηγέτης μιας ομάδας που τον ακολουθούσε με τη θέλησή της δε συμβιβάζεται με τις απαιτήσεις του θρησκευτικού πλουραλισμού σε μια δημοκρατική κοινωνία. Εξάλλου, ο ρόλος των πολιτειακών αρχών δε συνίσταται στο να εξαφανίσουν την αιτία των εντάσεων που προκύπτουν από τη διαίρεση μιας θρησκευτικής κοινότητας εξοβελίζοντας τον πλουραλισμό αλλά να επιβλέπουν ώστε οι αντίπαλες ομάδες να ανέχονται η μία την άλλη.

- Υπόθεση Θλιμμένος κατά Ελλάδος¹⁵⁴, (αρ. προσφυγής 34369/97 και απόφαση της 6^{ης} Απριλίου 2000):

Η απόφαση αυτή είναι σημαντική γιατί προβάλλει μια σημαντική διάσταση του ζητήματος των αντιρρησιών συνείδησης. Ο προσφεύγων ήταν Μάρτυρας του Ιεχωβά και είχε καταδικαστεί από τα στρατιωτικά δικαστήρια για άρνηση κατάταξης του στο στρατό για λόγους θρησκευτικής συνείδησης. Αντιμετώπισε όμως την άρνηση του Σώματος των Ορκωτών Λογιστών να τον εγγράψουν στους καταλόγους τους, παρόλο που πέτυχε στις σχετικές εξετάσεις, γιατί το ποινικό του μητρώο έφερε αυτήν την καταδίκη. Η Επιτροπή σημείωσε διάκριση στην απόλαυση δικαιώματος εκδήλωσης του θρησκευτικού του συναισθήματος. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι ο αποκλεισμός Μάρτυρα του Ιεχωβά από το επάγγελμα λόγω καταδίκης του η οποία οφειλόταν στην στρατολόγηση του συνιστά παραβίαση της ΕΣΔΑ.

¹⁵³ Μαγγανάς Α. και Καρατζά Λ., ο.π., σελ.221

¹⁵⁴ βλ. έγγραφο του ΕΔΔΑ «50 years facts and figures» σελ.9, σε www.echr.eu

- Υπόθεση Λαρίσης και λοιποί κατά Ελλάδα¹⁵⁵, (αρ. προσφυγών 23372/94, 26377/94 και 26378/94 και απόφαση της 24^{ης} Φεβρουαρίου 1998)

Οι τρεις προσφεύγοντες ήταν αξιωματικοί της Πολεμικής Αεροπορίας και πιστοί της Εκκλησίας της Πεντηκοστής. Καταδικάστηκαν από τον Άρειο Πάγο για προσηλυτισμό σε βάρος πιστών (σημηνιτών και πολιτών) της επικρατούσας θρησκείας. Το ΕΔΔΑ έκρινε εκ νέου ότι ο περιορισμός στη θρησκευτική ελευθερία προβλέπεται από το νόμο αλλά παραβιάζεται η αρχή της αναλογικότητας όσον αφορά στις καταδίκες των προσφευγόντων για προσηλυτισμό πολιτών και όχι σημηνιτών και καταδίκασε την Ελλάδα για παραβίαση του άρθρου 9.

III. Πρόσφατη νομολογία:

- Υπόθεση Hassan et Tchaouch κατά Βουλγαρίας¹⁵⁶, (αρ. προσφυγής 30985/96 και απόφαση της 26^{ης} Οκτωβρίου 2000)

Σύμφωνα με τη βουλγαρική νομοθεσία μια μειονότητα αποκτούσε νομική προσωπικότητα μόνο έπειτα από έγκριση του καταστατικού της από το Υπουργικό Συμβούλιο και η εγγραφή της ηγεσίας της στην αρμόδια διεύθυνση θρησκευτικών υποθέσεων του Υπουργικού Συμβουλίου, η οποία μπορούσε ένα έχει απεριόριστη ευχέρεια να επιλέγει τις ηγεσίες των θρησκευτικών μειονοτήτων.

Στην εν λόγω υπόθεση η αρμόδια διεύθυνση θρησκευτικών υποθέσεων του Υπουργικού Συμβουλίου ενέκρινε το καταστατικό της μειονότητας και αναγνώρισε τον Hassan ως μεγάλο μουφτή των βουλγάρων μουσουλμάνων. Μετά από τρία χρόνια όμως, που επήλθε κυβερνητική αλλαγή, η ίδια διεύθυνση ενέκρινε νέο καταστατικό, προερχόμενο από αντίπαλη ομάδα μουσουλμάνων και αναγνώρισε έναν τρίτο ως μεγάλο μουφτή. Συγχρόνως η διεύθυνση θρησκευτικών υποθέσεων ενημέρωσε με έγγραφα τις τράπεζες, την αστυνομία και άλλες δημόσιες αρχές για το νέο μουφτή. Ο Hassan αντέδρασε και με αιτήσεις του προσπάθησε να εγγράψει εκ νέου το καταστατικό της κύριας ομάδας των μουσουλμάνων που εκπροσωπούσε. Το ανώτατο δικαστήριο της Βουλγαρίας διέταξε δύο φορές την εγγραφή αλλά το Υπουργικό Συμβούλιο και η Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων αρνήθηκαν σιωπηρά.

¹⁵⁵ <http://hudoc.echr.coe.int>

¹⁵⁶ Κτιστάκης Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σελ.90επ και 138επ

Το ΕΔΔΑ σε μείζονα σύνθεση έκρινε ότι η επέμβαση στην εσωτερική οργάνωση της μουσουλμανικής μειονότητας και στη θρησκευτική ελευθερία των προσφεγγόντων δεν προβλεπόταν στο νόμο. Βασίστηκε σε διατάξεις που παραχωρούσαν στη Διοίκηση απεριόριστη εξουσία εκτίμησης και δεν ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας. Το ΕΔΔΑ δεν εξέτασε τις λοιπές προϋποθέσεις του άρθρ.9§ 2 ΕΣΔΑ και κατέληξε ομόφωνα ότι η Βουλγαρία είχε παραβιάσει τη θρησκευτική ελευθερία. Ειρήσθω εν παρόδω πρέπει να σημειώσουμε, ότι το Δικαστήριο επεσήμανε ότι το δικαίωμα αποτελεσματικής προσφυγής δεν αναγνωρίζεται σε κάθε μέλος της θρησκευτικής κοινότητας αλλά μόνο στους επικεφαλής της, ενώ ηθική αποζημίωση δικαιούται μόνο ο επικεφαλής της θρησκευτικής μειονότητας, ο απλός πιστός ικανοποιείται με τη διαπίστωση και μόνο της παραβίασης της θρησκευτικής ελευθερίας.

- Υπόθεση Francesco Sessa κατά Ιταλίας¹⁵⁷, (αρ. προσφυγής 28790/08 και απόφαση της 3ης Απριλίου 2012):

Άρνηση να αναβάλει προγραμματισμένη ακρόαση/ δικάσιμο σε εβραϊκή αργία - καμία παραβίαση της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα:

Ο Sessa ήταν ο εκπρόσωπος ενός από τους καταγγέλλοντες σε μια ποινική υπόθεση. Με την ιδιότητα αυτή, εμφανίστηκε ενώπιον του δικαστή- ανακριτή, κατά τη διάρκεια ακρόασης σχετικά με την προσκόμιση αποδείξεων. Δεδομένου ότι ο δικαστής κωλύοταν να παραστεί στη συνεδρίαση, ο αντικαταστάτης του κάλεσε τα αντίδικα μέρη να επιλέξουν ανάμεσα σε δύο ημερομηνίες για την αναβολή επ' ακροατηρίου συζήτηση (13 ή 18 Οκτώβριος 2005), σύμφωνα με χρονοδιάγραμμα που είχε ήδη τεθεί από τον ανακριτή. Ο κ. Sessa επεσήμανε ότι οι θρησκευτικές υποχρεώσεις του θα τον εμπόδιζαν να παραστεί στην ακροαματική διαδικασία, καθώς και οι δύο ημερομηνίες που αντιστοιχούσαν σε εβραϊκές γιορτές (Yom Kippur και Sukkoth). Η ακρόαση προγραμματίστηκε για τις 13 Οκτωβρίου 2005. Ο προσφεύγων υπέβαλε αίτηση για αναβολή στο δικαστή που είχε επιληφθεί της υπόθεσης, αλλά το αίτημά του απορρίφθηκε. Δεν παραβιάστηκε το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, διότι η εν λόγω

¹⁵⁷ βλ. hudoc.echr.coe.int και «Ετήσια Έκθεση του ΕΔΔΑ του 2012» σελ.127, σε www.echr.eu. Η Ετήσια Έκθεση του ΕΔΔΑ, που δημοσιεύεται από το 2001, περιέχει πληροφορίες για την οργάνωση και τις δραστηριότητες του Δικαστηρίου αναφερόμενη στο προηγούμενο έτος. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στο λεγόμενο case-law και παρέχει πλήρη στατιστικά δεδομένα.

άρνηση είχε έρεισμα στο δημόσιο δικαίωμα της χρηστής διοίκησης και στην αρχή της εύλογης διάρκειας της δίκης. Αντίθετη η μειοψηφία τριών δικαστών που σημείωσαν ότι η δίκη δεν είχε επείγοντα χαρακτήρα.

- Υπόθεση Dahlab κατά Ελβετίας¹⁵⁸, (αρ. προσφυγής 42393/98 απόφαση της 15^{ης} Φεβρουαρίου 2001)

Η ελβετική υπόθεση μαντίλας αφορά σε μια δασκάλα δημοτικού σχολείου, η οποία ασπάστηκε το Ισλάμ. Το ΕΔΔΑ ακολούθησε το Ελβετικό Ομοσπονδιακό Δικαστήριο και επικύρωσε το παραδεκτό της απαγόρευσης της μαντίλας και απέρριψε την προσφυγή. Η Ελβετία υποστήριξε, ότι η δασκάλα αντιπροσωπεύει το κράτος και επομένως ότι η θετική θρησκευτική ελευθερία συγκρούεται με την κρατική ουδετερότητα καθώς και με τη θρησκευτική ελευθερία των μη-μουσουλμάνων μαθητών. Καθοριστικός παράγοντας στη στάθμιση από το ΕΔΔΑ μεταξύ αυτών των πόλων, ήταν ο «επιθετικός χαρακτήρας» της μαντίλας («powerful external symbol»), η ηλικία των παιδιών (η δυνατότητα επηρεασμού τους) και το μήνυμα, που απορρέει από μια μαντίλα, η οποία είναι αντίθετη προς την ισότητα των φύλων, την οποία θα πρέπει να εγγυάται ο δάσκαλος. Συνεπώς φαίνεται δύσκολο να συμφιλιωθεί η χρήση της ισλαμικής μαντίλας με το μήνυμα της ανεκτικότητας, του σεβασμού των άλλων και, πάνω απ' όλα, της ισότητας και της μη διάκρισης, που κάθε εκπαιδευτικός οφείλει να μεταδώσει στους μαθητές του σε μια δημοκρατική κοινωνία. Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε το γεγονός, ότι η Ελβετία δεν έχει υπερβεί το παρεχόμενο περιθώριο εκτίμησης.

- Υπόθεση Leyla Şahin κατά Τουρκίας¹⁵⁹, (αρ. προσφυγής 44774/81 και απόφαση της 10^{ης} Νοεμβρίου 2005):

¹⁵⁸ Βλ. Δημητράκου –Δεληγιάννη Χ., ο.π., σελ.808επ

¹⁵⁹ βλ. Βλ. περισσότερα για την υπόθεση σε: Μαγγανά Α. και Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Αποφάσεις και πρακτική του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, σελ.218επ και έγγραφο του ΕΔΔΑ «50 years facts and figures» σελ.9, σε www.echr.eu. Το ΕΔΔΑ ελέγχει μόνο εάν μια θρησκευτική διάκριση είναι προφανής και αποδέχεται μια μορφή ουδετερότητας ως έννοια «που συμπεριλαμβάνει» δηλ. «που συνεργάζεται». Στον ευαίσθητο χώρο του σχολείου, το δικαστήριο ερωτά για το βάρος, το οποίο φέρει ένα εξωτερικό σύμβολο εν μέρει. Ως προς αυτό, η μαντίλα είναι μια ογκώδης («powerful») ένδειξη, ενώ ο Εσταυρωμένος ένα παθητικό σύμβολο. Γι αυτό, δέχτηκε κατ' αποτέλεσμα μια συνταγματική στάθμιση σε βάρος της μαντίλας και προς όφελος του Εσταυρωμένου,

Απαγόρευση φοιτήτριας να φέρει το τσαντόρ στα τουρκικά πανεπιστήμια – καμία παραβίαση της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα:

Η προσφεύγουσα ήταν μουσουλμάνα και φοιτήτρια Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης. Ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου έθεσε σε ισχύ έναν κανονισμό που ρύθμιζε τη συμπεριφορά των φοιτητών στο Πανεπιστήμιο και προέβλεπε κυρώσεις σε περίπτωση που οι φοιτήτριες θα φορούσαν τσαντόρ: την απαγόρευση συμμετοχής τους σε ορισμένα μαθήματα και στις εξετάσεις. Η Şahin δεν τήρησε τον κανονισμό, και συνέχισε να φοιτά φορώντας τσαντόρ. Γι αυτό ο Κοσμήτορας του Πανεπιστημίου της επέβαλε προειδοποίηση και την παρέπεμψε σε πειθαρχική διαδικασία. Μετά την προσφυγή της στη τουρκική Δικαιοσύνη, απευθύνθηκε στο ΕΔΔΑ ισχυριζόμενη ότι παραβιάστηκε το δικαίωμα της στην ελεύθερη έκφραση των θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Το ΕΔΔΑ θεώρησε καταρχάς ότι η απαγόρευση αυτή έχει νόμιμη βάση, εφόσον υπάρχουν συγκεκριμένες διατάξεις που ρυθμίζουν το εν λόγω θέμα. Η απαγόρευση αυτή είχε διαφόρους στόχους¹⁶⁰: τη διατήρηση της δημόσιας τάξης στα Πανεπιστήμια, τη διαφύλαξη του λαϊκού χαρακτήρα και την προστασία των δικαιωμάτων των άλλων, στόχους που αποδέχεται το Δικαστήριο. Έκρινε ακόμη ότι η απαγόρευση ήταν αναγκαία, διότι στηρίζεται σε δύο βασικές αρχές που κατοχυρώνονται και αλληλοσυμπληρώνονται στο τουρκικό Σύνταγμα: το λαϊκό χαρακτήρα και την ισότητα. Με βάση λοιπόν το λαϊκό χαρακτήρα του τουρκικού κράτους αναμφισβήτητα θεωρείται από τα τουρκικά δικαστήρια το τσαντόρ ασυμβίβαστο προς το Σύνταγμα και ως εκ τούτου δεν υφίσταται παραβίαση.

όπου μπορεί να είναι ενδεχόμενο, λόγω της απροθυμίας του ΕΔΔΑ σε αυτόν τον ευαίσθητο τομέα, το Δικαστήριο να είχε δεχτεί ένα αντίθετο αποτέλεσμα, εφόσον τα αντίστοιχα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης είχαν διατηρήσει το εξωτερικό πλαίσιο, (κυρίως τη μη-διάκριση), της κρατικής ουδετερότητας. Έτσι, η συζήτηση της μαντίλας στην Τουρκία λόγω του ιστορικού παρελθόντος της διαφέρει ουσιωδώς από τη συζήτηση στις χριστιανικές ευρωπαϊκές χώρες. Η διατήρηση του κοσμικού χαρακτήρα (Laizität) του κράτους, σύμφωνα με το Τουρκικό Συνταγματικό Δικαστήριο, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη διατήρηση της δημοκρατίας, η μαντίλα δε, χαρακτηρίζει τη μάχη μεταξύ ισλαμιστών και κοσμικών, έχει γίνει λοιπόν ένα πολιτικό σύμβολο. βλ. κριτική θεώρηση σε Katarina Weilert, Kruzifix und Kopftuch in der Schule im Spiegel der Rechtsprechung. Das deutsche Recht und der nationale Spielraum in Europa, υπό δημοσίευση ΤοΣ 1/2013.

¹⁶⁰ Βλ. περισσότερα για την υπόθεση σε: Μαγγανά Α. και Καρατζά Λ., ο.π., σελ.218επ. Για τη μαντίλα των σπουδαστών και των διδασκόντων συγκριτικά Βλ. Δημητράκου –Δεληγιάννη Χ., ο.π., σελ.808επ

- Υπόθεση Bayatyan κατά Αρμενίας, (αρ. προσφυγής 23459/03 και απόφαση της 1^{ης} Ιουνίου 2011 σε ευρεία σύνθεση)¹⁶¹:

Το 2011 το ΕΔΔΑ είχε την ευκαιρία να αναθεωρήσει τη νομολογία του (case-law) σχετικά με τη δυνατότητα εφαρμογής του άρθρου 9 στους αντιρρησίες συνείδησης και για πρώτη φορά να αναγνωρίζει ρητά την δικαίωμα αντίρρησης στη στρατιωτική θητεία για λόγους συνείδησης. Πιο συγκεκριμένα:

Η υπόθεση αφορούσε έναν αρμένιο Μάρτυρα του Ιεχωβά που αρνήθηκε να υπηρετήσει στρατιωτική θητεία για λόγους συνείδησης, με αποτέλεσμα να καταδικαστεί σε ποινή φυλάκισης 1,5 έτους στον α βαθμό και στη συνέχεια η ποινή του να αυξηθεί κατά ένα χρόνο, μετά από έφεση που ασκήθηκε από τον Εισαγγελέα για σκληρότερη ποινή, ισχυριζόμενος ότι η αντίρρηση συνείδησης την οποία επικαλέστηκε, ήταν «αβάσιμη και επικίνδυνη». Όταν το Ανώτατο Δικαστήριο της Αρμενίας επικύρωσε την απόφαση αυτή, ο Bayatyan προσέφυγε στο ΕΔΔΑ για την υπόθεσή του. Το ΕΔΔΑ αποφάνθηκε ότι τα κράτη έχουν καθήκον να σέβονται το δικαίωμα του ατόμου στην άρνηση εκτέλεσης στρατιωτικής θητείας για λόγους συνείδησης, ως μέρος της υποχρέωσής τους να σέβονται το δικαίωμα στην ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, όπως ορίζεται στο Άρθρο 9 της ΕΣΔΑ. Ως εκ τούτου, η Αρμενία πρέπει να τροποποιήσει την Νομοθετική Πράξη για την Εναλλακτική Υπηρεσία, ούτως ώστε να διασφαλίσει την πρόβλεψη γνήσιας εναλλακτικής υπηρεσίας καθαρά πολιτικής φύσης, η οποία δεν πρέπει να έχει ούτε αποτρεπτικό ούτε τιμωρητικό χαρακτήρα, σε εναρμόνιση με τα ευρωπαϊκά και διεθνή πρότυπα.

- Υπόθεση Savda κατά Τουρκίας,¹⁶² (αρ. προσφυγής 42730/05 και απόφαση της 12^{ης} Ιουνίου 2012)

Απουσία θεσμικού πλαισίου σε ουσιαστικό και διαδικαστικό επίπεδο για να θεμελιωθεί δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης: παραβίαση της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα:

Η απόφαση αφορούσε τις αντιρρήσεις για την έκτιση στρατιωτικής θητείας για λόγους συνείδησης που προέβαλε ένας ειρηνιστής που όμως δεν ερείδονταν σε θρησκευτικές πεποιθήσεις. Ένα άλλο χαρακτηριστικό αυτής της υπόθεσης ήταν η

¹⁶¹ Βλ. hudoc.echr.coe.int

¹⁶² βλ. «Ετήσια Έκθεση του ΕΔΔΑ του 2012» σελ.93 και 127, βλ. www.echr.eu

απουσία διαδικασίας για επανεξέταση από τις εθνικές αρχές του αιτήματος του προσφεύγοντος να αναγνωριστεί ως αντιρρησίας συνείδησης. Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, ελλείπει της σχετικής διαδικασίας, η υποχρέωση να υπηρετήσουν στρατιωτική θητεία ήταν τέτοια ώστε να έρθει σε «σοβαρή και ανυπέρβλητη σύγκρουση με τη συνείδηση ενός ατόμου ή με τις βαθιά ριζωμένες πεποιθήσεις του». Ως εκ τούτου ήταν υποχρέωση των κρατικών αρχών να παρέχουν στους αντιρρησίες συνείδησης μια αποτελεσματική και προσιτή διαδικασία που να αναγνωρίζει το δικαίωμά τους να είναι αντιρρησίες συνείδησης, προκειμένου να διαφυλάξει τα συμφέροντά τους που προστατεύονται από το άρθρο 9.

- Υπόθεση Βέργου κατά Ελλάδος¹⁶³ (αρ. προσφυγής 65501/2001 και απόφαση της 24^{ης} Ιουνίου 2004):

Άρνηση ανέγερσης ευκτήριου οίκου παλαιοημερολογιτών. Άρνηση τροποποίησης χωροταξικού σχεδίου προκειμένου να καταστεί δυνατή η εν λόγω ανέγερση- καμία παραβίαση της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα:

Ο προσφεύγων, που ήταν μέλος της θρησκευτικής κοινότητας των «Αληθινών Ορθόδοξων Χριστιανών» (ΑΟΧ) δηλ. Παλαιοημερολογίτης, κατέθεσε αίτηση άδειας ανέγερσης ευκτήριου οίκου σε οικόπεδό του, η οποία όμως απορρίφθηκε από την αρμόδια Διεύθυνση Χωροταξίας για πολλούς λόγους μεταξύ των οποίων επειδή ο ενδιαφερόμενος ήταν ο μόνος παλαιοημερολογίτης στο δήμο του και επειδή υπήρχε παρόμοιος ευκτήριος οίκος σε γειτονικό δήμο. Επίσης το ΣτΕ σημείωσε ότι επρόκειτο για κτίριο δημόσιας ωφέλειας, και ότι επειδή η ανέγερση του απαγορευόταν σε χώρους για τους οποίους το χωροταξικό σχέδιο δεν προέβλεπε τέτοια χρήση και το οικόπεδο του προσφεύγοντος δεν ήταν κατάλληλο για οποιαδήποτε χρήση, έκρινε ότι δεν υφίστατο κοινωνική ανάγκη για να τροποποιηθεί το σχέδιο πόλεως.

Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ότι το ποσοτικό κριτήριο που εφάρμοσε το ΣτΕ δε θα μπορούσε να εφαρμοστεί ως αυθαίρετο. Η άδεια τροποποίησης του χωροταξικού σχεδίου- σημειωτέον ότι το περιθώριο εκτίμησης των συμβαλλόμενων κρατών σε θέματα σχεδιασμού και χωροταξίας- έκρινε ότι μπορούσε να χορηγηθεί μόνο για την ανέγερση κτιρίου δημόσιας ωφέλειας. Είναι προφανές ότι το δημόσιο συμφέρον δεν μπορεί να υποσκελιστεί από τις ανάγκες λατρείας ενός και μόνο οπαδού των ΑΟΧ

¹⁶³ βλ. Βλ. περισσότερα για την υπόθεση σε Μαγγανά Α. και Καρατζά Λ., ο.π., σελ.220επ

ενώ υπήρχε ευκτήριος οίκος στη γειτονική πόλη. Επομένως, δεν παραβιάστηκε η θρησκευτική ελευθερία του προσφεύγοντος, αφού το εν λόγω μέτρο ήταν δικαιολογημένο και ανάλογο προς τον επιδιωκόμενο σκοπό.

- Υπόθεση Αλεξανδρίδη κατά Ελλάδα¹⁶⁴, (αρ. προσφυγής 19516/2006 και απόφαση της 21^{ης} Φεβρουαρίου 2008):

Το ΕΔΔΑ αναγνώρισε για πρώτη φορά το δικαίωμα της μη γνωστοποίησης ακόμα και αποφατικά της θρησκείας. Ο αιτών δικηγόρος, παραπονέθηκε ότι ορκίστηκε και έτσι υποχρεώθηκε να αποκαλύψει ότι δεν ήταν Ορθόδοξος Χριστιανός. Παραβιάστηκαν τα άρθρα 9 και 13.

- Υπόθεση Παναγιώτης Δημητράς και άλλοι κατά Ελλάδα¹⁶⁵, (αρ. προσφυγών 34207/2008, 6365/2009 και 44077/2009, 15369/2010, 41345/2010 και αποφάσεις της 3^{ης} Ιουνίου 2011 και της 8^{ης} Ιανουαρίου 2013 αντίστοιχα):

Οι αιτούντες, παραπονέθηκαν ότι ορκίστηκαν στο Ευαγγέλιο κατά την ποινική διαδικασία και έτσι υποχρεώθηκαν να αποκαλύψουν ότι δεν ήταν Ορθόδοξοι Χριστιανοί. Το ΕΔΔΑ καταδίκασε την Ελλάδα, για παραβίαση των άρθρων 9 και 13, λόγω της πρακτικής καταγραφής προσωπικών στοιχείων και υποχρέωσης θρησκευτικού όρκου, κατά τα έτη 2009-2010, που καθιστούσαν υποχρεωτική τη δήλωση του θρησκευάτος για τους μάρτυρες των ελληνικών δικαστηρίων, διότι ο μάρτυρας δεν είχε επιλογή να επιλέξει αντί του θρησκευτικού τον πολιτικό όρκο και η επέμβαση αυτή του κράτους ήταν αδικαιολόγητη και μη αιτιολογημένη ως προς τον επίδικο σκοπό.

¹⁶⁴ Press country profile: Greece (ενημερωμένο μέχρι το Γενάρη 2013), διαθέσιμο στο επίσημο site του Συμβουλίου της Ευρώπης (<http://www.echr.coe.int>) και αναλυτικά σε <http://hudoc.echr.coe.int>

¹⁶⁵ Press country profile: Greece (ενημερωμένο μέχρι το Γενάρη 2013), διαθέσιμο στο επίσημο site του Συμβουλίου της Ευρώπης (<http://www.echr.coe.int>) και αναλυτικά σε <http://hudoc.echr.coe.int>

4.2.3.2. ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΛΔΑ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 2 ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΠΡΟΣΘΕΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Στην ενότητα αυτή θα αναφερθούμε αποφάσεις -σταθμούς (της παλαιάς Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που είχε πριν από το 1998 δικαιοδοτικό ρόλο και) του ΕΔΔΑ που αφορούν το άρθρ. 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, οι οποίες είναι σημαντικές είτε επειδή ερμήνευσαν την ΕΣΔΑ είτε επειδή διαμόρφωσαν την πάγια νομολογία.

Αποφάσεις που αφορούν στο περιεχόμενο του μαθήματος των θρησκευτικών που διδάσκονται στα δημόσια σχολεία –ή και άλλων μαθημάτων σχετικών με τις φιλοσοφικές και θρησκευτικές τους πεποιθήσεις- καθώς και της δυνατότητας απαλλαγής από αυτό, είναι η Υπόθεση Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen κατά Δανίας (με θέμα τη σεξουαλική εκπαίδευση των μαθητών αναφορικά με το σεβασμό των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων των γονιών τους), καθώς και η πρόσφατη Υπόθεση Folgerø και άλλοι κατά Νορβηγίας (με θέμα την απαλλαγή από το μάθημα του Χριστιανισμού, της θρησκείας και της φιλοσοφίας) της οποίας το σκεπτικό παρουσιάζει ομοιότητες με αυτό της Υπόθεσης Hasan και Eylem Zengin κατά Τουρκίας (συγκεκριμένα το μάθημα θρησκείας και ηθικής) και η Υπόθεση Grzelak κατά Πολωνίας (με θέμα το μάθημα των θρησκευτικών στα σχολεία και την απουσία του μαθήματος της ηθικής). Στη συνέχεια θα γίνει λόγος και για την ελληνική Υπόθεση Βαλσάμης (για τη μονοήμερη αποβολή μαθήτριας από το σχολείο της επειδή αρνήθηκε να συμμετάσχει σε παρέλαση λόγω των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων αυτής και των γονέων της) και τη γνωστή απόφαση Lautsi κατά Ιταλίας (για τα θρησκευτικά σύμβολα στα σχολεία) που το ΕΔΔΑ σε ολομέλεια έκρινε διαφορετικά από τον πρώτο βαθμό.

Τέλος, δε θα παραλείψουμε και πρόσφατες αποφάσεις των τελευταίων ετών: ενδεικτικά την Υπόθεση Catan και άλλοι κατά της Δημοκρατίας της Μολδαβίας και της Ρωσίας (σχετικά με το κλείσιμο των σχολείων που διδάσκουν σε λατινική γραφή και παρενόχληση των μαθητών που επιθυμούν να εκπαιδευτούν στην εθνική τους γλώσσα) καθώς και την ελληνική υπόθεση Σαμπάνης, όπου καταδικάστηκε η χώρα μας λόγω παράλειψης παροχής εκπαίδευσης 98 παιδιών Ρομά). Ειδικότερα:

- Υπόθεση Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen κατά Δανίας¹⁶⁶ (απόφαση της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1976):

Στη υπόθεση αυτή το ΕΔΔΑ αντιμετώπισε το ζήτημα της σεξουαλικής εκπαίδευσης των μαθητών αναφορικά με το σεβασμό των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων των γονιών τους. Η προσφυγή στηριζόταν κατά κύριο λόγο στη σκέψη ότι η μεταβολή της άλλοτε προαιρετικής σεξουαλικής εκπαίδευσης σε υποχρεωτική κινδυνεύει ενόψει του περιεχόμενου του διδασκόμενου μαθήματος να οδηγήσει τους μαθητές στην υιοθέτηση σεξουαλικών προτύπων αντίθετων προς τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονιών τους κατά παράβαση του άρθρ.2. Το ΕΔΔΑ απέρριψε την προσφυγή βρίσκοντας ότι η εκπαίδευση για την οποία πρόκειται έχει χαρακτήρα ενημερωτικό, είναι αντικειμενική, κριτική, και πλουραλιστική και συνεπώς δεν έρχεται σε σύγκρουση με αυτό που οι γονείς θα μπορούσαν να εύχονται αναφορικά με το σεβασμό των σχετικών τους πεποιθήσεων.

- Υπόθεση Folgerø και άλλοι κατά Νορβηγίας¹⁶⁷, (απόφαση της 29^{ης} Ιουνίου 2007):

Άρνηση πλήρους απαλλαγής μαθητή από το μάθημα του Χριστιανισμού, της θρησκείας και της φιλοσοφίας στα δημόσια δημοτικά σχολεία – παραβίαση της ΕΣΔΑ

Η απόφαση Folgero, η οποία εκλήθη, να εξετάσει το περιεχόμενο του προγράμματος ενός μαθήματος «Χριστιανισμός, θρησκεία και φιλοσοφία» («KRL») κατέληξε στο δεδομένο, ότι το πρόγραμμα αυτό παρέχει μία πιο ευρεία γνώση του Χριστιανισμού σε σύγκριση προς άλλες θρησκείες και φιλοσοφίες δεν μπορεί να θεωρηθεί αυτό καθ' εαυτό ως μία διαστροφή των αρχών του πλουραλισμού και της αντικειμενικότητας δυναμένη να θεωρηθεί ως προσηλυτισμός. Το ΕΔΔΑ έκρινε δηλ. ότι η ποσοτική υπεροχή της διδασκαλίας της χριστιανικής θρησκείας στο σχολικό πρόγραμμα δε συνιστά από μόνη της παραβίαση της διάταξης, ενόψει και της σημασίας του χριστιανισμού στην ιστορία και την παράδοση της χώρας, όμως, η μεγάλη ποσοτική υπεροχή σε συνδυασμό με τη θέση στόχων, όπως η χριστιανική και

¹⁶⁶ βλ. Βλ. Σαρμά, ο.π., σελ.494επ.και αναλυτικά σε www.echr.eu

¹⁶⁷ βλ. έγγραφο του ΕΔΔΑ «50 years facts and figures» σελ.11, βλ. απόφαση και κριτική αυτής σε Αλιπράντη Ν., Η θρησκευτική εκπαίδευση και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (και νύξεις για τα καθ' ημάς), στον Τιμητικό Τόμο Μιχάλη Σταθόπουλου σελ.43 και www.echr.eu.

ηθική ανατροφή των μαθητών και η απόκτηση βαθειάς γνώσης της χριστιανικής μόνο θρησκείας σε αντίθεση με τις άλλες θρησκείες και φιλοσοφικά ρεύματα, θα μπορούσε να μην συνιστά παραβίαση της διάταξης μόνο εάν προβλεπόταν ικανοποιητικό σύστημα εξαίρεσης των μαθητών με διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις από το επίμαχο μάθημα. Θεώρησε, ότι εν όψει της θέσης που κατέχει ο Χριστιανισμός στην ιστορία και την παράδοση του προσβαλλόμενου κράτους - της Νορβηγίας - η υπόθεση αυτή ενέπιπτε στο περιθώριο εκτίμησης, που του αναγνωριζόταν, για να καθορίσει και διευθετήσει το πρόγραμμα σπουδών. Κατέληξε σε ένα συμπέρασμα παρόμοιο επί του περιεχομένου των μαθημάτων «θρησκευτικός πολιτισμός και γνώσεις ηθικής» διδασκόμενο στα σχολεία της Τουρκίας, των οποίων το πρόγραμμα παρείχε ευρύτερο περιθώριο γνώσεων του Ισλάμ, επί τω λόγω ότι η μουσουλμανική θρησκεία ασκείται κατά πλειοψηφία στην Τουρκία ασχέτως του χαρακτήρα του κράτους ως κράτους λαϊκού¹⁶⁸.

- Υπόθεση Grzelak κατά Πολωνίας (αρ. προσφυγής 7710/02 και απόφαση της 15^{ης} Ιουνίου 2010):

Διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία και απουσία του μαθήματος της ηθικής για όσους μαθητές δεν μετείχαν στο μάθημα των θρησκευτικών λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων. Δεν υφίσταται παραβίαση του άρθρου 2 του πρώτου πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ ούτε του άρθρ.9 της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα:

Οι δύο πρώτοι προσφεύγοντες προσέφυγαν στο ΕΔΔΑ, διότι οι σχολικές υπηρεσίες δεν είχαν οργανώσει μία τάξη μαθήματος ηθικής για τον γιο τους σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους. Επικαλέσθηκαν το άρθρο 2¹⁶⁹ του πρώτου πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο παρατήρησε το μοντέλο εκπαίδευσης που απαντάται στην Πολωνία. Η θρησκευτική εκπαίδευση και η ηθική είναι οργανωμένες επί μίας παράλληλης βάσης για κάθε θρησκεία σύμφωνα με το δικό της σύστημα αρχών και

¹⁶⁸ Βλ. Υπόθεση Hasan και Eylem Zengin κατά Τουρκίας, (απόφαση της 9^{ης} Οκτωβρίου 2007) που αφορούσε άρνηση πλήρους απαλλαγής μαθητή δημοσίου σχολείου, του οποίου η οικογένεια πίστευε στους αλεβίτες, από τα υποχρεωτικά μαθήματα θρησκείας και ηθικής και συνεπώς παραβίαση της ΕΣΔΑ.

¹⁶⁹ Βλ. Οι προσφεύγοντες υποστήριξαν ότι παραβιάστηκε το άρθρο 9, το άρθρ. 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου αυτής, το άρθρ.13 και το άρθρ. 14 σε συνδυασμό με το άρθρ.9. Εμείς περιοριστήκαμε στο σκεπτικό και τα επιχειρήματα όσον αφορά τα δύο πρώτα άρθρα λόγω του θέματος της εργασίας. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. την απόφαση στα ελληνικά σε lawdb.intrasoftnet.com

πίστη. Παράλληλα, έχει προβλεφθεί, ότι η διδασκαλία του μαθήματος της ηθικής προσφέρεται στους μαθητές που ενδιαφέρονται. Και τα δύο συστήματα είναι προαιρετικά και η επιλογή εξαρτάται από την επιθυμία των γονέων των μαθητών, εφόσον υπάρχει ένας ελάχιστος αριθμός μαθητών, που ενδιαφέρονται, να παρακολουθήσουν ένα από τα δύο μαθήματα. Επειδή το σύστημα διδασκαλίας μαθήματος θρησκευτικών ή ηθικής, όπως προβλέπεται από τον πολωνικό νόμο -ως μοντέλο εφαρμογής- εμπίπτει στο περιθώριο εκτίμησης ως προς τον σχεδιασμό και την διδασκαλία της ύλης, που ακολουθεί το κράτος κατ' άρθρον 2 του πρώτου Πρωτοκόλλου. Δεν υφίσταται παράβαση του προαναφερθέντος άρθρου.

Επίσης, οι δύο πρώτοι προσφεύγοντες υποστήριξαν ότι παραβιάστηκε το άρθρ. 9 της ΕΣΔΑ, διότι τους ζητήθηκε να υποβάλουν δήλωση, ως προς το εάν ο υιός τους θα παρακολουθήσει το μάθημα των θρησκευτικών και ως εκ τούτου εξετίθεντο στον κίνδυνο αποκάλυψης των θρησκευτικών του πεποιθήσεων. Το Δικαστήριο έκρινε, ότι οι δύο πρώτοι προσφεύγοντες δεν θεμελίωσαν τέτοιο ισχυρισμό και ότι εν πάση περιπτώσει, κατά το κείμενο του Διατάγματος, που εφαρμόζεται στις περιπτώσεις της παρούσας υπόθεσης οι σχολικές υπηρεσίες δεν θα ζητούσαν από τους γονείς να προβούν σε μία «αρνητική δήλωση» περί του ότι το τέκνο τους δεν θα παρακολουθήσει το μάθημα των θρησκευτικών και συνεπώς δεν παραβιάστηκε το άρθρ.9 της ΕΣΔΑ.

- Υπόθεση Βαλσάμης¹⁷⁰ κατά Ελλάδας, (αρ. προσφυγής 21787/93 και απόφαση της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1996):

Μονοήμερη αποβολή μαθήτριας από το σχολείο της επειδή αρνήθηκε να συμμετάσχει σε παρέλαση λόγω των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων αυτής και των γονέων της –Δεν υφίσταται παραβίαση του άρθρου 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ ούτε του άρθρου 9 αυτής (αντιθέτως παραβιάστηκε το άρθρ.13 της ΕΣΔΑ). Ειδικότερα:

Οι γονείς θεώρησαν ότι η υποχρέωση για την κόρη τους να συμμετέχει σε παρελάσεις δηλ. σε εκδηλώσεις που επαιούν τα πατριωτικά ιδεώδη, τα οποία αυτοί δε συμμερίζονται, απαγορεύονται από το άρθρ. 2 του πρώτου πρόσθετου

¹⁷⁰ Βλ. αυτούσια την απόφαση σε <http://hudoc.echr.coe.int> και τα βασικότερα σημεία του δικανικού συλλογισμού σε Σαρμά Ι., Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής, , σελ. 483επ.

πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ και υποστήριξαν ότι η εκπαίδευση των μαθητών θα έπρεπε να συντελείται με μαθήματα ιστορίας περισσότερο από μαθητικές παρελάσεις. Πρόσθεσαν ακόμη ότι υπήρξε ανεπίτρεπτη παρέμβαση στο χώρο της θρησκευτικής της ελευθερίας εκ μέρους του Κράτους (Δημόσιου Σχολείου) αφού της επιβλήθηκε πειθαρχική ποινή – λόγω της άρνησής της να συμμετάσχει στη σχολική παρέλαση για τον εορτασμό της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940- που τη στιγματίσει και την περιθωριοποίησε, ποινή αντικείμενη στην αρχή της αναλογικότητας και αναγκαιότητας και έτσι παραβιάστηκε το άρθρ.9.

Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι δεν παραβιάστηκαν τα εν λόγω άρθρα δεδομένης της περιορισμένης διάρκειας της σχολικής ποινής (μονοήμερης αποβολής) που επιβλήθηκε στην κόρη των προσφευγόντων και λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι η μικρή είχε απαλλαγεί από το μάθημα των θρησκευτικών και από την υποχρέωση παρακολούθησης της ορθόδοξης λειτουργίας κατόπιν δήλωσης των γονέων της. Δεν διέγνωσε τίποτα ούτε στην αρχική σύλληψη ούτε στον τρόπο εκτέλεσης της επίδικης εκδήλωσης που να μπορεί να προσβάλει τις ειρηνόφιλες πεποιθήσεις τους σε μέτρο απαγορευμένο από το άρθρο 2. Μάλιστα, τέτοιοι εορτασμοί εθνικών επετειών εξυπηρετούν με τον τρόπο τους και ειρηνόφιλους στόχους συγχρόνως και το δημόσιο συμφέρον. Η παρουσία στρατιωτικών σε ορισμένες από αυτές τις παρελάσεις δεν αλλάζει τίποτα στη φύση τους. Εκτός από αυτό, η ως άνω υποχρέωση δεν στερεί τους γονείς από το δικαίωμά τους να διαφωτίζουν το παιδί τους, να ασκούν έναντι αυτού τις φυσικές λειτουργίες τους ως παιδαγωγοί του, να το κατευθύνουν σε μια κατεύθυνση σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις. Επίσης, όσον αφορά στην σκοπιμότητα άλλων παιδαγωγικών μεθόδων, που κατά τους προσφεύγοντες θα ήταν πιο κατάλληλες για τον επιδιωκόμενο σκοπό της ιστορικής μνήμης στις νέες γενιές, απεφάνθη ότι δεν έχει αρμοδιότητα να αποφανθεί.

- Υπόθεση Lautsi κατά Ιταλίας (αρ. προσφυγής 30814/06 και απόφαση της 3^{ης} Νοεμβρίου 2009 και 18ης Μαρτίου 2011 σε ολομέλεια)

Η υπόθεση αυτή είναι σημαντική γιατί έχει σχέση με τα θρησκευτικά σύμβολα στο χώρο του σχολείου. Το Δικαστήριο έκρινε αν η ανάρτηση του Εσταυρωμένου στα σχολεία προσβάλλει τη θρησκευτική ελευθερία του άρθρ.9 και τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων. Ειδικότερα:

Ενώπιον του Ιταλικού Συμβουλίου της Επικρατείας προσέφυγε μια Ιταλίδα μητέρα η οποία θεώρησε ότι θίγεται η συνείδηση των παιδιών της λόγω της ύπαρξης του Εσταυρωμένου στις αίθουσες του σχολείου όπου φοιτούσαν. Το ιταλικό ΣτΕ απέρριψε το αίτημά της, κάνοντας δεκτό ότι η ύπαρξη του Εσταυρωμένου στις σχολικές αίθουσες δεν αντιβαίνει προς στις αρχές του λαϊκού κράτους. Κατά της απόφασης αυτής, η μητέρα προσέφυγε ενώπιον του ΕΔΔΑ το οποίο με την από 3.11.2009 απόφασή του ανέτρεψε την απόφαση του Ιταλικού Δικαστηρίου και δέχτηκε καταδικάζοντας την Ιταλία, ότι πρέπει να αφαιρεθούν τα θρησκευτικά σύμβολα από τις αίθουσες των σχολείων.

Το ΕΔΔΑ αρχικά δέχτηκε καταδικάζοντας την Ιταλία, ότι πρέπει να αφαιρεθούν τα θρησκευτικά σύμβολα από τις αίθουσες των σχολείων, ενόψει του καθεστώτος σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας το οποίο ισχύει στην Ιταλία δηλ. του χωρισμού τους (principle of secularism) καθώς η Ιταλία είναι λαϊκό κράτος. Σε ένα τέτοιο κράτος η ανάρτηση των εικόνων και του Σταυρού στα σχολεία αποτελεί παραβίαση της αρχής της θρησκευτικής ουδετερότητας, την οποία οφείλει να τηρεί ένα λαϊκό κράτος. Με την επιβολή της υποχρέωσης να εκτίθεται ο Εσταυρωμένος στις σχολικές αίθουσες διδασκαλίας, το κράτος προσδίδει στη ρωμαιοκαθολική θρησκεία μια προνομιακή θέση πράγμα το οποίο απαγορεύεται, διότι η έννοια του λαϊκού κράτους σημαίνει ότι το κράτος πρέπει να παραμένει ουδέτερο και να τηρεί ίσες αποστάσεις έναντι των θρησκειών.

Τελικά, όλα ανατρέπονται μετά από την απόφαση του ΕΔΔΑ σε ολομέλεια μετά από έφεση που άσκησε η Ιταλία με την παρέμβαση πολλών άλλων κρατών, ευρωβουλευτών και μη κυβερνητικών οργανώσεων¹⁷¹. Το ΕΔΔΑ ανέφερε ότι ένας Σταυρός στον τοίχο αποτελεί παθητικό σύμβολο, το οποίο δεν λειτουργεί επιθετικά στη συνείδηση των μαθητών. Η παρουσία δηλ του σταυρού δεν συνδεόταν με την υποχρεωτική διδασκαλία του χριστιανισμού, καθώς η Ιταλία έχει διανοίξει το σχολικό περιβάλλον και σε άλλες θρησκείες και οι μαθητές δεν απαγορεύεται να φέρουν σύμβολα ή ρούχα με θρησκευτικές αποτυπώσεις. Επίσης, το Δικαστήριο τόνισε ότι ναι μεν τα κράτη- μέλη έχουν την υποχρέωση να σέβονται κατά τη

¹⁷¹Στην ακροαματική διαδικασία παρενέβησαν ως τρίτοι 33 μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, το Ελληνικό Παρατηρητήριο του Ελσίνκι, το Ευρωπαϊκό Κέντρο του Νόμου και της Δικαιοσύνης, η Διεθνής Επιτροπή Νομικών, η Interights και το Παρατηρητήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων καθώς και οι Κυβερνήσεις της Αρμενίας, Βουλγαρίας, Κύπρου, Ρωσίας, Ελλάδας, Λιθουανίας, Μάλτας, Μονακό, Ρουμανίας, και της Δημοκρατίας του Αγίου Μαρίνου. <http://hudoc.echr.coe.int>

διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων αλλά στην προκειμένη περίπτωση η παρουσία του Σταυρού στις σχολικές αίθουσες δεν αντιστρατεύεται το δικαίωμα των γονέων να ανατρέφουν τα παιδιά τους ανάλογα με τις δικές τους θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις.

Το ΕΔΔΑ έκρινε, συνεπώς, ότι δεν παραβιάζεται το δικαίωμα στην εκπαίδευση, όπως απορρέει από το άρθρ. 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ με την παραμονή του Εσταυρωμένου στις σχολικές αίθουσες.

- Υπόθεση Catan και άλλοι κατά της Δημοκρατίας της Μολδαβίας και της Ρωσίας¹⁷², (αρ. προσφυγών 43370/04, 8252/05 και 18454/06 και απόφαση της 19^{ης} Οκτωβρίου 2012 σε μείζονα σύνθεση)

Το κλείσιμο των σχολείων που διδάσκουν σε λατινική γραφή και παρενόχληση των μαθητών που επιθυμούν να εκπαιδευτούν στην εθνική τους γλώσσα αποτελεί παραβίαση της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα:

Η περίπτωση του Catan και λοιπών, αφορά το αναγκαστικό κλείσιμο των σχολείων που συνδέονται με τη γλωσσική πολιτική του αποσχιστικού καθεστώτος, και την παρενόχληση από τις αρχές μετά την επαναλειτουργία των σχολείων. Δεν υπάρχουν ενδείξεις που να υποδεικνύουν ότι τα εν λόγω μέτρα επεδίωκαν θεμιτό σκοπό. Το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης υπογράμμισε τη θεμελιώδη σημασία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για την προσωπική ανάπτυξη του κάθε παιδιού και τη μελλοντική του επιτυχία, και επιβεβαίωσε το δικαίωμα να διδάσκεται στην εθνική του γλώσσα. Σε σχέση με τις πράξεις ενός αποσχιστικού καθεστώτος που δεν αναγνωρίζεται από τη διεθνή κοινότητα, η Δικαστήριο εξέτασε το ζήτημα της ευθύνης του κράτους για την παραβίαση του δικαιώματος στην εκπαίδευση: την ευθύνη του κράτους στο έδαφος του οποίου λαμβάνουν χώρα τα γεγονότα, και την ευθύνη του κράτους που εξασφαλίζει την επιβίωση της διοίκησης λόγω της συνεχιζόμενης στρατιωτικής και άλλης υποστήριξης του. Στην τελευταία περίπτωση, το κράτος αν και είχε ασκήσει αποτελεσματικό έλεγχο της διοίκησης κατά τη διάρκεια της εν λόγω περιόδου, δεν είχε παρέμβει άμεσα ή έμμεσα στην πολιτική της γλώσσας του καθεστώτος με αποτέλεσμα να έχει ευθύνη του από την εμπλοκή του.

¹⁷² βλ. «Ετήσια Έκθεση του ΕΔΔΑ του 2012» σελ.98, βλ. www.echr.eu

- Υπόθεση Σαμπάνης και άλλοι κατά Ελλάδας, (αρ. προσφυγής 59608/09 και απόφαση της 11^{ης} Δεκεμβρίου 2012)¹⁷³:

Παράλειψη παροχής εκπαίδευσης για την μετέπειτα τοποθέτηση σε ειδικές τάξεις 98 παιδιών Ρομά: παραβίαση της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα:

Η υπόθεση αφορούσε την παροχή εκπαίδευσης των παιδιών Ρομά σε Δημοτικό Σχολείο. Το ΕΔΔΑ έκρινε παραβίαση του άρθρου 14 (απαγόρευση των διακρίσεων) σε συνδυασμό με το άρθρο 2 του πρώτου Πρωτοκόλλου (δικαίωμα στην εκπαίδευση) επειδή το κράτος δεν τους παρείχε εκπαίδευση κατά τα έτη 2004-2005 (οι διευθυντές σχολείων αρχικά αρνήθηκαν να εγγράψουν τα παιδιά των Ρομά στα δημοτικά σχολεία και κατόπιν έπεισαν τους γονείς να εγγράψουν τα παιδιά στο σχολείο αλλά να παρακολουθούν τα μαθήματα σε διαφορετικές εγκαταστάσεις από τα υπόλοιπα παιδιά). Το Δικαστήριο, διαπίστωσε ότι η Ελλάδα δεν είχε λάβει υπόψη της τις ιδιαίτερες ανάγκες των παιδιών Ρομά της περιοχής Ψαριού Ασπροπύργου ως μελών μιας ομάδας που βρισκόταν σε μειονεκτική θέση και ότι η λειτουργία από το 2008 έως το 2010 του 12ου Δημοτικού Σχολείου Ασπροπύργου, στο οποίο πήγαιναν μόνο οι Ρομά μαθητές, είχε συμβάλλει σε διακρίσεις εις βάρος του αιτούντων. Σύμφωνα με το άρθρο 46 (δεσμευτική ισχύ και εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων), το Δικαστήριο πρότεινε ότι όσοι από τους αιτούντες βρίσκονταν ακόμη σε σχολική ηλικία έπρεπε να εγγραφούν σε άλλο δημόσιο σχολείο και ότι όσοι είχαν ενηλικιωθεί έπρεπε να εγγραφούν σε «σχολεία δεύτερης ευκαιρίας» ή σε εκπαιδευτικά ιδρύματα για ενήλικους που έχουν συσταθεί από το Υπουργείο Παιδείας, και στο πλαίσιο των προγραμμάτων Δια Βίου Μάθησης (Lifelong Learning Programme).

4.3. ΕΝΔΙΑΜΕΣΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όσον αφορά την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας σε επίπεδο Ένωσης η κατοχύρωση των συνταγματικών δικαιωμάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο υπήρξε

¹⁷³ βλ. «Ετήσια Έκθεση του ΕΔΔΑ του 2012» σελ.134, βλ. www.echr.eu βλ. και country profiles με λήμμα Greece σε http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/18D31407-0D33-4513-A25B-CE2C4A36CFA3/0/PCP_Greece_EN.pdf

πάντοτε ζήτημα ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για την πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Από τη σύσταση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, οι σημαντικότερες πηγές για την προστασία και τη διασφάλισή τους σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων υπήρξαν οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που υπογράφηκε το 1950 στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης. Με την εισαγωγή του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, μιας πρώτης απόπειρας κατάστρωσης καταλόγου θεμελιωδών δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται από το κοινοτικό δίκαιο, στη Μεταρρυθμιστική Συνθήκη της Λισσαβόνας, επανέρχεται στο προσκήνιο η προσδοκία μιας ευρωπαϊκής συνταγματικής τάξης. Νομολογία σχετική με το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας δεν υπάρχει έως τώρα.

Σχετικά με την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας σε επίπεδο Συμβουλίου της Ευρώπης σημειώνουμε ότι το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει αναγνωρίσει ότι η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί ένα από τα θεμελιωδέστερα χαρακτηριστικά της ταυτότητας των πιστών και της αντίληψης τους για τη ζωή, και είναι επίσης ένα πολύτιμο αγαθό και για τους άθεους αγνωστικιστές, σκεπτικιστές και αδιάφορους. Στα ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας και ιδίως στο θέμα των θρησκευτικών συμβόλων αναγνωρίζεται στα κράτη ευρύ περιθώριο εκτίμησης το οποίο θα πρέπει να είναι σε αρμονία με την αρχή του πλουραλισμού και στα δικαιώματα των άλλων. Η νομολογία του ΕΔΔΑ –χάρη στο περιθώριο εκτίμησης των κρατών- δεν έχει αναπτύξει ένα συγκεκριμένο ορισμό της κρατικής ουδετερότητας. Η απροθυμία του ΕΔΔΑ κρίνεται σοφή σε έναν τομέα, που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την αναγνώριση του πληθυσμού της χώρας του και στην οποία μια επιβεβλημένη ευρωπαϊκή ομοιομορφία δε θα γινόταν αντιληπτή ως ευαίσθητη. Η επικουρικότητα εδώ έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού λαμβάνονται υπόψη τα δεδομένα και οι ευαισθησίες της περιοχής.

5. ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΓΕΝΙΚΑ

Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας δεν έμειναν σταθερές με το πέρασμα του χρόνου αλλά έλαβαν όλες τις δυνατές μορφές ρύθμισης από την πιο άκρατη πολιτειοκρατεία έως τον πλήρη χωρισμό, αφού όπως ήταν φυσικό, οι σχέσεις αυτές ποίκιλλαν ανάλογα τόσο με την ιστορική περίοδο που διανυόταν όσο και με την κρατική οντότητα εντός της οποίας διαμορφώνονταν.

Κατά καιρούς υποστηρίχθηκαν διάφορα¹⁷⁴ θεωρητικά σχήματα ένταξης των μορφών ρύθμισης των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας. Είναι αλήθεια ότι κάθε προσπάθεια συστηματικής κατάταξης των συστημάτων των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας, προσκρούει στην πολυμορφία της ιστορικής πραγματικότητας, η οποία δεν είναι δυνατόν να υπαχθεί αβίαστα σε ένα μικρό αριθμό σχημάτων¹⁷⁵. Ωστόσο, η θεωρητική και ιστορική τυπολογία των σχέσεων κράτους -εκκλησίας, διευκολύνει σε μεγάλο βαθμό τη μελέτη και την κατανόηση του προβλήματος των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας και βοηθά στην ανεύρεση λύσεων για την αποτελεσματικότερη κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας.

Στις παρακάτω υποενότητες θα μιλήσουμε τα συστήματα περί σχέσεων κράτους εκκλησίας σε θεωρητικό επίπεδο και στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε συνταγματικό επίπεδο.

¹⁷⁴ Μεταξύ των σχημάτων που προτάθηκαν, άλλοι διέκριναν δύο συστήματα σχέσεων, εκείνα της ενώσεως ή ενότητας και εκείνα της διακρίσεως ή χωρισμού Πολιτείας και Εκκλησίας, άλλοι προσέθεσαν σε αυτά ως τρίτη κατηγορία το σύστημα της νόμου κρατούσης Πολιτείας. Τρίτη άποψη διέκρινε τέσσερις κατηγορίες συστημάτων δηλαδή σύστημα πολιτειοκρατικό, ιεροκρατικό, ομοταξίας και χωρισμού. Τέλος, άλλη θεώρηση προσθέτει στη θεμελιώδη διάκριση σε συστήματα ενώσεως και διακρίσεως και τα συστήματα αυτοτέλειας, στα οποία κατατάσσει την ομοταξία και τη συναλληλία. Βλ. Κονιδάρη Ι., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου σελ. 65επ και Βενιζέλου Ευ., Οι Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας: Ως σχέσεις συνταγματικά ρυθμιζόμενες σελ.55επ. Τα μοντέλα αυτά σχέσεων είναι ιδεατά και απλοποιημένα. Βλ. επίσης μοντέλα που έχουν προταθεί σε διεθνές επίπεδο σε άρθρο του Nieuwenhuis A., State and Religion, a multidimensional relationship: some comparative remarks, international journal of constitutional law», 2012, vol. 10, σελ156επ.

¹⁷⁵ Κονιδάρης Ι., ο.π., σελ.65επ. Και ο Βενιζέλος κρατεί τις επιφυλάξεις του για την κλασική τυπολογία τω σχέσεων, όπως σημειώνει: «...είναι παραπαιστικό να υποτάσσονται σε μια ενιαία και ομοιόμορφη τυπολογία οι σχέσεις μεταξύ αφενός μεν του κράτους αφετέρου δε από κοινού της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, των προτεσταντικών εκκλησιών και της ορθόδοξης εκκλησίας. Και αυτό γιατί είναι άλλο να συζητά κανείς για τη σχέση μεταξύ αφενός μεν κρατικών οντοτήτων που διαμορφώθηκαν εν πολλοίς σε αντίθεση προς την παπική εξουσία ή των διάφορων προτεσταντικών εκκλησιών και άλλο να συζητά κανείς για τη σχέση μεταξύ αφενός μεν ενός κράτους που διαμορφώθηκε ιστορικά όπως το ελληνικό σε σχέση με την οθωμανική εξουσία, αφετέρου δε, μιας εκκλησίας, όπως η ορθόδοξη, που διέπεται από ακραίο οργανωτικό πολυκεντρισμό και ούτε είχε ούτε έχει κρατική υπόσταση» βλ. Βενιζέλου Ευ., ο.π., σελ.58.

5.1. ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΠΕΡΙ ΣΧΕΣΕΩΝ ΚΡΑΤΟΥΣ -ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας σε δύο βασικά συστήματα σε θεωρητικό επίπεδο: στο σύστημα ενώσεως και στο σύστημα διακρίσεως. Η εν λόγω κατάταξη αποτελεί άλλωστε τον κοινό παρονομαστή όλων των σχημάτων που έχουν προταθεί από τους θεωρητικούς. Ειδικότερα:

Ουσιώδες γνώρισμα στα συστήματα ενώσεως¹⁷⁶ είναι ο στενότετος σύνδεσμος Πολιτείας και Εκκλησίας που δεν διακρίνονται πλέον τυπικώς, αλλά συγχωνευόμενες, εμφανίζονται και δρουν με τα ίδια καταρχήν όργανα, τα οποία ασκούν τόσο την κρατική όσο και την εκκλησιαστική εξουσία. Αναλόγως με το κέντρο βάρους του συστήματος, εάν δηλαδή η Πολιτεία ή η Εκκλησία επικρατεί στη μεταξύ τους σχέση, διαμορφώθηκαν δύο κυρίως μορφές του συστήματος, ιστορικά πρώτο το σύστημα της ιεροκρατίας, στη συνέχεια και ως αντίδραση προς αυτό, το σύστημα της πολιτειοκρατίας.

Ιεροκρατία ή Παποκαισαρισμός είναι το σύστημα εκείνο που παρουσιάστηκε κυρίως στη Δύση από τον 11^ο έως τον 14^ο αι. με τη μορφή της συγκέντρωσης στο πρόσωπο του επικεφαλής της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, δηλαδή του Πάπα τόσο της εκκλησιαστικής όσο και της κοσμικής εξουσίας¹⁷⁷. Το σύστημα αυτό δε θα πρέπει να συγχέεται με την *θεοκρατία*, διότι η θεοκρατία μπορεί να αναπτυχθεί και

¹⁷⁶ Βλ. Κονιδάρη Ι., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου σελ. 66επ

¹⁷⁷ Αξίζει να σημειωθεί ιστορικά ότι ο Πάπας Γρηγόριος Ζ (1073-1085) θεωρείται εκείνος, ο οποίος κατεξοχήν προσπάθησε στην πράξη να υποτάξει κάθε κοσμική εκκλησία, υποστηρίζοντας ότι η πνευματική εξουσία της Εκκλησίας είναι ανώτερη της κοσμικής. Οξύτερος απολογητής του ιεροκρατικού συστήματος αναδείχθηκε πάντως ο Πάπας Βονιφάτιος Η (1294-1303). Η κοσμική εξουσία των Παπών της Ρώμης διήρκεσε από το 756 όταν ιδρύθηκε το Παπικό Κράτος έως το 1870, όταν στην διάρκεια των αγώνων για ενοποίηση της Ιταλίας το Παπικό Κράτος καταλύθηκε και ενσωματώθηκε στο Βασίλειο της Ιταλίας. Τέλος, το 1929 ο Πάπας της Ρώμης απέκτησε και πάλι κοσμική εξουσία στο κράτος του Βατικανού. Στην περιοχή της Ορθόδοξης Εκκλησίας παράδειγμα εκκλησιαστικού κράτους κατά τους νεότερους χρόνους αποτελεί το Μαυροβούνιο (1516-1851) και η Ρωσία όταν στο θρόνο της Μόσχας ανήλθε το 1652 ο πατριάρχης Νίκων, ο οποίος προσπάθησε να επιβάλει ιεροκρατικές αντιλήψεις διακηρύσσοντας ότι η κοσμική εξουσία αρύεται την ισχύ της από την εκκλησιαστική, αυτό δεν αποδεικνύεται από το γεγονός ότι ο τσάρος στέφεται από τον Πατριάρχη. Βλ. Κονιδάρη Ι., ο.π., σελ.67επ.

εντός πολιτειακού συστήματος ενώσεως Πολιτείας και Εκκλησίας, όταν ο ηγεμόνας ασκεί την εξουσία ως αντιπρόσωπος και κατ' εντολήν του Θεού.

Πολιτειακράτεια είναι το σύστημα εκείνο, το οποίο ως αντίδραση στο προηγούμενο και προς την υπερβολική εξουσία του Πάπα, διαμορφώθηκε επίσης στη Δύση, κυρίως από τον 14^ο αι. με τη μορφή συγκέντρωσης τόσο της κοσμικής όσο και της εκκλησιαστικής εξουσίας στα όργανα της Πολιτείας. Σε αντίθεση προς το ιεροκρατικό σύστημα, όπου τα πάντα διέπει η βούληση της Εκκλησίας, το πολιτειακράτεια σύστημα ως εκ των διαφορών των επιμέρους πολιτειακών οργανισμών εμφανίζεται με περισσότερες μορφές, οι κυριότερες από τις οποίες είναι ο Καισαροπαπισμός, ο Εδαφισμός και η απολυταρχία των Ρωμαιοκαθολικών Κρατών.

Το σύστημα του Καισαροπαπισμού συνιστά την πρώτη χρονικώς εκδήλωση του πολιτειακού συστήματος από τον 14^ο έως τον 16^ο αι. Κατά το σύστημα αυτό ο αρχηγός του Κράτους είναι και αρχηγός της Εκκλησίας, αφού σύμφωνα με θεμελιώδη αρχή του συστήματος, ο Θεός δίνει όλη την εξουσία στον κοσμικό ηγεμόνα.

Το σύστημα του Εδαφισμού ή Περιφερειακό Σύστημα που ακολούθησε χρονικώς και ίσχυσε κυρίως στις προτεσταντικές χώρες αποτέλεσε ανελαστικότερη εκδοχή του καισαροπαπισμού. Κατά το σύστημα αυτό Κράτος και Εκκλησία κυριολεκτικά πλέον ταυτίζονται και τα θέματα της Εκκλησίας, όχι μόνο εκείνα που αφορούν στη διοίκηση, αλλά ακόμη και τα δογματικά ζητήματα, ρυθμίζονται από το Κράτος και τα όργανά του, ο ηγεμόνας, δε, έχει την εξουσία να προσδιορίζει ακόμη και τη θρησκεία των υπηκόων του.

Το σύστημα της Απολυταρχίας των Ρωμαιοκαθολικών Κρατών ίσχυσε στα κράτη εκείνα που δεν αποδέχθηκαν τη μεταρρύθμιση του Λουθήρου. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό οι αυτοκράτορες ανέλαβαν την εκκλησιαστική διοίκηση χωρίς όμως, τυπικά τουλάχιστον, να περιορίσουν την ελευθερία της θρησκείας. Θεμελιώδης αρχή του συστήματος υπήρξε ότι η κρατική εξουσία περιορίζει πλέον τις επεμβάσεις της μόνο στις εξωτερικές εκδηλώσεις της Εκκλησίας, ενώ οι εσωτερικές, καθαρώς πνευματικές υποθέσεις ρυθμίζονται αυτοτελώς από την Εκκλησία. Είναι προφανές ότι τα όρια μεταξύ αυτών των δύο κατηγοριών ζητημάτων είναι εξαιρετικά ρευστά και ο καθορισμός τους ποικίλλει κατά τόπο και περίσταση.

Ήπια μορφή του πολιτειακού συστήματος συνιστά εξάλλου *το σύστημα της νόμου κρατούσης Πολιτείας*, σύμφωνα με την ορολογία που πρώτος χρησιμοποίησε ο Κ. Ράλλης. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό που ασφαλώς αποτελεί

εξελιγμένη μορφή της πολιτειοκρατίας προς την κατεύθυνση των συστημάτων διακρίσεως Πολιτείας και Εκκλησίας, η Πολιτεία επεμβαίνει και κρατεί στα εκκλησιαστικά ζητήματα, ηπίως όμως και όχι βιαίως, με νόμους. Επεμβαίνει εξάλλου μόνο στα διοικητικά και γενικώς στα αποκαλούμενα εξωτερικά (*sacra externa*) και πάντως όχι στα εσωτερικά (*sacra interna*), στα πνευματικά γενικώς και ιδίως δογματικά ζητήματα. Παράλληλα στο σύστημα της νόμω κρατούσης Πολιτείας καθιερώνεται το απαραβίαστο της θρησκευτικής ελευθερίας και η εποπτεία της Πολιτείας επί των άλλων θρησκειών και δογμάτων που δουν στην επικράτειά της¹⁷⁸.

Αντιθέτως προς τα συστήματα ενώσεως, θεμελιώδες γνώρισμα στα συστήματα διακρίσεως¹⁷⁹ Πολιτείας και Εκκλησίας είναι ότι η Εκκλησία διακρίνεται όχι μόνο ουσιαστικά αλλά και τυπικά από την Πολιτεία, εμφανίζεται και δρα με διαφορετικά όργανα. Και το σύστημα αυτό εμφανίστηκε στην ιστορική εξέλιξη υπό διαφορετικές μορφές, αρχικώς με τη μορφή του συστήματος της ομοταξίας, ακολούθως με τη μορφή των συστημάτων χωρισμού Πολιτείας και Εκκλησίας, όπου πλέον γίνεται λόγος για «λαϊκό» ή «κοσμικό» κράτος δηλαδή για θρησκευτικώς ουδέτερο, εκκοσμικευμένο Κράτος.

Το σύστημα της Ομοταξίας χαρακτηρίζει η ισοτιμία Πολιτείας και Εκκλησίας, καθεμιά από τις οποίες ασχολείται με τα δικά της ζητήματα, χωρίς να αναμιγνύεται η μία στα θέματα της άλλης. Το σύστημα αυτό¹⁸⁰ που αποτέλεσε ουσιαστικά μεταβατικό στάδιο από την πολιτειοκρατία προς τα συστήματα χωρισμού, θεμελιώθηκε στις αρχές ανεξιθρησκίας που καθιέρωσαν τα φιλελεύθερα συντάγματα του 19^{ου} αιώνα. Τις αρχές αυτές αξιοποίησε κυρίως η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, η οποία είχε τη δυνατότητα να συνάπτει, αφού είχε και την ιδιότητα του νομικού προσώπου δημοσίου διεθνούς δικαίου, ειδικές διεθνείς συμβάσεις (κογκορδάτα) με διάφορα κράτη για τη ρύθμιση της θέσης της σε αυτά.

¹⁷⁸ Το σύστημα της νόμω κρατούσης Πολιτείας καθόριζε παραδοσιακά λόγω και της στενής επαφής της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τα αντίστοιχα εθνικά κράτη και του εθναρχικού της ρόλου σε ορισμένες φάσεις της ιστορίας τους, τις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας στη Ρωσία, Σερβία, Ρουμανία και Βουλγαρία. Κονιδάρη Ι., ο.π., σελ.69επ. Κατά την κρατούσα άποψη, το σύστημα αυτό διέπει σήμερα τις σχέσεις κράτους -εκκλησίας στην Ελλάδα. Βλ. Βενιζέλου Ευ., ο.π., σελ.55επ..

¹⁷⁹ Βλ. Κονιδάρη Ι., ο.π., σελ.70επ

¹⁸⁰ Έχει υποστηριχθεί η άποψη - η οποία όμως δεν είναι η κρατούσα- από τους Αρ. Μάνεση και Κ. Βάβουσκο ότι το Σύνταγμα του 1975 λαμβάνοντας υπόψη το άρθρο 3§ 1γ αφίσταται του από της ίδρυσης του ελληνικού κράτους ισχύσαντος πολιτειοκρατικού συστήματος, του γνωστού ως συστήματος της νόμω κρατούσης πολιτείας, χωρίς να φτάνει μέχρι του χωρισμού εκκλησίας και πολιτείας πλησιάζει προς το λεγόμενο σύστημα της ομοταξίας. Αντίθετος ο Φ. Σπυρόπουλος, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι μεταβολές που επέφερε το Σύνταγμα του 1975 δεν μεταβάλλουν το βασικό τύπο των σχέσεων. Βλ. Βενιζέλου Ευ., ο.π., σελ.56επ

Θεωρητικώς πλησιέστερα προς το σύστημα της ομοταξίας φαίνεται να βρίσκεται το *σύστημα της συναλληλίας*, αφού και αυτό προϋποθέτει διαφύλαξη της αυτοτέλειας και ανεξαρτησίας τόσο της Πολιτείας όσο και Εκκλησίας. Ταυτόχρονα όμως όσοι υποστηρίζουν την ιστορική ύπαρξη του συστήματος της συναλληλίας, θεωρούν ως προϋπόθεσή του και το στενό σύνδεσμο Πολιτείας και Εκκλησίας με την αναγνώριση ως κοινής υπέρτατης αρχής του Ιησού Χριστού¹⁸¹. Υποστηρίζεται ότι στο σύστημα αυτό καθόριζε τις σχέσεις Πολιτείας όσο και Εκκλησίας στο Βυζάντιο.

Τα συστήματα χωρισμού¹⁸² Πολιτείας και Εκκλησίας διακρίνονται σε συστήματα πλήρους και ήπιου χωρισμού. Το *σύστημα του πλήρους χωρισμού* θεωρεί την Εκκλησία αυστηρώς ιδιωτική υπόθεση και κατά συνέπεια κατά τις νομικές της σχέσεις, νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου όπως και τα λοιπά υφιστάμενα σωματεία και ιδρύματα. Η Πολιτεία είναι τελείως αδιάφορη για τα εκκλησιαστικά πράγματα, τούτο δε έχει ως αποτέλεσμα ότι η Εκκλησία αφενός στερείται κάθε προστασίας αφετέρου δεν υπόκειται σε κάποια ιδιαίτερη ή αυστηρή εποπτεία. Το *σύστημα του ήπιου χωρισμού* συνίσταται στην ευμενή ουδετερότητα της Πολιτείας έναντι της Εκκλησίας γενικώς ή έναντι μεγάλων και καθιερωμένων θρησκευτικών κοινοτήτων.

5.2 ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ -ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΧΩΡΟ

Οι μορφές συνύπαρξης κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο, από συνταγματική άποψη, μπορούν να ταξινομηθούν ποικιλοτρόπως σε μια κλίμακα από την αγνόηση έως την οργανική σύνδεση των δύο με την εφαρμογή διαφόρων κριτηρίων¹⁸³. Θα μπορούσαμε τα ταξινομήσουμε τα κράτη σε τέσσερις βασικές

¹⁸¹ Βλ. Κονιδάρη Ι., ο.π., σελ.70επ. «Η συναλληλία ή συμφωνία επιτρέπει και ευνοεί την αρμονική συνύπαρξη και συνεργασία των δύο θεσμών... Γι αυτό και δεν νομιμοποιήθηκε ποτέ παρέμβαση του αυτοκράτορα στον εσωτερικό κύκλο της πνευματικής αποστολής της Εκκλησίας», βλ. Ζήση Θ., Εκκλησία και Πολιτεία: χωρισμός ή συναλληλία, σελ.23 και σελ.27

¹⁸² Για τις διάφορες χώρες της Ευρώπης, Αμερικής και Ασίας που υιοθέτησαν το σύστημα του πλήρους και ήπιου χωρισμού, βλ. Κονιδάρη Ι., ο.π., σελ. 71.

¹⁸³ Τέτοια κριτήρια ενδεικτικά είναι: η παρέμβαση του κράτους στην εσωτερική οργάνωση και διοίκηση της επίσημης εκκλησίας, η επιρροή της εκκλησίας στην κρατική λειτουργία, η ποινικοποίηση της βλασφημίας, η χρηματοδότηση των θρησκευμάτων όπως η μισθοδοσία και η συνταξιοδότηση των εκπροσώπων κάθε θρησκείας καθώς και οι δαπάνες για τη συντήρηση των λατρευτικών χώρων, οι φορολογικές ελαφρύνσεις και κάθε είδους οικονομική ενίσχυση, και γενικότερα η συνολικότερη εμπλοκή της εκκλησίας στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας βλ. άρθρο της Φουντεδάκη Π., Σχέσεις κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο, δημοσιευμένο στο περιοδικό «Το Σύνταγμα», τεύχος 4/ 2000, σελ.652. Όπως και η Φουντεδάκη- έτσι και ο Nieuwenhuis- υιοθετεί

ομάδες¹⁸⁴: στα κράτη με επίσημη εκκλησία, στα κράτη που ενισχύουν μια εκκλησία, στα κράτη με καθεστώς σχετικού χωρισμού από την Εκκλησία και στα κράτη με καθεστώς χωρισμού από την Εκκλησία.

Τα κράτη με επίσημη εκκλησία ανάγουν μια εκκλησία σε επίσημη σε συνδυασμό με τον εθνικό της χαρακτήρα. Σε αυτήν την κατηγορία υπάγονται η Δανία, η Μεγάλη Βρετανία και η Ελλάδα. *Τα κράτη που ενισχύουν μια εκκλησία* είναι αυτά που βρίσκονται σε ένα μεταβατικό στάδιο είτε προς την αποσύνδεσή τους από την εκκλησία όπως η Ιρλανδία είτε προς την επανασύνδεσή τους με την εκκλησία όπως η Πολωνία. *Τα κράτη με καθεστώς σχετικού χωρισμού* από την Εκκλησία αναγνωρίζουν ότι οι δύο εξουσίες πολιτική και εκκλησιαστική δεν αγνοούνται μεταξύ τους αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις συνεργάζονται όπως σε θέματα παιδείας, κοινωνικής πολιτικής και υγείας. Η συνεργασία αυτή αφορά όλα τα θρησκευόμενα σε ισότιμη βάση, ενώ η συνεργασία με την Καθολική Εκκλησία παίρνει συχνά τη μορφή του κονκορδάτου. Στην ομάδα αυτή υπάγονται η Γερμανία, η Αυστρία, η Ιταλία, η Ισπανία, το Λουξεμβούργο, η Σουηδία και η Φιλανδία. Τέλος, στην τελευταία κατηγορία ανήκουν η Γαλλία, η Πορτογαλία, η Ολλανδία, το Βέλγιο και η Ολλανδία που υιοθετούν το *χωρισμό κράτους εκκλησίας*. Η Γαλλία και η Πορτογαλία το δηλώνουν ρητά στα Συντάγματά τους, ενώ οι υπόλοιπες έμμεσα.

Στο σημείο αυτό θα αναφέρουμε ενδεικτικά τις σχέσεις εκκλησίας- κράτους ορισμένων ευρωπαϊκών κρατών, όπως κατοχυρώνονται κυρίως στα ευρωπαϊκά συντάγματα -και στη νομοθεσία τους- προκειμένου να έχουμε μια εικόνα της Ευρώπης αλλά και για να κατανοήσουμε την ιδιομορφία της χώρας μας σε σχέση με αυτά. Πιο συγκεκριμένα:

*Η Αγγλία*¹⁸⁵ δεν έχει Σύνταγμα. Υπάρχει επίσημη –εθνική- εκκλησία από το 1689 η λεγόμενη «Εκκλησία της Αγγλίας», αποσπώμενη πλήρως από την καθολική

την πολυδιάστατη θεώρηση των σχέσεων κράτους –εκκλησίας. Χρησιμοποιεί όχι μόνο ένα κριτήριο αλλά συνδυασμό αυτών λαμβάνοντας υπόψη τη στάση των εκπροσώπων της θρησκείας σε κρατικά θέματα, τη θέση της κυβέρνησης σε θρησκευτικά ζητήματα και τη σχέση τους στον τομέα διαμόρφωσης πολιτικής άποψης, των κοινωνικών υπηρεσιών και της εκπαίδευσης, βλ. άρθρο του Nieuwenhuis A., State and Religion, a multidimensional relationship: some comparative remarks, σελ.157

¹⁸⁴ Άρθρο της Φουντεδάκη Π., Σχέσεις κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο, δημοσιευμένο στο περιοδικό «Το Σύνταγμα», τεύχος 4/ 2000, σελ.653επ.

¹⁸⁵ Βλ. Άρθρο της Φουντεδάκη Π., ο.π., σελ. 653επ., άρθρο του Nieuwenhuis A., ο.π., σελ.157. βλ. Μαρίνου Α., Η θρησκευτική ελευθερία σελ.396επ Χαρακτηριστική περίπτωση εφαρμογής του συστήματος του Εδαφισμού αποτελεί η Αγγλία. Βλ. Κονιδάρη Ι., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου σελ.69

εκκλησία, όπου ο βασιλιάς ακόμη και σήμερα αναγνωρίζεται ως κεφαλή της Αγγλικανικής Εκκλησίας, το ευχολόγιο της οποίας εξακολουθεί να υπόκειται στην έγκριση του Κοινοβουλίου. Επιπροσθέτως, ο όρκος του βασιλιά έχει θρησκευτικές αναφορές και η στέψη είναι θρησκευτική τελετή, όπου ο βασιλιάς δέχεται το στέμμα από τον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury. Προνόμιο της Αγγλικανικής Εκκλησίας είναι και η παραχώρηση ορισμένων ακαδημαϊκών εδρών σε κληρικούς του επίσημου δόγματος στα Πανεπιστήμια της Οξφόρδης και του Κέμπριτζ. Επίσης, πρόσθετο προνόμιο συνιστά η προστασία της Εκκλησίας της Αγγλίας βάσει του νόμου περί βλασφημίας ήδη από το 1676, η οποία δεν παρέχεται σε άλλα δόγματα ή θρησκείες, με συνέπεια τη δημιουργία ανισοτήτων μεταξύ αυτών και της επίσημης εκκλησίας. Όσον αφορά, τέλος, στη χρηματοδότηση των εκκλησιών αξίζει να σημειωθεί ότι η οικονομική στήριξη της επίσημης εκκλησίας από το 1977 είναι περιορισμένη σχεδόν αποκλειστικά στη συντήρηση ιστορικών εκκλησιών ενώ τα ποσά που διαχειρίζεται το English Heritage Grants αφορούν όλα τα θρησκευόμενα.

Στη Δανία¹⁸⁶ η Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία είναι επίσημη θρησκεία σύμφωνα με το άρθρο 4 του δανικού Συντάγματος από το 1849 και οι σχέσεις της με το κράτος ρυθμίζεται με ειδικό νόμο όπως προβλέπει το άρθρο 66 του Συντάγματος. Η εξάρτηση μεταξύ των κράτους και εκκλησίας είναι στενή. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο Σύνταγμα υπάρχει ιδιαίτερο κεφάλαιο που ρυθμίζει τις σχέσεις εκκλησίας κράτους (άρθρα 66-70). Υφίσταται ξεχωριστό Υπουργείο αρμόδιο για τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Επίσης, ο βασιλιάς -όπως και όλα τα μέλη της βασιλικής οικογένειας -ανήκει υποχρεωτικά στο επίσημο δόγμα σύμφωνα με το άρθρο 6 του δανικού Συντάγματος, και είναι μέλος της επίσημης εκκλησίας, ο όρκος του όμως δεν έχει θρησκευτικό χαρακτήρα. Όσον αφορά στη χρηματοδότηση των εκκλησιών μόνο το 11% των εσόδων της προέρχεται από τον κρατικό προϋπολογισμό. Το υπόλοιπο προέρχεται από τον εκκλησιαστικό φόρο όσων είναι μέλη της.

Το Σύνταγμα της Ιρλανδίας¹⁸⁷ - το οποίο τροποποιήθηκε για τελευταία φορά το 1999- δεν προβλέπει επίσημη θρησκεία, διασφαλίζει την ελευθερία της συνείδησης και εμποδίζει το κράτος να θεσπίζει προνόμια υπέρ κάποιας θρησκείας. Ο

¹⁸⁶ Βλ. άρθρο της Φουντεδάκη Π., ο.π., σελ.654επ. Το άρθρ.70Σ μεταξύ άλλων ορίζει: «κανένας δε μπορεί να στερηθεί την πλήρη απόλαυση των αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων του λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων». βλ. Μαρίνου Α., ο.π., σελ.394επ. Τα άρθρα βλ. <http://www.verfassungsvergleich.de>. (τελευταία ενημέρωση 2.4.2013).

¹⁸⁷ Άρθρο της Φουντεδάκη Π., ο.π., σελ.655επ. και <http://www.verfassungsvergleich.de>. (τελευταία ενημέρωση 2.4.2013).

κλήρος δεν μισθοδοτείται από το κράτος. Ωστόσο, είναι το μοναδικό στην Ευρώπη, που περιέχει αναφορά στην Αγία Τριάδα. Είναι συχνές οι αναφορές του συνταγματικού κειμένου στο Θεό για παράδειγμα ο όρκος του προέδρου της Ιρλανδίας έχει αναφορά στον «Παντοδύναμο Θεό». Επίσης, η σύνδεση της καθολικής εκκλησίας και του κράτους σε ζητήματα εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής είναι εξαιρετικά στενή, είναι μεγάλη η αποδοχή της από το κοινωνικό σώμα και βαθιές οι ρίζες της Καθολικής Εκκλησίας σε συνάρτηση με την εθνική συνείδηση, ενώ η κοινή νομοθεσία επιβάλλει την αρμονία κράτους και εκκλησίας, προβάλλοντας τις αρχές της δεύτερης. Η βλασφημία αποτελεί αδίκημα.

Στην Πολωνία¹⁸⁸ είναι έντονο το κοινωνικό και πολιτικό ρήγμα στο ζήτημα του καθορισμού των σχέσεων κράτους και εκκλησίας. Με την ασαφή διατύπωση του άρθρου 25 του πολωνικού Συντάγματος του 1997 επιχειρήθηκε ένας πρόσκαιρος συμβιβασμός μεταξύ των δύο αντίθετων τάσεων, εκείνης που επιθυμούσε πλήρη και ρητό διαχωρισμό και της άλλης που ήθελε την αποδοχή της σύνδεσης κράτους και εκκλησίας με ενεργό πολιτικό ρόλο της Καθολικής Εκκλησίας. Στο Σύνταγμα προβλέπεται ότι είναι ίσα τα δικαιώματα μεταξύ των εκκλησιών και των θρησκευμάτων και κατοχυρώνονται η αμεροληψία των κρατικών οργάνων στα θρησκευτικά ζητήματα, οι αρχές του σεβασμού της αυτονομίας και της αμοιβαίας ανεξαρτησίας μεταξύ των δύο καθώς και η συνεργασία για το κοινό καλό. Όσον αφορά στις σχέσεις με την Καθολική Εκκλησία υπογράφηκε το 1995 η σύναψη διεθνούς συνθήκης μεταξύ Πολωνίας και Αγίας Έδρας. Ο όρκος του Προέδρου της Δημοκρατίας και ο Πρωθυπουργός δεν είναι θρησκευτικός. Εναπόκειται στη διακριτική τους ευχέρεια να προσθέσουν στον όρκο του την φράση «είθε να με βοηθήσει ο Θεός».

Η Γαλλία ως λαϊκό κράτος¹⁸⁹ είναι χωρισμένη από την εκκλησία. Στο προοίμιο του γαλλικού συντάγματος δεν υπάρχει καμία θρησκευτική αναφορά. Ήδη από το

¹⁸⁸ Άρθρο της Φουντεδάκη Π., ο.π., σελ.655επ. και <http://www.verfassungsvergleich.de>. (τελευταία ενημέρωση 2.4.2013).

¹⁸⁹ βλ. Άρθρο της Φουντεδάκη Π., ο.π., σελ.658επ. Στο άρθρο 1 §1 του γαλλικού Συντάγματος ορίζεται: «La France est une République indivisible, laïque, démocratique et sociale. Elle assure l'égalité devant la loi de tous les citoyens sans distinction d'origine, de race ou de religion. Elle respecte toutes les croyances. Son organisation est décentralisée.» σε <http://www.legifrance.gouv.fr>. Το σύστημα της Απολυταρχίας των Ρωμαιοκαθολικών Κρατών επικράτησε κυρίως στη Γαλλία επί Λουδοβίκου (1643-1715). Το σύστημα του πλήρους χωρισμού εφαρμόστηκε το 1905. βλ. Κονιδάρη Ι., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, σελ. 71. Αναλυτικότερα για το νόμο της 9ης Δεκεμβρίου 1905 καθώς και την αναγωγή της αρχής του χωρισμού σε συνταγματική αρχή βλ. Rambaud T., Le principe

1901 δίδεται δικαίωμα στις ενώσεις με θρησκευτικό και φιλοσοφικό περιεχόμενο να οργανώνονται σύμφωνα με τους δικούς τους κανόνες και από το 1904 απαλείφεται με νόμο ο θρησκευτικός χαρακτήρας των κηδειών. Η ρητή αναφορά του άρθρ.1 Σ στο λαϊκό χαρακτήρα του κράτους συνεπάγεται την απαγόρευση χρηματοδότησης οποιασδήποτε θρησκείας.

*Το ισχύον πορτογαλικό σύνταγμα*¹⁹⁰, το οποίο τροποποιήθηκε για τελευταία φορά το 2005, ρητά θεσπίζει τον χωρισμό κράτους- εκκλησίας αλλά διασφαλίζεται η προνομιακή θέση της Καθολικής Εκκλησίας- την οποία αναγόρευσε ως επίσημη εκκλησία το δικτατορικό καθεστώς του Σαλαζάρ με την τροποποίηση των άρθρων 45 και 46Σ το 1951- σε σχέση με τα άλλα δόγματα και θρησκευόμενα. Αναγνωρίζεται η νομική της προσωπικότητα, η φορολογική απαλλαγή των ιερέων και όλα τα ζητήματα που σχετίζονται με αυτήν ρυθμίζονται με το κοκκορδάτο του 1940. Το κράτος δε χρηματοδοτεί κανένα θρήσκευμα. Το προοίμιο του πορτογαλικού συντάγματος δεν έχει καμία θρησκευτική αναφορά.

Στην Ιταλία ο συνταγματικός νομοθέτης κατοχυρώνει από το 1948 στο άρθρ.7 την αμοιβαία ανεξαρτησία και στο άρθρ.8 την ίση μεταχείριση μεταξύ όλων των θρησκευμάτων¹⁹¹. Το 1984 καταργήθηκε ο καθολικισμός ως επίσημη εκκλησία του ιταλικού κράτους. Καμία θρησκευτική αναφορά δεν εμπεριέχεται στον όρκο του Προέδρου της Δημοκρατίας και του Πρωθυπουργού. Στο άρθρ.93 οι υπουργοί και ο πρωθυπουργός ορκίζονται ενώπιον του Προέδρου. Όσον αφορά στη χρηματοδότηση¹⁹² των εκκλησιών σημειώνεται ότι μετά την ψήφιση του σχετικού νόμου το 1985 εφαρμόστηκε η φορολογία υπέρ της Καθολικής Εκκλησίας αρχικά, υπέρ και των άλλων θρησκευμάτων στη συνέχεια, ανάλογα με την επιλογή – δήλωση

de séparation des cultes et de l'état en droit public compare : analyse comparative des regimes français et allemand, σελ.79επ.

¹⁹⁰ Βλ. άρθρο 41 §4 του πορτογαλικού Συντάγματος σε <http://www.verfassungsvergleich.de>. Επίσης βλ. Άρθρο της Φουντεδάκη Π., ο.π., σελ.659επ. Το σύστημα του πλήρους χωρισμού εφαρμόστηκε στην Πορτογαλία το 1911 βλ. Κονιδάρη Ι., ο.π., σελ. 71

¹⁹¹ Το άρθρ. 19 που κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία, ορίζει ότι καθένας έχει το δικαίωμα να εκφράζει ελεύθερα τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, σε οποιαδήποτε μορφή, μεμονωμένα ή μαζί με άλλους, να τις προπαγανδίζει, και να ασκεί λατρεία δημόσια ή ιδιωτικά, υπό την προϋπόθεση ότι δεν είναι αντίθετα στα χρηστά ήθη. <http://www.verfassungsvergleich.de>. (τελευταία ενημέρωση 2.4.2013). Τα άρθρα δεν έχουν αλλάξει. Βλ. αναλυτικά Μαρίνου Α., ο.π., σελ.387επ.

¹⁹² Το άρθρο 20 Σ ορίζει ότι ο θρησκευτικός χαρακτήρας ή ο θρησκευτικός ή ομολογιακός σκοπός των ενώσεων ή ιδρυμάτων, δε δικαιολογούν περιορισμούς ή ειδικές φορολογικές επιβαρύνσεις όσον αφορά τη σύστασή τους, τη δικαιοπρακτική ικανότητα, ή τη δράση τους. <http://www.verfassungsvergleich.de>. (τελευταία ενημέρωση 2.4.2013). βλ. συγκεντρωτικές πληροφορίες στο άρθρο της Φουντεδάκη Π., ο.π., σελ.657

του φορολογουμένου, ενώ μεταξύ του 1984 και του 1993 υπογράφηκαν 6 συμφωνίες με άλλες θρησκευτικές κοινότητες κατ' εφαρμογή του άρθρου 8 παρ.3 Σ που παρέμενε ανενεργό πριν από το 1984. Η βλασφημία αποτελεί αδίκημα.

Το ισπανικό Σύνταγμα του 1978, το οποίο αναθεωρήθηκε για τελευταία φορά το 1992, ορίζει ότι δεν υπάρχει επίσημο θρήσκευμα¹⁹³. Επίσης, στο προοίμιο του ισπανικού συντάγματος δεν υπάρχει καμία θρησκευτική αναφορά και ο όρκος του Βασιλιά και του Διαδόχου δεν είναι θρησκευτικός. Επίσης, με τον «οργανικό νόμο περί θρησκευτικής ελευθερίας» του 1980 θεσπίζεται συνεργασία μεταξύ της κρατικής διοίκησης και διαφόρων θρησκευμάτων, ανάλογη με αυτήν που ρυθμίζει τις σχέσεις με την Καθολική Εκκλησία. Από το 1979 επέβαλε σταδιακά φόρο υπέρ της Καθολικής Εκκλησίας μόνο στα μέλη της και από το 1988 εφαρμόζεται ένα μικτό σύστημα ως ενδιάμεσο στάδιο μέχρι την αυτοχρηματοδότηση¹⁹⁴.

Το βελγικό κράτος, παρά το έντονο καθολικό παρελθόν του, υιοθέτησε σταδιακά το μοντέλο χωρισμού κράτους- εκκλησίας. Σύμφωνα με το ισχύον βελγικό Σύνταγμα¹⁹⁵ είναι ουδέτερο απέναντι σε όλες τις θρησκείες και δεν έχει δικαίωμα να παρεμβαίνει σε ζητήματα οργάνωσης ή δόγματος οποιουδήποτε θρησκευματος. Με το άρθρο 181 Σ που αναθεωρήθηκε το 1993 κατοχυρώνεται η ισότητα των θρησκευτικών ενώσεων και των ενώσεων με φιλοσοφικό περιεχόμενο με συνέπεια να χρηματοδοτούνται και οι εκπρόσωποι των τελευταίων. Ο όρκος του Βασιλιά δεν είναι θρησκευτικός και γίνεται ενώπιον των νομοθετικών σωμάτων.

Το ισχύον Σύνταγμα του Λουξεμβούργου του 1868 και μετά την αναθεώρησή του το 1998, δεν ανέτρεψε το κονκορδάτο του 1801 μεταξύ Γαλλίας και Αγίας Έδρας που ρυθμίζει τη σχέση του Λουξεμβούργου με την Καθολική Εκκλησία. Το Λουξεμβούργο υιοθέτησε βαθμιαία έναν θρησκευτικό πλουραλισμό, χωρίς να παύσει η ιδιαίτερη κοινωνική και πολιτική δύναμη που διαθέτει η Καθολική Εκκλησία. Κατοχυρώνεται πλήρως η θρησκευτική ελευθερία στα άρθρα 19 και 20 Σ και οι διατάξεις του άρθρου 22 ρυθμίζουν θέματα σχέσεων κράτους –εκκλησίας όπου προβλέπεται η δυνατότητα ανάμιξης του κράτους σε οργανωτικά ζητήματα

¹⁹³ Άρθρο 16§3 του ισπανικού Συντάγματος αναλυτικά Μαρίνου Α., Η θρησκευτική ελευθερία σελ.378επ <http://www.verfassungsvergleich.de>. (τελευταία ενημέρωση 2.4.2013). Κατά τον Κονιδάρη το σύστημα του πλήρους χωρισμού εφαρμόστηκε στην Ισπανία με το Σύνταγμα του 1932 ενώ το σύστημα του ήπιου χωρισμού ισχύει σήμερα. βλ. Κονιδάρη Ι., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου σελ.71-72

¹⁹⁴βλ. Άρθρο της Φουντεδάκη Π., ο.π., σελ.657επ.

¹⁹⁵Άρθρο της Φουντεδάκη Π., ο.π., σελ.660επ. βλ. Άρθρα 19, 20 και 21 του βελγικού Συντάγματος σε www.verfassungsvergleich.de. (τελευταία ενημέρωση 2.4.2013)

εκκλησιών βάσει συμβάσεων που υπόκεινται σε κύρωση από το κοινοβούλιο. Είναι υποχρέωση του κράτους να πληρώνει τους μισθούς και τις συντάξεις των κληρικών των αναγνωρισμένων θρησκευμάτων¹⁹⁶. Ο όρκος του Μεγάλου Δούκα και του Διαδόχου δεν είναι θρησκευτικός και γίνεται ενώπιον των νομοθετικών σωμάτων.

Στην Ολλανδία η αντιπαλότητα μεταξύ καθολικών και προτεσταντών αποτέλεσε τη βάση για την αναζήτηση ενός θρησκευτικού πλουραλισμού. Η διαφοροποίηση κράτους και εκκλησίας περιλαμβάνεται στο Σύνταγμα του 1798 (άρθρ.19 και 20) το οποίο για πρώτη φορά στην Ευρώπη διακηρύσσει την ισότητα όλων των θρησκευμάτων και τον χωρισμό κράτους και εκκλησιών¹⁹⁷. Παράλληλα, θεσπίζεται ένα σύστημα χωρισμού κράτους και εκκλησιών σιωπηρά. Η συνταγματική υποχρέωση του κράτους να πληρώνει μισθούς και συντάξεις ιερέων αναγνωρισμένων θρησκευτικών καταργήθηκε το Μάιο 1991, παρέμεινε μόνο η κρατική χρηματοδότηση ορισμένων πανεπιστημιακών εδρών ενώ κατά παράδοση όλα τα δόγματα δικαιούνται ραδιοφωνικό και τηλεοπτικό σταθμό. Στο ισχύον άρθρο 6§1 του Συντάγματος του 1983 κατοχυρώνεται πλήρως η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η θρησκευτική ελευθερία¹⁹⁸.

Στην Ελβετία ισχύει ο χωρισμός σχέσεων πολιτεία- εκκλησίας. Στο εξαιρετικά βραχύ προοίμιο του ελβετικού συντάγματος υπάρχει αναφορά στο Θεό, χωρίς ειδικότερο προσδιορισμό θρησκείας. Επίσης σύμφωνα με το άρθρο 72 του Συντάγματος που φέρει τον τίτλο «Εκκλησία και κράτος» ορίζει ότι η ρύθμιση της σχέσης μεταξύ εκκλησίας και κράτους είναι ένα θέμα καντονίων, ότι εντός των ορίων των αρμοδιοτήτων τους, η Συνομοσπονδία και τα καντόνια μπορούν να λάβουν μέτρα για τη διατήρηση της δημόσιας ειρήνης μεταξύ των μελών των διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων, και ότι η κατασκευή μιναρέδων απαγορεύεται. Ακόμη στο άρθρ.8 §2 ορίζεται ότι «Κανείς δεν μπορεί να υφίσταται διακρίσεις, λόγω καταγωγής, τη φυλής, το φύλου, ηλικίας, γλώσσας, κοινωνικής θέσης, τρόπου ζωής, θρησκευτικών, φιλοσοφικών ή πολιτικών πεποιθήσεων ή λόγω σωματικής ή ψυχικής αναπηρίας»¹⁹⁹.

¹⁹⁶ Άρθρο 106 του Συντάγματος του Λουξεμβούργου. Βάσει αυτού μισθοδοτούνται οι ιερείς του καθολικού δόγματος, του προτεσταντικού δόγματος, του ισραηλτικού θρησκευματος και της Eglise Protestante Reformee. βλ. Άρθρο της Φουντεδάκη Π., ο.π., σελ.658επ. βλ. www.verfassungsvergleich.de. (τελευταία ενημέρωση 2.4.2013)

¹⁹⁷ Άρθρο της Φουντεδάκη Π., ο.π., σελ.659επ.

¹⁹⁸ βλ. www.verfassungsvergleich.de. (τελευταία ενημέρωση 2.4.2013)

¹⁹⁹ Στο άρθρο2 ορίζεται ρητά πως ένας από τους σκοπούς της Συνομοσπονδίας είναι και η διατήρησης της πολυπολιτισμικότητας. βλ. Το Σύνταγμα σε <http://www.verfassungsvergleich.de>. (τελευταία

Στο προοίμιο του γερμανικού συντάγματος υπάρχει αναφορά στο Θεό, χωρίς ειδικότερο προσδιορισμό θρησκείας. Επίσης, το άρθρο 56 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης αφορά στον όρκο του Προέδρου ης Δημοκρατίας: υπάρχει η προσθήκη «είθε να με βοηθήσει ο Θεός», η οποία μπορεί να παραλειφθεί. Εντούτοις στη Γερμανία²⁰⁰ σύμφωνα με το άρθρο 137§1 του Συντάγματος της Βαϊμάρης δεν υπάρχει επίσημη κρατική θρησκεία. Ισχύει λοιπόν η αρχή της ιδεολογικής ουδετερότητας και η αμοιβαία ανεξαρτησία του κράτους και εκκλησίας. Εξακολουθούν να αναγνωρίζονται ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου οι θρησκευτικές κοινότητες που είχαν ήδη την ιδιότητα αυτή²⁰¹, και υφίσταται η δυνατότητα και οι άλλες θρησκευτικές κοινότητες να αποκτήσουν την ιδιότητα του νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου εφόσον η γενική τους κατάσταση και ο αριθμός των μελών τους κατά τον χρόνο υποβολής της σχετικής αίτησης παρέχουν εγγύηση διαρκείας (άρθρ.140 του Θεμελιώδους Νόμου/άρθρο 137§5 του Συντάγματος της Βαϊμάρης). Κάθε θρησκευτική κοινότητα έχει αυτονομία στη ρύθμιση των εσωτερικών της υποθέσεων και μπορεί καταρχήν να προσλάβει νομική προσωπικότητα σύμφωνα με τη νομοθεσία περί σωματείων. Τέλος, η βλασφημία αποτελεί αδίκημα.

5.3. ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ -ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στην υποενότητα αυτή θα αναφερθούμε στις σχέσεις κράτους και εκκλησίας στην Ελλάδα, οι οποίες είναι κατοχυρωμένες σε συνταγματικό επίπεδο. Στη συνέχεια θα επισημάνουμε την ιδιομορφία της χώρας μας συγκριτικά με τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη. Τέλος, παραθέτοντας απόψεις από την επιστήμη θα αναρωτηθούμε αν υπάρχει πραγματική ανάγκη αναθεώρησης των συνταγματικών διατάξεων που αφορούν τις σχέσεις πολιτείας –εκκλησίας καθώς και άλλων διατάξεων σχετικών με

ενημέρωση 2.4.2013). Το παλαιό -πριν από την ψήφιση του Συντάγματος κατόπιν δημοψηφίσματος του 1999- άρθρο 49§6 του ελβετικού Συντάγματος συνέδεε τη χρηματοδότηση των εκκλησιών με την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας ορίζοντας ότι κανείς δεν υποχρεούται να πληρώνει φόρους υπέρ μιας θρησκευτικής κοινότητας στην οποία δεν ανήκει βλ. Άρθρο της Φουντεδάκη Π., ο.π., σελ.658επ. Επίσης, για τα παλαιότερα άρθρα σχετικά με τη θρησκευτική ελευθερία (49 και 50Σ) βλ. Μαρίνου Α., ο.π., σελ.416επ.

²⁰⁰ Βλ. άρθρο της Φουντεδάκη Π., ο.π., σελ.656επ. Το σύστημα του ήπιου χωρισμού ισχύει στη Γερμανία σύμφωνα με το άρθρ. 137 του Συντάγματος της Βαϊμάρης που έχει ενσωματωθεί στο άρθρ.140 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης του 1949/1993 βλ. Κονιδάρη Ι., ο.π., σελ.72.

²⁰¹ Η ρύθμιση αφορούσε αρχικά την Καθολική και Προτεσταντική Εκκλησία. Οι συγκεκριμένες διατάξεις δεν έχουν αλλάξει με την τελευταία αναθεώρηση του γερμανικού Σ του 2009 βλ. www.verfassungsvergleich.de. (τελευταία ενημέρωση 2.4.2013)

τη θρησκευτική ελευθερία προκειμένου το θεμελιώδες αυτό δικαίωμα να προστατεύεται πλήρως και αποτελεσματικώς στην ελληνική έννομη τάξη.

5.3.1. Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ- ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ Η ΙΔΙΟΜΟΡΦΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Η συνταγματική ρύθμιση των σχέσεων κράτους και ορθόδοξης εκκλησίας είναι ενταγμένη στο ευρύτερο συνταγματικό πλαίσιο με το οποίο ρυθμίζονται οι σχέσεις κράτους και θρησκευτικού φαινομένου δηλ. οι σχέσεις του κράτους με όλες αδιακρίτως τις θρησκείες ή τα δόγματα και με όλες τις εκκλησίες καθώς και με την κάθε θρησκευτική συσσωμάτωση ή με κάθε άτομο που θεωρεί τον εαυτό του άθεο, άθρησκο ή αγνωστικιστή ή με κάθε ένωση με ή χωρίς νομική προσωπικότητα που διέπονται από οποιεσδήποτε αντιλήψεις προς το θείο²⁰². Το συνταγματικό αυτό πλαίσιο συγκροτείται κυρίως από το άρθρ.13 περί θρησκευτικής ελευθερίας για το οποίο έχουμε μιλήσει σε προηγούμενη ενότητα αλλά και από όλες τις διατάξεις θεμελιωδών δικαιωμάτων όπως αυτά ορίζονται στα άρθρ.4-25. Αποτελείται επίσης από το άρθρ.4§6 που ορίζει «Κάθε Έλληνας που μπορεί να φέρει όπλα είναι υποχρεωμένος να συντελεί στην άμυνα της Πατρίδας, σύμφωνα με τους ορισμούς των νόμων». Ακόμη, το άρθρ.13§4 προβλέπει ότι «Κανένας δε μπορεί εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους». Επίσης όπως προείπαμε το άρθρ.16§2 ανάγει σε σκοπό της παιδείας την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης.

Στο ελληνικό Σύνταγμα υπάρχει το άρθρο 3 που ορίζει: «Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού· τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της

²⁰² βλ. Βενιζέλος Ευ., Οι Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας: Ως σχέσεις συνταγματικά ρυθμιζόμενες σελ.60επ

Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928». Επίσης, ο όρκος του Προέδρου της Δημοκρατίας δεν περιορίζεται σε αναφορά του Θεού αλλά παραπέμπει στην Αγία Τριάδα (άρθρ. 33§2), όπως και ο όρκος των Βουλευτών (άρθρ.59§1), με ρητή πρόβλεψη για αλλόθρησκους ή ετερόδοξους (άρθρ.59§2), όχι όμως για άθρησκους ή άθεους. Το ελληνικό Σύνταγμα διαθέτει προοίμιο – κατά Φουντεδάκη²⁰³ όχι προοίμιο αλλά προμετωπίδα-: «Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος». Επίσης, σύμφωνα με το Σύνταγμα και τον Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος η Εκκλησία είναι αυτοδιοικούμενη. Το κράτος όμως παρεμβαίνει σε καίρια ζητήματα διοίκησης και οργάνωσής της. Οι κληρικοί της Ορθόδοξης Εκκλησίας μισθοδοτούνται από το κράτος. Το υπαλληλικό προσωπικό της Ορθόδοξης Εκκλησίας και κάθε εκκλησιαστικού ν.π.δ.δ. διέπεται ως προς τις αποδοχές του από τις διατάξεις περί δημοσίων υπαλλήλων²⁰⁴.

Η ιδιαιτερότητα της Ελλάδας λοιπόν δεν εντοπίζεται στο σύστημα της επικρατούσας θρησκείας που ορίζει η συνταγματική διάταξη του άρθρου 3 Σ αλλά συνδέεται με την έκταση του πλέγματος των διατάξεων που αφορούν τις σχέσεις εκκλησίας και πολιτείας και που ως σύνολο έχουν μοναδικότητα στον ευρωπαϊκό χώρο²⁰⁵. Η σύγκριση καταδεικνύει ότι επιμέρους ρυθμίσεις του ελληνικού Συντάγματος υπάρχουν και σε άλλα ευρωπαϊκά Συντάγματα σε κανένα όμως δεν διαπιστώνεται τόσο έντονο και σε τόσα επίπεδα το στοιχείο της σύνδεσης κράτους και εκκλησίας. Μάλιστα ευρωπαϊκή πρωτοτυπία συνιστά και η ύπαρξη ενιαίου Υπουργείου αρμόδιου για παιδεία και Θρησκευόμενα.

Παράλληλα, αξίζει να σημειωθεί ότι η ιδιομορφία των συνταγματικών σχέσεων ελληνικού κράτους -εκκλησίας συγκριτικά με τις συνταγματικά κατοχυρωμένες σχέσεις των λοιπών ευρωπαϊκών κρατών είναι το γεγονός ότι πρόκειται για τη ρητή συνταγματική ρύθμιση των σχέσεων της ελληνικής πολιτείας

²⁰³ Βλ. άρθρο Φουντεδάκη Π., ο.π., σελ. 663

²⁰⁴ Ν. 590/1977 «Περί του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος» και ειδικότερα τα άρθρ. 32, 42§1 και 46 ως προς τη μισθοδοσία. Σύμφωνα με το ν. 1700/1987, τη διοίκηση της περιουσίας των μονών έχει ο Οργανισμός Διοίκησης της Εκκλησιαστικής Περιουσίας (άρθρ.1), στο Δ.Σ., του οποίου την πλειοψηφία έχουν μέλη που ορίζονται από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (άρθρ.8). Στις παροχές προς την Ορθόδοξη Εκκλησία περιλαμβάνονται και κρατικά κονδύλια «για την ενίσχυση και τη συντήρηση των ιερών μονών καθώς και για την ενίσχυση του γενικότερου πνευματικού έργου της Εκκλησίας» σύμφωνα με το άρθρ.10 του ν.1700/1987 και φορολογικά προνόμια και οικονομικές διευκολύνσεις μέχρι και έκπτωση στις εσωτερικές αεροπορικές πτήσεις για τους μητροπολίτες.

²⁰⁵ Βλ. άρθρο της Φουντεδάκη Π., ο.π., σελ 660επ .

με την ορθόδοξη χριστιανική εκκλησία – και όχι με τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία ή τα διάφορα προτεσταντικά δόγματα. Όλες συνεπώς οι τυπολογίες σχέσεων μεταξύ κράτους –εκκλησίας και όλες οι συγκριτικές αναφορές δογματικές και ιστορικές πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους καταρχήν το στοιχείο αυτό: πως πρόκειται για τις σχέσεις κράτους και ορθόδοξης εκκλησίας δηλ. μιας εκκλησίας που δεν απέκτησε ποτέ -ούτε διαθέτει σήμερα- αυτόνομη κρατική υπόσταση όπως η ρωμαιοκαθολική εκκλησία (λαμβανομένων υπόψη των εννοιολογικών διακρίσεων μεταξύ της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας ως τέτοιας της Αγίας Έδρας και της πόλης του Βατικανού²⁰⁶). Πρόκειται επίσης για τη σχέση του κράτους με μια εκκλησία που δεν προέκυψε ως προϊόν αντίθεσης της κοινωνίας προς μια κατεστημένη εκκλησιαστική τάξη περιβεβλημένη και με πολιτειακό μανδύα εξουσίας όπως συνέβη με τις προτεσταντικές εκκλησίες, που προέκυψαν μέσα από την αντίθεσή τους με το ρωμαιοκαθολικισμό και επηρεάστηκαν εκ του λόγου αυτού ως προς τον τρόπο οργάνωσής τους. Αντιθέτως, η ορθόδοξη εκκλησία έχει παράδοση διάχυσης σε διάφορα πολιτειακά μορφώματα με τα οποία έχει κατά καιρούς συνυπάρξει²⁰⁷. Εξάλλου, η ελληνική επανάσταση της ανεξαρτησίας δεν προσέλαβε ποτέ αντικληρικαλικό ή αντεκκλησιαστικό χαρακτήρα σε αντίθεση με τις ιστορικές διεργασίες που οδήγησαν στην συγκρότηση άλλων ευρωπαϊκών κρατών όπως η Γαλλία. Τέλος, να σημειώσουμε ότι θεωρήθηκε πράξη δηλωτική της ανεξαρτησίας και της κυριαρχίας του νεοπαγούς τότε ελληνικού κράτους το αυτοκέφαλο της ορθόδοξης εκκλησίας του.

5.3.2. ΑΝΑΓΚΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ ΣΕ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ;

Έχει υποστηριχθεί²⁰⁸ από σημαντική μερίδα Συνταγματολόγων ότι το κράτος θρησκευεται δείχνοντας έλλειψη σεβασμού στα ατομικά δικαιώματα των

²⁰⁶ Βλ. Βενιζέλου Ευ., ο.π., σελ.47επ

²⁰⁷ Η ορθόδοξη Εκκλησία έχει επίσης παράδοση πολυκεντρισμού. Διέπεται επίσης από το συνοδικό σύστημα διοίκησης και άρα από μια εκκλησιολογική αντίληψη που είναι εντελώς διαφορετική από τη ρωμαιοκαθολική. βλ. Βενιζέλου Ευ., ο.π., σελ.49επ

²⁰⁸ «Οι αποκλίσεις του ελληνικού Συντάγματος από τη φιλελεύθερη δημοκρατική παράδοση ως προς το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας εμφανίζονται, έτσι, να συνέχονται με την εφαρμογή του συγκεκριμένου προτύπου των σχέσεων κράτους και εκκλησίας, αυτό της επικρατούσας θρησκείας» βλ. Άρθρο της Φουντεδάκη Π., ο.π., σελ 660επ. Ομοίως βλ. κείμενο «Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις πολιτείας- κράτους» του Σταθόπουλου Μ., σε 2^η σειρά μελετών υπό την επιμέλεια Χριστόπουλου Δ., Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα σελ. 214επ. και κείμενο Σωτηρέλη Γ. «ο χωρισμός κράτους εκκλησίας: η αναθεώρηση που δεν

μειονοτήτων ή των πολιτών που δεν ακολουθούν τις κρατούσες αντιλήψεις γεγονός που οφείλεται σε σημαντικό βαθμό σε ορισμένες διατάξεις του Συντάγματος, που δείχνουν αδικαιολόγητη προτίμηση στην επικρατούσα θρησκεία του άρθρ.3Σ και στις εν γένει σχέσεις κράτους- εκκλησίας. Ενόψει ότι πέρασαν πέντε χρόνια από την τελευταία συνταγματική αναθεώρηση του 2008²⁰⁹, έρχεται στο προσκήνιο και πάλι το ερώτημα αν κρίνονται αναγκαίες οι παρακάτω αλλαγές:

α) Προτείνεται²¹⁰ να καταργηθεί το προοίμιο του Συντάγματος με την επίκληση στο θείο το λεγόμενο «εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος», επειδή η επίκληση συνηθιζόταν σε παλαιότερες εποχές όταν τα δικαιώματα του ανθρώπου δεν είχαν τη σημερινή παγκόσμια αναγνώριση και κατοχύρωση. Συνεπώς, σήμερα η επίκληση θυμίζει ιεροκρατική κοινωνία. Το προοίμιο όμως αυτό δεν είναι άλλο από το προοίμιο της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας, που προτάσσεται του Συντάγματος της Επιδάουρου ως καταστατικής και γενέθλιας πράξης του νέου ελληνικού κράτους. Για την ακρίβεια ως καταστατικής πράξης της πολιτικής ύπαρξης και ανεξαρτησίας» του ελληνικού έθνους, που κηρύχθηκε δια των νομίμων παραστατών του «εις εθνικήν συνηγμένον συνέλευσιν ενώπιον Θεού και ανθρώπων εν Επιδάουρω». Συνεπώς, η διατήρηση του προοιμίου είναι πράξη ιστορικής μνήμης και σεβασμού της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού κράτους και όχι πράξη θρησκευτικού χρωματισμού, που προσβάλλει το θρησκευτικό φρόνημα ή τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις των μη χριστιανών ή των μη ορθοδόξων²¹¹.

έγινε» δημοσιευμένο σε συλλογικό τόμο Χριστόπουλου Δ., Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα, σελ.63επ.

²⁰⁹ Το άρθρο 110 του Σ αναφέρεται στην αναθεώρηση των Συντάγματος. Ειδικότερα, στην §1 προσδιορίζει τις συνταγματικές διατάξεις που απαγορεύεται να αναθεωρηθούν, στις §§2-5 προβλέπει τη διαδικασία συνταγματικής αναθεώρησης που πρέπει να τηρηθεί και στην §6 ορίζει ρητά ότι δεν επιτρέπεται να γίνει αναθεώρηση αν δεν παρέλθει τουλάχιστον πενταετία από την περάτωση της προηγούμενης. Βλ. αναλυτικότερα Μαυριά Κ., Συνταγματικό δίκαιο, σελ.202επ.

²¹⁰ Βλ. Σταθόπουλου Μ., ο.π., σελ. 214επ.

²¹¹ Εξάλλου και άλλα Συντάγματα όπως αυτό της Ελβετίας που σημειώσαμε παραπάνω περιέχουν ανάλογη προμετωπίδα, χωρίς να θίγουν τα θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους. Για την αντίκρουση της άποψης του Μανιτάκη βλ. Βενιζέλου Ευ., Οι Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας: Ως σχέσεις συνταγματικά ρυθμιζόμενες σελ.137επ. Κατά τον Δαγτόγλου έχει καθαρά ιστορικό χαρακτήρα (επαναλαμβάνεται σε όλα τα ελληνικά συντάγματα με εξαίρεση τα Συντάγματα του 1925 και 1927) και στερείται αυτοτελούς νομικής σημασίας. Απλώς δηλώνει ότι το ελληνικό κράτος όχι μόνο δεν είναι αντιθρησκευτικό, αντικληρικό ή λαϊκιστικό αλλά αντιθέτως ήδη για λόγους ιστορικούς διάκειται ευμενώς προς τη θρησκεία χωρίς όμως να εγκαταλείπει κατά τα άλλα τη θρησκευτική του ιδιαιτερότητα. Βλ. Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α, σελ.454

β) Προτείνεται²¹² να καταργηθεί το άρθρο 3 του Συντάγματος. Το περιεχόμενό του είτε είναι απλώς διαπιστωτικό και όχι κανονιστικό άρα δεν έχει θέση σε κείμενο που περιλαμβάνει κανόνες δικαίου, είτε αφορά εσωτερικά θέματα της Εκκλησίας, για τα οποία αυτή και όχι η Πολιτεία πρέπει να έχει τη ρυθμιστική δραστηριότητα. Κατά συνέπεια, πρέπει να διαγραφεί και η μνεία του άρθρου από το άρθρο 72§ 1Σ. Δεδομένου όμως, ότι όλες οι διατάξεις του Συντάγματος έχουν την ίδια τυπική ισχύ δεν είναι δυνατόν να υποχωρήσει η μία μπροστά στην άλλη²¹³. Εκ πρώτης άποψης φαίνεται ότι η διάκριση ανάμεσα στην «επικρατούσα» και τις άλλες «γνώστες» θρησκείες αντίκειται στην αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω θρησκείας. Το περιεχόμενό της είναι όμως απλώς μια στατιστική διαπίστωση. Από τη συστηματική ερμηνεία²¹⁴ των σχετικών συνταγματικών διατάξεων (13 και 3) εξάλλου προκύπτει, ότι στην εν λόγω διάκριση δε μπορούν να στηριχθούν εξαιρέσεις από την απαγόρευση διακρίσεων εις βάρος ή εις όφελος ατόμων.

γ) Μια άλλη επίσης πρόταση είναι η διαγραφή του τελευταίου εδαφίου της § 2 του άρθρ. 13Σ το οποίο σήμερα ορίζει: «Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται», επειδή η απαγόρευση και το αξιόποινο του προσηλυτισμού στην πράξη λειτουργεί μόνο κατά μικρών δογμάτων και δοξασιών. Κατά την άποψη αυτή²¹⁵, ο προσηλυτισμός θα πρέπει να είναι ελεύθερος, γιατί θα πρόκειται απλώς για προσπάθεια διάδοσης απόψεων και θέσεων, προσπάθεια που καλύπτεται από τη συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία έκφρασης γνώμης. Η

²¹² Βλ. Σταθόπουλου Μ., ο.π., σελ. 214επ. Αντίθετος ο Βενιζέλος ο οποίος υποστηρίζει πως η ύπαρξη της ειδικής αυτής συνταγματικής διάταξης είναι συνταγματικά θεμιτή όταν αφενός μεν προστατεύει την ορθόδοξη εκκλησία ως το πολυπληθέστατο συλλογικό υποκείμενο της θρησκευτικής ελευθερίας στην άσκηση και την απόλαυση της ελευθερίας αυτής αφετέρου δε, λόγω των διαστάσεων που έχει πραγματολογικά και κοινωνιολογικά το ζήτημα αυτό... ιδίως αν αναλογιστεί κανείς τι μπορεί να συμβεί όταν το συντριπτικά πολυπληθέστατο συλλογικό υποκείμενο άσκησης του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία αποφασίσει να ασκήσει με εντατικό και επίμονο τρόπο τα δικαιώματά του. βλ. περισσότερα σε Βενιζέλου Ευ., ο.π., σελ.147επ.

²¹³ ΣτΕ (Ολομ) 292/1984 βλ. σε Δαγτόγλου Π., ο.π. σελ.452

²¹⁴ Για τη σημασία της συστηματικής ερμηνείας βλ. το σκεπτικό της ΔΕΦΑΘΗΝ 299/1988 «αφού αυτοτελής ερμηνεία κάποιας εκ των διατάξεων του Συντάγματος μπορεί να οδηγήσει σε αδυναμία εφαρμογής της άλλης και συνεπώς σε μερική ή ολική αναίρεσή της». Επίσης για τη δυτική προέλευση του όρου «επικρατούσα θρησκεία» ως προϊόν οξείας κοινωνικής και πολιτικής σύγκρουσης μεταξύ καθολικών και προτεσταντών βλ. Βενιζέλου Ευ., ο.π., σελ.150επ

²¹⁵ Βλ. Σταθόπουλου Μ., «Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις πολιτείας- κράτους» που εμπεριέχεται στη 2^η σειρά μελετών υπό την επιμέλεια Χριστόπουλου Δ., Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα, σελ. 216

άποψη αυτή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί υπερβολική. Το ισχύον άρθρο 13 του Συντάγματός μας είναι μια επιτυχής διάταξη που- αν και κατά τη γραμματική της διατύπωση η εξωτερική της διάσταση φαίνεται να είναι περιορισμένη σε σχέση με την ΕΣΔΑ και ή τα άλλα Συντάγματα των ευρωπαϊκών κρατών- προστατεύει τη θρησκευτική ελευθερία και εγγυάται το *minimum*²¹⁶ και όχι το *maximum* της προστασίας. Κατ' άλλη άποψη ορθότερα, η τεολογική ερμηνεία –καθώς και ο δημοκρατικός και φιλελεύθερος χαρακτήρας του Συντάγματός μας- μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο συντακτικός νομοθέτης απαγορεύει όχι γενικά τον προσηλυτισμό αλλά τον αθέμιτο και καταχρηστικό προσηλυτισμό²¹⁷, αποσκοπώντας στην αποτελεσματικότερη και κατά αυτόν τον τρόπο προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας. Σε κάθε περίπτωση δε δικαιολογείται βέβαια η τακτική των δύο μέτρων και δύο σταθμών δηλ το να θεωρούμε θεμιτό τον προσηλυτισμό του ενός π.χ. της κρατούσας θρησκείας και αθέμιτο τον προσηλυτισμό του άλλου άρα κατά κάθε είδους θρησκευτικής πεποίθησης οποιουδήποτε ατόμου κι όχι μόνο κατά της επικρατούσας θρησκείας, όπως δυστυχώς συνέβαινε μέχρι και το Σύνταγμα του 1952.

δ) Διαγραπτέα είναι η έκφραση «ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης»²¹⁸, ως αποστολή της παιδείας, από το άρθρ.16 §2 Σ, πρόβλεψη που αναιρεί τη θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους. Πράγματι η παραπάνω άποψη ισχύει αλλά λαμβάνοντας υπόψη την παλιά εκδοχή του άρθρ.16 του Συντάγματος του 1952 σύμφωνα με το οποίο «Εις πάντα τα σχολεία μέσης και στοιχειώδους εκπαίδευσεως η διδασκαλία αποσκοπεί την ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και την ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού». Το σημερινό όμως άρθρ.16§2 αναγορεύει σε σκοπό της παιδείας την ανάπτυξη της θρησκευτικής εκπαίδευσης γενικά και όχι την καλλιέργεια των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Παράλληλα, όσον αφορά τον προσδιορισμό της έννοιας «θρησκευτική εκπαίδευση» κρίνεται απαραίτητη η συστηματική ερμηνεία²¹⁹. Έτσι, και από το συνδυασμό των

²¹⁶ Βλ. Δαγτόγλου Π, ο.π., σελ.442

²¹⁷ Αυτή η άποψη (ότι το Σύνταγμα απαγορεύει τον αθέμιτο προσηλυτισμό) είναι και η κρατούσα. Για τις ερμηνευτικές εκδοχές του συνταγματικού όρου «προσηλυτισμός» Βλ. Κυριαζόπουλου Κ. ο.π., σελ.174επ

²¹⁸ Βλ. Σταθόπουλου Μ., ο.π., σελ. 216επ

²¹⁹ Η συστηματική ερμηνεία των άρθρ. 3 και 16 Σ (παλιά κρατούσα στη νομολογία άποψη) –φαίνεται να- είναι εσφαλμένη διότι έχει διαφορετική φύση και σκοπό. Όπως αναφέρει και ο Βενιζέλος και ο Σωτηρέλης –στο σημείο αυτό συμφωνούν, υπέρ της συστηματικής ερμηνείας κυρίως των άρθρ.16 και 13Σ-, άποψη με την οποία συντάσσομαι, οι συνταγματικοί σκοποί της εκπαίδευσης κατά το άρθρ. 16

άρθρ. 13 και 16²²⁰ -και όχι των άρθρων 3 και 16- και λαμβανομένης υπόψη της θρησκευτικής ισότητας, δεν υποκρύπτεται ευμενής μεταχείριση υπέρ της ορθόδοξης, χριστιανικής εκκλησίας ούτε διάκριση σε βάρος των άλλων θρησκειών και των λοιπών δογμάτων αλλά θρησκευτική ουδετερότητα.

ε) Πρέπει επίσης να τροποποιηθεί το άρθρ.33§2 Σ²²¹ που προβλέπει θρησκευτικό όρκο χριστιανικού τύπου για τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας πριν από την ανάληψη των καθηκόντων του αποκλείοντας έτσι έμμεσα από το ανώτατο αξίωμα Έλληνες πολίτες που δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι και να προβλεφθεί η δυνατότητα και άλλων τύπου όρκου σύμφωνα με τις πεποιθήσεις του εκλεγμένου Προέδρου. Επίσης θα πρέπει να προστεθεί στο άρθρ.58 για τον όρκο των βουλευτών και πολιτικός τύπος όρκου (πρβλ άρθρ.220§2 ΚΠΔ για τους άθρησκους μάρτυρες ή εκείνους που πιστεύουν σε θρησκεία μη επιτρέπουσα τον όρκο για τους οποίους προβλέπεται επίκληση στην τιμή και τη συνείδησή τους). Καταρχάς όμως, όπως σημειώσαμε παραπάνω, δεδομένου ότι όλες οι διατάξεις του Συντάγματος έχουν την ίδια τυπική ισχύ, δεν είναι δυνατόν να υποχωρήσει η μία μπροστά στην άλλη. Επιπροσθέτως, η διάταξη του άρθρ.33§2 δε μπορεί να ερμηνευτεί έτσι ώστε να εισάγεται εκ του πλαγίου η πίστη στο ορθόδοξο δόγμα η έστω στη χριστιανική θρησκεία ως θετικό προσόν εκλογιμότητας στη θέση του Αρχηγού του κράτους. Τα θετικά προσόντα εκλογιμότητας καθορίζονται ρητά και περιοριστικά στο άρθρ.31 και σε αυτά δεν περιλαμβάνεται η ύπαρξη συγκεκριμένης θρησκευτικής πεποίθησης. Απλά ο τύπος του όρκου αποτυπώνει το συνήθως συμβαίνον και δεν αποκλείει να εκλεγεί Πρόεδρος της Δημοκρατίας άλλων θρησκευτικών πεποιθήσεων. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι το γεγονός ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν

παρ.2 εντάσσονται στο σύστημα προστασίας των συνταγματικών δικαιωμάτων με κορυφαίο σημείο αναφοράς την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των μαθητών (άρθρ. 5Σ). Άρα οι σκοποί της εκπαίδευσης συμπροσδιορίζονται από το αξιακό και κανονιστικό περιεχόμενο όλου του καταλόγου των συνταγματικών δικαιωμάτων, που ισχύουν πλήρως στο εσωτερικό του εκπαιδευτικού συστήματος. Επιβάλλεται εξάλλου δεδομένης της δημοκρατικής, πολυπολιτισμικής πλουραλιστικής κοινωνίας στην οποία ζούμε -καθώς και από τις διεθνείς δεσμεύσεις της χώρας-. Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι η υιοθέτηση της συντηρητικής αυτής άποψης (3 και 16Σ) οδήγησε στην εξειδίκευση των στόχων της εκπαίδευσης κατά τρόπο μονοφωνικό και κατηχητικό παραβιάζοντας έτσι τη θρησκευτική ελευθερία των μαθητών, που δεν ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι και υποβιβάζοντας την σε ανεξιθρησκία δηλ. σε θρησκεία ανεκτή. Είναι σάφρον λοιπόν να μην επαναλαμβάνουμε λάθη του παρελθόντος. Η δημοκρατία εξάλλου δεν συνίσταται στη συνεχή υπεροχή της γνώμης της πλειοψηφίας. Απαιτεί ισορροπία που εξασφαλίζει στις μειοψηφίες δίκαιη μεταχείριση και αποτρέπει κάθε κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης.

²²⁰ βλ. Βενιζέλος Ευ., ο.π., σελ.120επ

²²¹ Βλ. Σταθόπουλου Μ., ο.π., σελ. 218επ

ορκίζεται τυπικά και υποχρεωτικά ενώπιον της Ιεράς Συνόδου αλλά ενώπιον της Βουλής και το γεγονός πως δεν ορκίζεται να προστατεύει την επικρατούσα θρησκεία θεωρήθηκαν πολύ σημαντικές καινοτομίες του Συντάγματος του 1975 προς την κατεύθυνση χαλάρωσης των σχέσεων κράτους εκκλησίας. Συνεπώς το άρθρ.33 §2 πρέπει και μπορεί να εναρμονιστεί ερμηνευτικά με τα άρθρα 13 και 31²²². *Mutatis mutandis* ισχύουν και για τον όρκο των βουλευτών²²³. Προκρίνεται η συστηματική ερμηνεία των άρθρ. 13 και 59, σε περίπτωση δηλαδή που αυτοί πιστεύουν στο ελληνικό δωδεκάθεο μπορούν να ορκιστούν με το δικό τους θρησκευτικό τύπο, εάν είναι άθεοι, αγνωστικιστές ή άθρησκοι -ή για οποιονδήποτε λόγο, τελοσπάντων- αρνούνται να δώσουν θρησκευτικό όρκο μπορούν να ορκιστούν στην τιμή τους.

Συνεπώς, δεν κρίνεται αναγκαία η τροποποίηση των εν λόγω διατάξεων λόγω της επαρκούς προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας που παρέχει το Σύνταγμά μας διότι δεν εμπεριέχουν αντιφάσεις αλλά είναι σε αρμονία μεταξύ τους και ίσης τυπικής ισχύος. Με την συστηματική και τελολογική ερμηνεία οι τυχόν ασάφειες και λανθασμένες θεωρητικές ερμηνείες παρακάμπτονται. Εξάλλου η συζήτηση γύρω από αυτές τις αντινομίες υποβαθμίζει τελικά όλα εκείνα τα στοιχεία που έχουν θεωρηθεί και επαινεθεί από την επιστήμη ως σοβαρές καινοτομίες του Συντάγματος του 1975 σε σχέση με τα προγενέστερα ελληνικά συντάγματα ως προς την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και ως προς τον θρησκευτικό αποχρωματισμό του κράτους²²⁴.

5.4. ΕΝΔΙΑΜΕΣΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην ενότητα πραγματευτήκαμε τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας και διαπιστώσαμε ότι δεν έμειναν σταθερές με το πέρασμα του χρόνου.

²²² βλ. Βενιζέλου Ευ., ο.π., σελ.141επ

²²³ βλ. Βενιζέλου Ευ., ο.π. σελ.143

²²⁴ Εν συντομία αυτές είναι: α) στο άρθρ. 13§2 που απαγορεύει τον προσηλυτισμό γενικά κατά πάσης θρησκείας β) στο άρθρ.16§2 που αναγορεύει σε σκοπό της παιδείας την ανάπτυξη της θρησκευτικής εκπαίδευσης γενικά και όχι την καλλιέργεια των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού γ) η διάταξη του άρθρ.14 §3 που επιτρέπει υπό αυστηρές δικαστικές εγγυήσεις την κατάσχεση εντύπων σε κάθε περίπτωση γνωστής θρησκείας και όχι μόνο σε περίπτωση προσβολής της χριστιανικής θρησκείας όπως συνέβαινε πριν από το Σύνταγμα του 1975, δ) οι διατάξεις των άρθρ. 31 και 33§2 με τις οποίες δεν τίθεται ως προϋπόθεση εκλογής στη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας το ορθόδοξο θρήσκευμα και παύει να αποτελεί αντικείμενο όρκου του αρχηγού του κράτους η υποχρέωση προστασίας της επικρατούσας θρησκείας. βλ. Βενιζέλου Ευ., ο.π., σελ.133επ.

Στην πρώτη υποενότητα αναφέραμε σε θεωρητικό επίπεδο τα σχήματα ένταξης των μορφών ρύθμισης των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας που έχουν κατά καιρούς υποστηριχθεί στη νομική φιλολογία, αφού κρίνονται απαραίτητα για τη μελέτη και την κατανόηση του προβλήματος των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας. Κατατάξαμε τις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας σε δύο βασικά συστήματα σε θεωρητικό επίπεδο: στο σύστημα ενώσεως και στο σύστημα διακρίσεως. Στα συστήματα τα ενώσεως περιλαμβάνονται το σύστημα της ιεροκρατίας, και το σύστημα της πολιτειοκρατίας. Το τελευταίο παίρνει τη μορφή του Καισαροπαπισμού, του Εδαφισμού, της Απολυταρχία των Ρωμαιοκαθολικών Κρατών, της Νόμου Κρατούσης Πολιτείας και της Ομοταξίας/ Συναλληλίας. Τα συστήματα χωρισμού Πολιτείας και Εκκλησίας διακρίνονται σε συστήματα πλήρους και ήπιου χωρισμού.

Στη δεύτερη υποενότητα αναφέραμε τις μορφές συνύπαρξης κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο, από συνταγματική άποψη. Ταξινομήσουμε τα κράτη σε τέσσερις βασικές ομάδες: στα κράτη με επίσημη εκκλησία, στα κράτη που ενισχύουν μια εκκλησία, στα κράτη με καθεστώς σχετικού χωρισμού από την Εκκλησία και στα κράτη με καθεστώς χωρισμού από την Εκκλησία και ενδεικτικά αναφέραμε συνταγματικές διατάξεις αρκετών ευρωπαϊκών κρατών.

Στην τρίτη υποενότητα αναφερθήκαμε ειδικά στις σχέσεις κράτους και εκκλησίας στην Ελλάδα, οι οποίες είναι κατοχυρωμένες σε συνταγματικό επίπεδο και συγκεκριμένα στο άρθρ. 13, στα άρθρ.4-25, στο άρθρ.16§2, το άρθρ. 3, στο άρθρ. 33§2, στο άρθρ.59§1, και το προοίμιο του Συντάγματος. Στη συνέχεια τονίσαμε την ιδιομορφία της χώρας μας συγκριτικά με τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη η οποία συνίσταται στην έκταση του πλέγματος των διατάξεων που αφορούν στις σχέσεις εκκλησίας και πολιτείας αλλά και στο γεγονός ότι όταν μιλάμε για εκκλησία εννοούμε την ορθόδοξη χριστιανική η οποία διαφέρει από τη ρωμαιοκαθολική και τα προτεσταντικά δόγματα αφού δεν προέκυψε ως προϊόν αντίθεσης της κοινωνίας προς μια κατεστημένη εκκλησιαστική τάξη περιβεβλημένη και με πολιτειακό μανδύα εξουσίας που δεν απέκτησε ποτέ αυτόνομη κρατική υπόσταση. Τέλος, παραθέτοντας απόψεις από την επιστήμη για ενδεχόμενη αναθεώρηση των συνταγματικών διατάξεων που αφορούν τις σχέσεις πολιτείας –εκκλησίας καθώς και άλλων διατάξεων σχετικών με τη θρησκευτική ελευθερία προκειμένου το θεμελιώδες αυτό δικαίωμα να προστατεύεται πλήρως και αποτελεσματικώς στην ελληνική έννομη τάξη καταλήξαμε ότι δεν υπάρχει ανάγκη.

6. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί ένα από τα θεμέλια μίας δημοκρατικής κοινωνίας. Συγκαταλέγεται ανάμεσα στα θεμελιώδη στοιχεία της ταυτότητας των πιστών και της αντίληψης τους για τη ζωή, αποτελεί όμως ένα πολύτιμο αγαθό για όλους τους ανθρώπους και για τους θρησκευόμενους και για τους άθεους, τους αγνωστικιστές, τους σκεπτικιστές ακόμη και για τους θρησκευτικά αδιάφορους. Η ελευθερία αυτή περιλαμβάνει κυρίως την ελευθερία να ανήκει ή να μην ανήκει κάποιος σε μία θρησκεία και την ελευθερία να ασκεί ή να μην ασκεί τα θρησκευτικά του καθήκοντα.

Η θρησκευτική ελευθερία είναι τόσο σημαντική γι αυτό δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι ο άνθρωπος έχει δώσει μάχες μέσα στο πέρασμα του χρόνου για τη κατοχύρωσή της σε θεμελιώδες δικαίωμα. Έτσι κατοχυρώθηκε μερικώς αρχικά ως ανεξιθρησκία και έπειτα πλήρως ως ατομικό δικαίωμα τόσο στη συνταγματική τάξη των κρατών όσο και στη διεθνή, κοινοτική και υπερεθνική έννομη τάξη. Είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον πλουραλισμό, ο οποίος με τόσες θυσίες κατακτήθηκε στο διάβα των αιώνων- και ομοούσια με τη δημοκρατική κοινωνία.

Συμπερασματικά η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται αποτελεσματικά και πλήρως στο ελληνικό Σύνταγμα. Εντούτοις, κάποιοι αντισυνταγματικοί νόμοι και κυρίως η διοικητική πρακτική αποδεικνύουν ότι παραβιάζεται αρκετές φορές ακόμη και στον ευαίσθητο χώρο της εκπαίδευσης. Αυτό αποδεικνύει και η νομολογία του ΕΔΔΑ που αφορά ελληνικές καταδίκες ιδίως στο παρελθόν. Δεδομένου ότι η θρησκευτική ελευθερία είναι ειδική έκφραση της ανθρώπινης αξίας και της ανάπτυξης της προσωπικότητας και ότι η κοινωνία μας είναι πλέον πολυπολιτισμική θα πρέπει να σέβεται ο καθένας τις θρησκευτικές απόψεις του καθενός δηλ. της πλειοψηφίας, των μειοψηφιών και όλων των πολιτών μεμονωμένων ή μη. Η θεμελιώδης αυτή συνταγματική διάταξη – όπως και οι διεθνείς δεσμεύσεις της χώρας μας- δεν πρέπει να υπάρχει για να δίνει την επίφαση της δημοκρατικότητας στο Σύνταγμα αλλά για να την παίρνουμε σοβαρά υπόψη όλοι μας ως περιέχουσα ισχύοντα και δεσμευτικό κανόνα.

7. ΠΗΓΕΣ

7.1 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

7.1.1. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Αλιπράντης Ν., Η θρησκευτική εκπαίδευση και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (και νύξεις για τα καθ'ημάς), στον Τιμητικό Τόμο Μιχάλη Σταθόπουλου, Αθήνα-Κομοτηνή 2010, σελ. 43 επ.
- Ανδρουτσόπουλος Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 2010
- Βενιζέλος Ευ., Οι Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας: Ως σχέσεις συνταγματικά ρυθμιζόμενες, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2000
- Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα –Κομοτηνή, 2005
- Ζήσης Θ., Εκκλησία και Πολιτεία: χωρισμός ή συναλληλία, εκδόσεις Βρυέννιος, Θεσσαλονίκη, 2006
- Κονιδάρης Ι., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα –Κομοτηνή, 2000
- Κτιστάκης Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004
- Κυριαζόπουλος Κ., Οι περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1999
- Μαγγανάς Α. και Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Αποφάσεις και πρακτική του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2005
- Μαρίνος Α., Η θρησκευτική ελευθερία, διδακτορική διατριβή υποβληθείσα στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1972
- Μαυριάς Κ., Συνταγματικό δίκαιο, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004
- Νικολόπουλος Π. Χωρισμός κράτους-εκκλησίας: νομικοί προβληματισμοί και προτάσεις, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006
- Παπαχρίστου Θ., Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998

- Πέτρου Ι., Πολυπολιτισμικότητα και θρησκευτική ελευθερία, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2003
- Σαρμάς Ι., Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής, , εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1998
- Σταυριανίδης Ν., Θρησκευτική ελευθερία: απάντηση σε αντιορθόδοξες θέσεις, Αθήνα, 1996
- Σταυριανίδης Ν., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρώπη, έκδοση Πρωτοβουλίας Γονέων Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη, 2004
- Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση – Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1998
- Στάγκος Π., Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004
- Τσάγκας Ι., Η ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση: η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στο σχολείο του παρόντος και του μέλλοντος, Αθήνα, 2005
- Χλέπας Ν.-Κ. και Δημητρόπουλος Π, Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997
- Χριστόπουλος Δ., Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα, 2^η σειρά μελετών, Εκδόσεις Κριτική και ΚΕΜΟ, 1999
- Χρυσόγονος Κ, Η ενσωμάτωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001

7.1.2. ΑΛΛΟΔΑΠΗ

- Evans C., Freedom of religion under the European Convention on Human Rights, Oxford University Press, 2001
- Evans M., Religious liberty and international law in Europe, Cambridge University Press, 1997
- Koutnatzis S.-I. «The reception process in Greece and Turkey» στο συλλογικό τόμο των Keller H and Sweet A.S., A Europe of Rights, The

impact of the ECHR on national legal systems, εκδόσεις Oxford University Press, New York, 2008 σελ.451-522

- Evans M., Manual on the wearing of religious symbols in public areas, Council of Europe Publishing, 2009
- Guillet N. Liberté de religion et mouvements a caractère sectaire, L.G.D.J., Paris, 2003
- Heckel M., Der Rechtsstatus des religionsunterrichts im pluralistischen Verfassungssystem, Mohr Siebeck, Tübingen, 2002
- Rambaud T., Le principe de séparation des cultes et de l'état en droit public compare : analyse comparative des regimes français et allemand, L.G.D.J., Paris, 2004
- Renucci J.-F., Article 9 of the European Convention of Human Rights : freedom of thought, conscience and religion , Council of Europe Publishing, 2005
- Robbers G., State and Church in the European Union, Baden-Baden, 2005
- Uitz R., Freedom of religion in European constitutional and international case law, Council of Europe Publishing, 2007

7.2. ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

7.2.1. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Δεληγιάννη-Δημητράκου Χ., Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο: μια δικαιοπολιτική προσέγγιση, περιοδικό «Θεωρία και πράξη διοικητικού δικαίου», τεύχος 7/2009, σελ. 798 επ
- Καλογήρου Σ., Η χρήση θρησκευτικών συμβόλων στα γαλλικά σχολεία, περιοδικό «Δικαιώματα του Ανθρώπου», τεύχος 29/2006, σελ. 77 επ.
- Καραβοκύρης Γ., Η laïcité σε κρίση, περιοδικό «Δικαιώματα του Ανθρώπου», τεύχος 29/2006, σελ. 159επ.
- Μαντζούφας Π., Θρησκεία και εκπαίδευση: Το ιστορικό και συνταγματικό πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης, καταχωρημένο στις 6.5.2011, διαθέσιμο σε <http://www.constitutionalism.gr>
- Παπαδοπούλου Λ., περί του θρησκευματος των ταυτοτήτων, περιοδικό «Το Σύνταγμα», τεύχος 4/2000, σελ. 675επ

- Τράντα Α, Η ισλαμική μαντίλα, περιοδικό «Δικαιώματα του Ανθρώπου», τεύχος 30/2006, σελ. 563επ.
- Τρωϊάνος Σ., Ελευθερία Θρησκευτικής Συνείδησης και Επικρατούσα Θρησκεία», διαθέσιμο σε http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/troianos_eleftheria.html
- Τσεβρένης Β., Προσβολή δικαιώματος θρησκευτικής ελευθερίας, περιοδικό «Δικαιώματα του Ανθρώπου», τεύχος 30/2006, σελ. 581επ.
- Τσιλιώτης Χ., Το θεμελιώδες δικαίωμα στην διαφορετικότητα με έμφαση στην θρησκευτική ετερότητα, περιοδικό «Δικαιώματα του Ανθρώπου», τεύχος 42/2009, σελ. 333επ.
- Φουντεδάκη Π., Σχέσεις κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο, περιοδικό «Το Σύνταγμα», τεύχος 4, 2000, σελ. 647επ.
- Χαραλαμπίκης Α., Η ελευθερία θρησκευτικής συνειδήσεως κατά την ΕΣΔΑ, το Σύνταγμα και τους νόμους, περιοδικό «Δικαιώματα του Ανθρώπου», Νο 21/2004, σελ. 23 επ.

7.2.2. ΑΛΛΟΔΑΠΗ

- Mancini S., The Crucifix Rage: Supranational Constitutionalism Bumps Against the Counter-Majoritarian Difficulty, δημοσιευμένο σε European Constitutional Law Review, 47 (2010), σελ. 6 επ. και διαθέσιμο και σε http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1624325
- Morange J., La laïcité, περιοδικό «Δικαιώματα του Ανθρώπου», τεύχος 29/2006, σελ. 55επ.
- Nieuwenhuis A., «State and Religion, a multidimensional relationship: some comparative remarks» στο νομικό περιοδικό «international journal of constitutional law», 2012, vol. 10, no., σελ. 153επ.
- Saïla Ouald Chaib «Freedom of Religion in Public Schools: Strasbourg Court v. UN Human Rights Committee» δημοσιευμένο στις 14.2.2013, διαθέσιμο στο <http://strasbourgobservers.com>
- Tulkens F., The European Convention on Human Rights and Church-State Relations: Pluralism vs. Pluralism, διαθέσιμο σε ηλεκτρονική μορφή σε <http://www.cardozolawreview.com/content/30-6/TULKENS.30-6.pdf> σελ. 2575επ

- Weiler J., Lautsi: Crucifix in the Classroom Redux, editorial της European Journal of International Law, 21 (2010), σελ. 1 επ., κριτική παρουσίαση σε: <http://www.eclj.org/pdf/ECLJ-MEMO-LAUTSI-ITALY-ECHR-PUPPINCK.pdf>
- Weilert K., Kruzifix und Kopftuch in der Schule im Spiegel der Rechtsprechung. Das deutsche Recht und der nationale Spielraum in Europa υπό δημοσίευση στο περιοδικό «Το Σύνταγμα», 1/2013
- Zucca L., Crucifix in the Classroom: The Best Solution to the Lautsi Case, International Journal of Constitutional Law και διαθέσιμο σε http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1667496

7.3. ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

- <http://www.constitutionalism.gr>
- <http://www.dsanet.gr>
- <http://europa.eu>
- <http://www.echr.coe.int>
- <http://icon.oxfordjournals.org>
- <http://www.legifrance.gouv.fr>. (λήμμα: la constitution)
- <http://www.nomotelia.gr>
- <http://strasbourgobservers.com>
- <http://www.verfassungsvergleich.de>
- <http://www.eclj.org>